De Gulden Passer. Jaargang 75

bron
De Gulden Passer. Jaargang 75. Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Antwerpen 1997

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005199701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

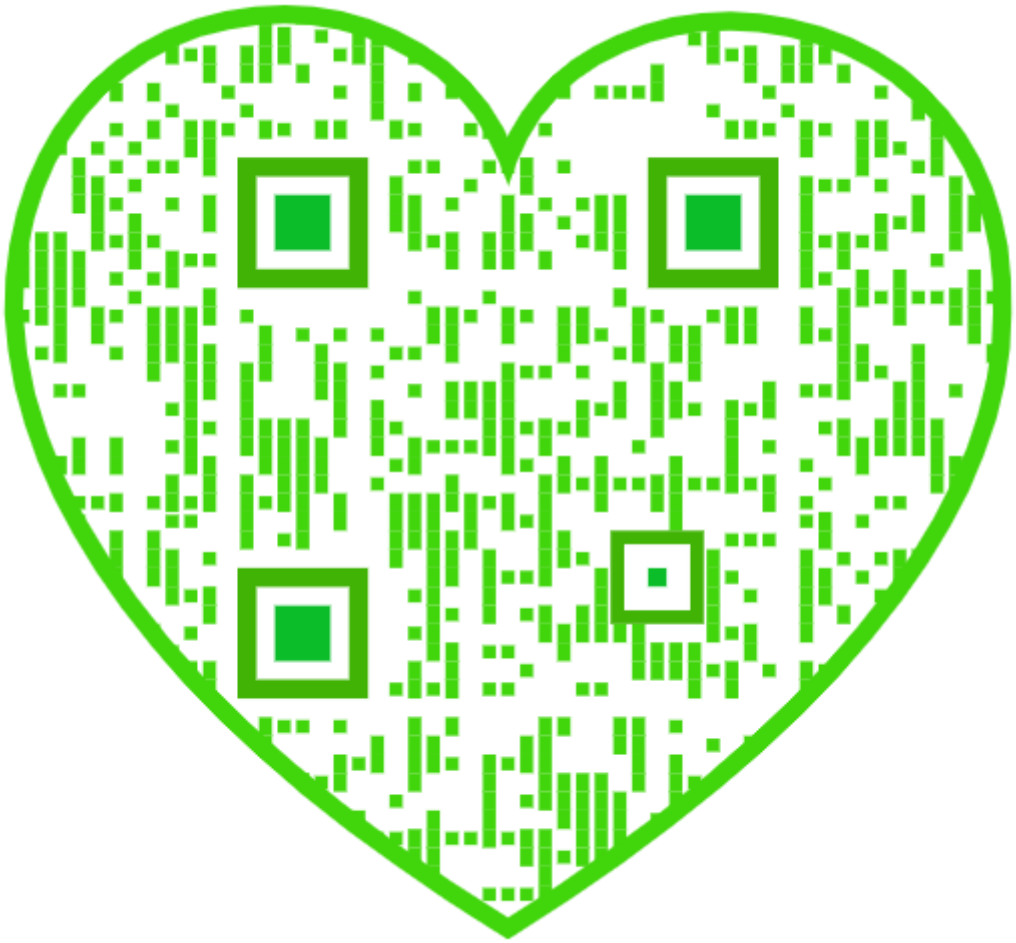

[De Gulden Passer 1997]

Repertorium van Antwerpse boekenveilingen 1750-1800
Pierre Delsaerdt & Dries Vanysacker

Inleiding

Het belang van boekenveilingen en hun catalogi voor de geschiedenis van de boekhandel en het boekenbezit is bekend. In de ons omringende landen verschenen dan ook verschillende naslagwerken waarin het bezit aan overgeleverde veilingcatalogi werd geregistreerd. Ook in België zagen twee nuttige repertoria het licht.[1] Door het feit dat ze enkel *bewaarde* catalogi opnemen, vertellen deze werken maar een deel van het verhaal. Veilingcatalogi waren vergankelijk materiaal, gebruiksdrukwerk dat zoals pamfletten, couranten en almanakken slechts in zeer beperkte mate bewaard bleef.[2] Wat meer is: niet voor elke veiling werd een catalogus ge-

1 Enkele voorbeelden: voor Frankrijk F. BLÉCHET, *Les ventes publiques de livres en France, 1630-1750: répertoire des catalogues conservés à la Bibliothèque nationale*, Oxford, 1991. Voor Duitsland, beperkt tot de zeventiende eeuw en als bijlage bij een grondige studie: H.D. GEBAUER, *Bücherauktionen in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Bonn, 1981 (Bonner Beiträge zur Bibliotheks- und Bücherkunde, 28). In Nederland leidde een initiatief van Bert van Selm tot een groots opgezette uitgave op microfiche van alle veilingcatalogi die in de Republiek werden uitgegeven tot het einde van de achttiende eeuw: B. VAN SELM †, J.A. GRUYS (ed.), *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800, on microfiche*, Leiden: IDC, 1990-. Voor België zie men J. BLOGIE, *Répertoire des catalogues de vente de livres imprimés*, 1: *Catalogues belges appartenant à la Bibliothèque royale Albert Ier*, Brussel, 1982 (Nationaal Centrum voor de Archeologie en de Geschiedenis van het Boek, 4) en (voor het bezit van de Gentse Universiteitsbibliotheek) F. VANDENHOLE, *Inventaris van veilingcatalogi, 1615-1914, met topografische, alfabetische en inhoudsindexen*, Gent, 1987 (Bijdragen tot de bibliotheekwetenschap, 5).

2 Men zie hierover de speelse hypothese van J.A. GRUYS, *Rijklof Michael van Goens. Het mysterie van de 24.200 verdwenen catalogi*, in: A.R.A. CROISET VAN UCHELEN & J. VAN GOINGA-VAN DRIEL, ed., *Van pen tot laser. 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam in oktober van het jaar 1995* (Amsterdam, 1996), p. 150-156.

drukt. Soms was er maar één handgeschreven catalogus voorradig, die dan bij de veilinghouder moest worden ingekeken. En bij collecties van een beperkte omvang moesten de kandidaat-kopers zich vaak ter plaatse begeven om van de inhoud en de kwaliteit van de boeken kennis te nemen. Dergelijke veilingen zonder catalogus ontsnappen a fortiori aan bovengenoemde registraties.

Voorliggend repertorium tracht een zo volledig mogelijk overzicht te bieden van alle boekenveilingen die in Antwerpen gehouden werden van 1750 tot en met 1800. Het is één van de resultaten[3] van een onderzoeksproject dat onder de titel 'Particulier boekenbezit in Antwerpen tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw' van 1995 tot 1997 liep aan het Departement Geschiedenis van de UFSIA.[4] Het vertrok van de vaststelling dat de productie, distributie en consumptie van het boek met betrekking tot Antwerpen - mede dankzij de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen - relatief goed belicht werden voor de vijftiende, de zestiende en de zeventiende eeuw, maar veel minder voor de achttiende eeuw. Er bestaat wel een studie over de Antwerpse drukkers in deze periode, en daarnaast verschenen enkele exemplarische bijdragen over plaatselijke boekverkopers.[5] De vraag over de

3 Daarnaast werden twee specifieke privé-bibliotheken grondig beschreven, onder meer - maar niet uitsluitend - op basis van een gedrukte veilingcatalogus: P. DELSAERDT & D. VANYSACKER, 'The library of Franciscus Bruynincx, official principal, learned canon and bibliophile from Antwerp (1719-1791)', in: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 92 (1997), p. 767-796, en ID., 'Boeken erven en verwerven. De privé-bibliotheken van de Antwerpse kanunnik Petrus Knyff (1713-1784) en zijn vader Jacobus (1681-1756)', in: *De Achttiende Eeuw*, 30 (1998), p. 79-96.

4 Het project werd als Nieuw Onderzoeksinitiatief betoelaagd door het Bijzonder Onderzoeksfonds van de Universiteit Antwerpen. Als promotoren traden prof. dr. L. Simons en prof. dr. A.K.L. Thijs op, die we hierbij danken voor hun interesse en aanmoedigingen. Ook prof. dr. J. Roegiers en de heer M. de Schepper deden enkele nuttige suggesties voor de structuur van de beschrijvingen.

5 H.L.V. DE GROOTE, *Vijftig jaar boekdrukkunst te Antwerpen 1764-1814*, Antwerpen, 1961 (en de bibliografie aldaar op p. 134-135); H. HOUTMAN-DE SMEDT, '"Le gros libraire" Joannes Petrus Josephus Grangé. Beknopte geschiedenis van de Antwerpse drukkerij en boekhandel Grangé (18de en 19de eeuw)', in: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de renaissance naar de romantiek. Liber amicorum J. Andriessen s.j. - A. Keersmaekers - P. Lenders s.j.* (Leuven, 1986) p. 179-202; C. Coppens, 'Better a large than a small batch to bind: Joannes Grangé (1720-1794) and the bookbinding trade', *Quaerendo*, 27 (1997) p. 46-70; B. Rousseeuw, *Catalogus librorum Werbrouck*, Wildert, 1997.

consumptie: wat las men, en met welk gevolg, is echter nog grotendeels braakliggend terrein.[6] Omdat het gegevens samenbrengt over het boekenbezit van particulieren (en van enkele kloosterbibliotheken) is ons repertorium op te vatten als een begin van antwoord op deze complexe vragen. Vanzelfsprekend legden we een lijst aan van bewaarde veilingcatalogi.[7] Daarnaast bleek het ook bijzonder lonend in de plaatselijke pers, en met name in de *Gazette van Antwerpen*, de aankondigingen van boekenveilingen op te sporen.[8] Zo vonden we verwijzingen naar veilingcatalogi die niet bewaard bleven in de door ons bezochte collecties, en naar veilingen waarvoor nooit een catalogus gedrukt werd.

De gegevens van dit repertorium leveren niet alleen een overzicht op van wie in het achttiende-eeuwse Antwerpen een bibliotheek van enige betekenis in huis had. Ze bewijzen ook dat de tweedehandse boekhandel er een belangrijk economisch fenomeen was. Enkele cijfers kunnen dat verduidelijken.

Voor de beschouwde periode vonden we 748 boekenveilingen terug, een gemiddelde van bijna vijftien veilingen per jaar. Niet al de veilingen waren *exclusief* boekenveilingen, maar in alle geregistreerde veilingen waren boeken in elk geval het vermelden waard; ook prentenboeken die als deel van een kunstcollectie werden geveild, namen we in de lijst op. Voor tenminste 514 van deze 748 veilingen werd er een catalogus gedrukt. Soms blijkt dat uitsluitend uit een vermelding in de krantenadvertentie ('... waer-

6 Zie H.L.V. DE GROOTE, 'Onderwijs en geestelijke stromingen' in: *Antwerpen in de achttiende eeuw. Instellingen - Economie - Cultuur* (Antwerpen, 1952), p. 348-372; É. SABBE, 'Les lettres françaises à Anvers au XVIIIe siècle d'après les archives d'un libraire', in: *La revue française de l'élite européenne*, 66 (maart 1955), p. 5-9 (opnieuw uitgegeven in *Miscellanées Etienne Sabbe*, 1 (Brussel, 1979), p. 47-58); en H. DE SCHAMPHELEIRE, 'Verlichte lectuur te Antwerpen en Parijs in de 18e eeuw. Een comparatief quantitatief leesonderzoek naar Voltaire, Rousseau en de "Encyclopédie"', in: *Études sur le XVIIIe siècle*, 6 (1979), p. 131-153.

7 Naast de reeds genoemde werken waren hiervoor ook twee ongepubliceerde studies nuttig: J. REMEYSEN, *Bibliografie van de Antwerpse boekenveilingen, 1652-1947*, Eindverhandeling Stedelijke Technische Leergangen voor Bibliotheekwezen, Antwerpen, 1947, en C. VAN REETH, *Enkele beschouwingen bij 25 Antwerpse boekveilingcatalogi aanwezig in de Stads Bibliotheek te Antwerpen*, Eindverhandeling Stedelijke Technische Leergangen voor Bibliotheekwezen, Antwerpen, 1989.

8 Dank aan dr. B. Blondé, die ons op deze vruchtbare piste wees.

van de catalogue te bekomen is...'), maar van 346 catalogi vonden we tenminste één exemplaar terug in een openbare collectie.[9] Dat betekent dat slechts 67% van al de catalogi die toen in Antwerpen gedrukt werden, in één of meerdere exemplaren bewaard bleef. (Het is natuurlijk niet uitgesloten dat er nog nieuwe opduiken - hopelijk draagt dit repertorium ook dáártoe bij.)

Op de grafiek die als bijlage is opgenomen, is de spreiding van de veilingen over de jaren te zien. Daaruit blijkt dat deze specifieke vorm van tweedehandse boekhandel in Antwerpen pas echt succesvol werd vanaf de jaren 1760, en een zekere stabiliteit bereikte vanaf 1765. Het aantal gedrukte catalogi nam in de tweede helft van de jaren zestig geleidelijk toe. Vanaf 1770 verschenen er jaarlijks tussen de tien en de vijftien nieuwe titels. De opvallende neergang in 1799 en 1800 wordt mogelijk mede verklaard door de tijdsomstandigheden, maar heeft ongetwijfeld vooral te maken met het feit dat de bron die ons over de veilingen inlicht wanneer er geen catalogus voorhanden is, de *Gazette van Antwerpen*, niet verscheen tussen 14 december 1798 en 25 november 1800.

Kenmerkend voor het koperspubliek waarop men mikte en dus voor de aard van de collecties is de taal van de catalogi. Op een totaal van 346 bewaarde catalogi was het titelblad van 195 catalogi gesteld in het Nederlands (56%), van 107 in het Frans (31%), en van slechts 42 in het Latijn (12%); twee catalogi mikten met een tweetalig titelblad zowel op een Frans- als op een Nederlandstalig publiek. Opmerkelijk is de achteruitgang van het Latijn: tussen 1750 en 1780 waren veertig titelbladen nog in het Latijn gesteld, tussen 1781 en 1791 nog maar twee.

Ook voor een beoordeling van de omvang van de geveilde collecties zijn we aangewezen op de 346 veilingen waarvan de catalogus bewaard bleef. Als we (om onderzoekseconomische redenen) geen rekening houden met de twee catalogi waarin de loten niet genummerd zijn, verschijnt het volgende overzicht:

9 Voor een overzicht van de bezochte collecties, cf. infra, gebruiksaanwijzing.

Tabel 1 - Omvang van de veilingen

Aantal loten	**Aantal veilingen**	**Percentage**
méér dan 1000:	22	6%
tussen 500 en 1000:	71	21%
tussen 400 en 500:	39	11%
tussen 300 en 400:	45	13%
tussen 200 en 300:	59	17%
tussen 100 en 200:	75	22%
minder dan 100:	33	10%
totaal:	*344*	*100%*

Veilingen met méér dan 1000 loten waren zeldzaam. Tabel 2 biedt er een overzicht van, met inbegrip van de naam van de eigenaar, het jaar waarin de veiling gehouden werd, een verwijzing naar het nummer in het repertorium, het precieze aantal loten en de naam van de drukker die de uitvoering van de catalogus op zich nam. Deze veilingen hadden betrekking op institutionele collecties of op bibliotheken van kapitaalkrachtige bibliofielen. De grote anonieme veilingen waren misschien door de boekverkoper samengesteld uit verschillende kleinere collecties.

Voor een goed begrip wijzen we erop dat een kavel vaak uit meerdere titels bestond; de cijfers die in tabel 1 en 2 worden opgevoerd geven dus slechts de ondergrens aan van het aantal titels of van het aantal volumes waaruit de bibliotheken werkelijk bestonden.

Tabel 2 - Veilingen met méér dan 1000 loten

Naam, jaar en volgnummer	**Aantal loten**	**Drukker**
Jezuïeten Antwerpen (1779, nr. 357)	16.617	J.P.G. Michel (Leuven)
Verschillende kloosters (1785, nr. 475)	4.969	H. Bincken
C.J. Michiels (1774, nr. 263)	3.787	H. Bincken

L. de Neefs (1784, nr. 457)	3.361	J. Grangé
F.A.E. Bruynincx (1791, nr. 610)	3.302	J. Grangé
Ch. de Proli (1785, nr. 486)	3.150	J. Grange & J.F. de Bock
C.J. Michiels (1781, nr. 404)	2.927	H. Bincken
J.B. III Verdussen (1776, nr. 301)	2.894	Wwe Verdussen
F. Mols (1769, nr. 182)	2.023	J. Grangé
Monsieur V.S. (1773, nr. 255)	1.856	J. Grangé
P.F.J. van Schorel (1774, nr. 270)	1.855	J. Grangé
P.J. Fierens (1777, nr. 314)	1.796	J.G.J. de Roveroy
P.A.J. Knyff (1785, nr. 478)	1.709	J. Grangé
G.I.F.L. van Paeffenrode (1792, nr. 626)	1.605	H. Bincken
Anoniem (1781, nr. 405)	1.415	H. VII J. Verdussen
P.J. de Cano (1759, nr. 50)	1.367	J. Grangé
J.T.J. Wellens (1785, nr. 477)	1.323	J. Grangé
Anoniem (1779, nr. 366)	1.080	H. Bincken
Anoniem (1787, nr. 508)	1.074	H. Bincken
Anoniem (1777, nr. 312)	1.068	H. Bincken
Anoniem (1793, nr. 634)	1.043	J.S. Schoesetters
C. Mies (1776, nr. 296)	1.017	H. VII J. Verdussen

Uit deze tabel blijkt dat Joannes Grangé en Hubert Bincken met respectievelijk negen en zeven catalogi van meer dan duizend kavels de belangrijkste Antwerpse drukkers van boekveilingcatalogi waren. Dat wordt bevestigd door tabel 3: daarop zijn alle drukkers van veilingcatalogi samengebracht zoals ze in de veilingcatalogus genoemd worden of (bij gebrek aan een overgeleverd exemplaar) zoals ze in de krantenberichten vermeld staan.

Tabel 3 - De drukkers van de veilingcatalogi

Drukkers	Aantal catalogi	Periode
H. Bincken	217	1754-1796
J.P.J. Grangé	66	1750-1791
J.F. de Bock	40	1775-1796
G.J. Bincken	18	1797-1800
J.P. de Cort	15	1765-1781
J.J.G. de Marcour	13	1765-1791
J.H. Verdussen	12	1761-1782
J.S. Schoesetters	11	1783-1793
P.L. vander Hey	10	1772-1796
J.G.J. de Roveroy	10	1767-1784
J. de Cort	7	1788-1798
H. VII J. Verdussen	7	1767-1794
C.M. Spanoghe	5	1782-1786
J.B. Carstiaenssens	4	1773-1791
J.E. Parys	4	1784-1794
J.F. van Soest	4	1763-1766
A.A. Bruers	3	1796-1800
J. van Camp	3	1770-1781
A.J. Everaerts	3	1750-1766
P.J. vander Plassche	3	1762-1763
H. Reraux	3	1792-1797
P.J. Rymers	3	1772-1789
J. Saeyens	2	1784-1788
H.J. van Soest	2	1765-1770
Wwe H. VI Jac. Verdussen	2	1776
J.H. Verdussen (sterfhuis)	2	1782
Ch.H. de Vos	2	1793-1799
G. Berbie	1	1780
P. van den Bergh	1	1788
M. Bruers	1	1768
A.J. du Caju	1	1750

Wwe A.J. du Caju	1	1753
Phil. Jac. Franck	1	1782
F. van Gaesbeeck	1	1751

D.C. Geley	1	1796
A.L.J. Grungé	1	1798
J.M. Jacobs	1	1798
Wwe J.B. Jouret	1	1750
J.P.G. Michel (Leuven)	1	1779
P.J. Parys (sterfhuis)	1	1784
G. de Roveroy	1	1788
J.F.J. de Roveroy	1	1768
C. de Vil	1	1768

Ook door het aantal catalogi dat ze in hun loopbaan produceerden waren Grangé en Bincken onmiskenbaar de kampioenen van het Antwerpse veilingwezen van hun tijd. Naar verhouding legde Grangé zich meer dan Bincken toe op grote, prestigeuze collecties; Bincken kon dergelijke omvangrijke veilingen aan, maar was ook bereid (of door omstandigheden verplicht?) catalogi van kleinere collecties samen te stellen.

Overigens zou het verkeerd zijn te denken dat de boekverkopers die de collecties beschreven en er een catalogus van drukten ook als veilingmeester optraden. In Antwerpen was dat het werk van gezworen roepers. Alleen Guilielmus Josephus Bincken lijkt de beide functies te hebben gecombineerd. In het repertorium werden voor zover mogelijk ook de namen van deze veilingmeesters opgenomen. In tabel 4 sommen we de namen op van de veilingmeesters die meer dan tien keer voorkomen.

Tabel 4 - De belangrijkste veilingmeesters

Veilingmeesters	Aantal veilingen	Periode
G.J. Bincken	79	1766-1796
C. de Vil	55	1762-1796
J. van Immerseel	46	1755-1787
J.F. de Bock	36	1779-1796
J.P. Willemssens	32	1750-1777
J.Th. van Lemens	30	1750-1780

P. Joan. Franck	25	1759-1790
Wwe J.Th. van Lemens	24	1782-1796
Wwe J.P. Willemsens	23	1778-1795
G. Smekens	22	1765-1792
P.D. Mooson	19	1753-1769
J.J. Timmermans	19	1754-1780
P. van den Bergh	17	1778-1789
H. van den Bosch	17	1787-1796
H. de Craen	11	1789-1798
Ph. Peeters	11	1771-1788

Wanneer de veiling niet in het sterfhuis van de eigenaar plaatsvond (voor tenminste 161 veilingen was dat wél het geval) werden veruit de meeste veilingen (194) gehouden in de zaal van de Oude Voetboog, in de Oude Voetboogstraat (thans Willem Tellstraat). Van 1763 tot 1800 vonden bovendien 120 veilingen plaats in het Kolveniershof (Kolveniersstraat). Verder was ook de Vrijdagmarkt een belangrijk centrum (101 veilingen), vooral wanneer de boeken samen met de rest van een inboedel openbaar verkocht werden. 35 veilingen, tenslotte, werden gehouden in het huis van de roeper, die vaak ook aan de Vrijdagmarkt woonde, en 23 in de Jonge Voetboog, een lokaal dat gelegen was in de Gasthuisbeemden (thans Arenbergstraat). In de achttiende eeuw was het Antwerpse veilingwezen dus geconcentreerd rond de Vrijdagmarkt en rond de driehoek Oude Voetboog, Jonge Voetboog en Kolveniershof.

Tot daar enkele cijfers die uit het corpus van de 748 veilingen af te leiden zijn. Voor meer diepgaande analyses zal men de individuele veilingcatalogi van naderbij moeten bekijken. Dat valt uiteraard buiten het bestek van dit repertorium. Met de verschillende elementen van de beschrijving en met de registers hopen we evenwel het onderzoek naar dit war verwaarloosde aspect van de Antwerpse boekgeschiedenis te hebben aangemoedigd.

Centrale Bibliotheek UFSIA
Prinsstraat 9
B-2000 Antwerpen

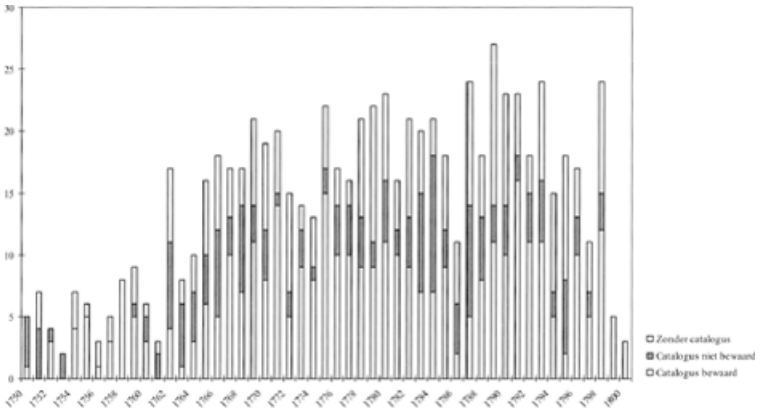

Bijlage: overzicht van het aantal boekenveilingen per jaar in Antwerpen (1750-1800)

Gebruiksaanwijzing

Het repertorium is chronologisch opgevat. Elke boekenveiling werd van een volgnummer voorzien, waarnaar verwezen wordt in de registers. Bij de veilingen waarvan een catalogus werd teruggevonden, is dit volgnummer in vet gedrukt. Van elke veiling worden, voor zover mogelijk, de volgende gegevens opgenomen:

(1) datum (= jaartal, dag en maand) van de veiling. Bij veilingen die meer dan één dag duurden worden de begin- en de einddatum aangegeven. Vaak kennen we echter slechts de begindatum; in zo'n geval wordt deze gevolgd door '-' wat staat voor 'en volgende dagen'. Boekenveilingen waarvan de exacte dag en/of maand niet werden teruggevonden, worden op het einde van het desbetreffende jaar geplaatst. In enkele gevallen klopt de op de titelpagina van de catalogus aangegeven verkoopdatum niet met de werkelijke. De werkelijke datum (zoals die dan in andere bronnen werd gevonden) wordt dan tussen vierkante haakjes toegevoegd.
(2) naam van de persoon wiens boeken werden verkocht, zoals weergegeven in de veilingcatalogus of, bij afwezigheid daarvan, in een andere bron. Bij het ontbreken van deze informatie of bij anonieme veilingen wordt het teken '-' gebruikt. De identificatiegegevens tussen ronde haken betreffen de titel en functie, bij de vrouwen soms ook de naam en functie van hun echtgenoot. Als de naam tussen rechte haakjes staat, is die gereconstrueerd op basis van wetenschappelijke literatuur. Het teken '†' wijst erop dat de eigenaar van de boeken overleden was op het moment van de veiling.
(3) naam van de beëdigde verkoper. Na een schuine streep volgt de plaats van de veiling. Bij het ontbreken van deze informatie vindt men '-/-'.
(4) Wanneer voor de veiling gebruik werd gemaakt van een gedrukte catalogus, staat hier de vermelding 'cat', gevolgd door de naam van de drukker en de taal waarin de titelpagina ge-

steld is. Die is het standaardgegeven (bvb. ‘cat - H. Bincken - Ned.’). Wanneer het om een handgeschreven catalogus gaat wordt dit expliciet vermeld. Meestal wordt dan de naam vermeld van de verkoper bij wie men deze catalogus kon inkijken. Bij het ontbreken van de drukkersnaam op een bewaarde catalogus leest men ‘cat - ? - taal’. Wanneer er bij de veiling noch een gedrukte, noch een handgeschreven catalogus werd aangeboden, of bij het ontbreken van elk spoor van een catalogus, vindt men de aanduiding ‘-’.

(5) aantal kavels met boeken en aantal pagina's van de volledige catalogus. Indien er naast de boeken andere zaken werden verkocht, zoals handschriften, kaarten, losse prenten, tekeningen, globes of liturgische gewaden, dan wordt dit vermeld tussen vierkante haakjes onmiddellijk na het kavelaantal. Ondanks het ontbreken van (bewaarde) catalogi vinden we toch soms informatie over de verkochte kavels via secundaire bronnen. Zo geven we soms aan of het al dan niet om een exclusieve boekenveiling gaat, of om een verkoop van boeken als deel van een inboedel. Bij het ontbreken van elke informatie geven we het teken ‘-’.

(6) sigel van de bibliotheek (bibliotheken) waar een exemplaar van de catalogus bewaard wordt. Tussen haakjes volgt onmiddellijk de bibliotheeksignatuur met bijkomende informatie per exemplaar. Zo vermelden we of er prijzen naast de kavels zijn genoteerd: ‘P.’ betekent dat alle prijzen zijn aangegeven; ‘p.’ dat er prijzen zijn genoteerd, maar niet alle. Naast de kavels kunnen ook de namen van de kopers vermeld zijn: in voorkomend geval wordt dat met ‘k.’ aangegeven. De aanduiding ‘-’ wijst er ofwel op dat er geen catalogus voorzien was (in dit geval vindt men na (4) ook het teken ‘-’), ofwel dat secundaire bronnen aangeven dat er een catalogus voorzien was, maar dat we van deze catalogus geen exemplaar terugvonden.

(7) eigentijdse bronnen met informatie over de veiling. Het gaat hier steeds om de *Gazette van Antwerpen.*

(8) verkorte verwijzing naar enkele standaardwerken.

Gebruikte afkortingen en sigels

onder punt (2):

E.H.: Eerwaarde Heer
kan.: kanunnik
O.L.V. kath.: Onze-Lieve-Vrouwekathedraal
Wwe: Weduwe

onder punt (3):

Jonge Voetb.: Jonge Voetboog
Oude Voetb.: Oude Voetboog

onder punt (4):

BN-Parijs: Bibliothèque Nationale Parijs
CBLeuven: Centrale Bibliotheek KULeuven
CB-UFSIA: Centrale Bibliotheek UFSIA, Antwerpen
CGD-UCL: Centre Général de documentation/Bibliothèque générale et de sciences humaines, Louvain-la-Neuve
GBIBLeuven: Bibl. Godgeleerdheid KULeuven
KB-Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel
KB-Den Haag: Koninklijke Bibliotheek Den Haag
KVB-Amsterdam: Bibliotheek van de Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Amsterdam
MPM: Museum Plantin-Moretus, Antwerpen
Ruusbroec: Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap, Antwerpen
SAA: Stadsarchief Antwerpen
SBA: Stadsbibliotheek Antwerpen
UB-Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Bibliotheek
UBG: Universiteitsbibliotheek Gent

onder punt (5):

GvA: Gazette van Antwerpen

onder punt (8)

- Blogie: J. BLOGIE, *Répertoire des catalogues de ventes de livres imprimés*, 1: *Catalogues belges appartenant à la Bibliothèque royale Albert ier*, Brussel, 1982 (Nationaal Centrum voor de Archeologie en de Geschiedenis van het Boek, 4)
- De Groote: H. DE GROOTE, 'Onderwijs en geestelijke stromingen', in: *Antwerpen in de XVIIIde eeuw. Instellingen - Economie - Cultuur*, Antwerpen, 1952, p. 348-372 (vooral 365-372)
- De Schampheleire: H. DE SCHAMPHELEIRE, 'Verlichte lectuur te Antwerpen en Parijs in de 18de eeuw', in: *Études sur le XVIIIe siècle*, VI (1970), p. 131-153
- Linnig-I: B. LINNIG, *Bibliothèques & ex-libris d'amateurs belges aux XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles*, Parijs, 1906
- Linnig-II: B. LINNIG, *Nouvelle série de bibliothèques & d'exlibris d'amateurs belges aux XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles*, Brussel, 1910
- Tassier: S. TASSIER, *Les démocrates belges de 1789. Étude sur le Vonckisme et la Révolution Brabançonne*, Brussel, 1930 (vooral p. 52-53 en 64-66)
- Vandenhole: F. VANDENHOLE, *Inventaris van veilingcatalogi, 1615-1914: met topografische, alfabetische en inhoudsindexen*, Gent, 1987

Repertorium

1750

001. (1) 1750, 09-/03 (2) Guillaume Antonius Josephus de **Bezerra†** (apostolisch protonotarius, kan. gradueel O.L.V. kath.) (3) G. Willemssens / ''t Groen kerkhof' (4) cat - J. Grangé - Lat.
(5) 505 [+ meubilair en liturgische voorwerpen] - 31 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 373 (p.)), GBIBLeuven (X 2404 B7 (P.)), CBLeuven (3A9903-II (p.)) (7) GvA 24 en

27.02.1750 (8) Blogie, De Schampheleire, Linnig-II 33-34

002. (1) 1750, 01-/04 (2) - (3) J.Th. van Lemens en J.P. Willemssens / Hobokenstraat (4) cat - Al. Everaerts - ? (5) - (6) - (7) GvA 24 en 27.03.1750 (8) -
003. (1) 1750, 08/04 (2) Jacob Hendric **Damiens†** (kan. gradueel) (3) J.B. van Welhuysen, J.P. Willemssens en J.Th. van Lemens / ‘'t Groen kerkhof’ (4) cat - J. Grangé - ? (5) ? [+ inboedel] - ? (6) - (7) GvA 20 en 24.03.1750 (8) -
004. (1) 1750, 09/04 (2) M.J. **Jacobs de Bollaert†** (geestelijke dochter) (3) F. van As, J. van As, J.P. Willemssens en W. Huysmans / Venusstraat (4) cat - A. dn Caju - ? (5) - (6) - (7) GvA 31.03.1750 (8) -
005. (1) 1750, 11-/05 (2) Jacobus Bernardus **Jouret** (Wwe) (boekdrukker) (3) G. Willemssens / Korte Nieuwstraat (4) cat - Wwe J.B. Jouret - ? (5) muziekpartituren (6) - (7) GvA 01 en 05.05.1750 (8) -

1751

006. (1) 1751, 17/03 (2) Joanna Albertina **de Wilde†** (Juffrouw) (3) J. van As en F. Spycket / sterfhuis (Lange Gasthuisstraat) (4) - (5) - (6) - (7) GvA 12.03.1751 (8) -
007. (1) 1751, 23/06 (2) C.F. **van Aelst†** (E.H., rentmeester St.-Elisabethgasthuis) (3) - / St.-Elisabethgasthuis (4) cat - J. Grangé - ? (5) - (6) - (7) GvA 15.06.1751 (8) -
008. (1) 1751, 27/07 (2) Egidius Hieronymus **Deckers†** (E.H.) (3) J.P. Willemssens / Kaasstraat (Vismarkt) (4) cat - J. Grangé - ? (5) - (6) - (7) GvA 25 en 29.06 en 20.07.1751 (8) -
009. (1) 1751, 09/08 (2) Maria Magdalena **Janssens†** (Wwe Cornelis Sallet) (3) J.P. Willemssens / sterfhuis (Oude Beurs) (4) - (5) - (6) - (7) GvA 03 en 06.08.1751 (8) -
010. (1) 1751, 13-/09 (2) Franciscus **van Gaesbeeck†** (drukker) (3) - / Kammerstraat (4) cat - F. v. Gaesbeeck - ? (5) ? [+ drukkerij] - ? (6) - (7) GvA 03.09.1751 (8) -

011. (1) 1751, 20-21/09 (2) Joannes Antonius **Coget†** (stadsschepen) (3) F. Spycket / sterfhuis (Lange Gasthuisstraat) (4) cat - J. Grangé - ? (5) - (6) - (7) GvA 10, 14 en 17.09.1751 (8) -
012. (1) 1751, 24/12 (2) - (3) J.B. van Welhuijsen / huis roeper (4) - (5) muziekpartituren (6) -
(7) GvA 21.12.1751 (8) -

1752

013. (1) 1752, 11/01 (2) (o.a.) Arnoldus **Briers†** (kan. gradueel O.L.V. kath.) (3) - / sterfhuis (4) cat - J. Grangé - Lat. (5) 390 (= 366 + 24) [+ meubilair en liturgische voorwerpen] - 28 p. (6) KB-Brussel (R 10.493/26 (P.)), MPM (S.5.6. (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire[1]
014. (1) 1752, 03/02 (2) J.B. **v[an] d[er] Staack†** (E.H., deken St.-Jacobskerk) (3) - / sterfhuis (4) cat - Al. Everaerts - ? (5) - (6) - (7) GvA 01.02.1752 (8) -
015. (1) 1752, 10/07 (2) Henricus **Verdussen** (Wwe)† (3) J.B. van Welhuijsen / - (4) cat - erfgenamen Henricus Verdussen - Fr. (5) (alf. gerangschikt) [+ handschriften, drukmaterieel en koperen platen] - 190 p. (6) BN-Parijs (Delta 4259 [= onvolledig]), KB-Brussel (VI 87.084 A 16-17 (P.)) (7) GvA 02 en 23.06.1752 (8) -
016. (1) 1752, 22-/08 (2) Pierre **Sneyers†** (kunstschilder) (3) J.P. Willemssens, F. Spycket en J. van As / sterfhuis (Meir) (4) cat - Wwe du Caju - Fr. en Ned. (5) 11 [+ prenten, tekeningen, schilderijen, schetsen en plaasterwerk] - 27 p. (6) UBG (VC 1752 aug. 22 Sneyers) (7) GvA 04.08.1752 (8) Vandenhole

1753

017. (1) 1753, 28/02 (2) Josephus Guilielmus **Soussé†** (E.H.,

1 Zie ook J.-F. Gessler, 'De bibliotheek van kanunnik A. Briers te Antwerpen in de 18e eeuw, volgens den veilingskaraloog beschreven', in: *De Gulden Passer*, 20 (1942), 101-109.

zangmeester St.-Jacobskerk) (3) P.D. Mooson / sterfhuis (St.-Jacobsmarkt) (4) cat - Wwe du Caju - ? (5) muziekpartituren (6) -
(7) GvA 20.02.1753 (8) -

018. (1) 1753, 23/11 (2) St. Pieter **Trippaert**† (3) J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (4) geschr. cat bij J.P. Willemssens (5) - (6) - (7) GvA 16.11.1753 (8) -

1754

019. (1) 1754, 02/03 (2) - (3) 'officie des heere Amptmans deser Stad' / Oude Voetb. (J.C. van Hullegarde jr) (4) - (5) - (6) - (7) GvA 26.02.1754 (8) -
020. (1) 1754, 16/04 (2) - (3) P.D. Mooson / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 55 - 16 p.
(6) KB (VI 87.084 A 377 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire
021. (1) 1754, 22/05 (2) Jacques **van Hal** (Wwe)† (3) J.P. Willemssens en J.Th. van Lemens / Oude Voetb. (4) - (5) enkel prentboeken (6) - (7) GvA 17 en 21.05.1754 (8) -
022. (1) 1754, 16/10 (2) Jan Peeter **Gillis**† (3) - / sterfhuis (Koningstraat) (4) - (5) [+ inboedel]
(6) - (7) GvA 08.10.1754 (8) -
023. (1) 1754, 07/11 (2) - (3) P.D. Mooson / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) [+ kaarten] 87 - 17 p. (6) KB (VI 87.084 A 376 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire
024. (1) 1754, 07/11 (2) - (3) P.D. Mooson / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 59 - 13 p.
(6) KB (VI 87.084 A 375 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire
025. (1) 1754, 31/12 (2) - (3) J.J. Timmermans / Vrijdagmarkt (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) [+ kaarten] 147 - 20 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 374 (P.)) (7) GvA 27.12.1754 (8) Blogie, De Schampheleire

1755

026. (1) 1755, 23/01 (2) - (3) P.D. Mooson / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) [+ handschriften] 128 - 26 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 378 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

027. (1) 1755, 25/03 (2) - (3) P.D. Mooson / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 77 - 18 p.
(6) KB-Brussel (VI 87.084 A 379) (7) - (8) Blogie

028. (1) 1755, 03/07 (2) - (3) F. Spycket / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 92 - 19 p.
(6) KB-Brussel (VI 87.084 A 380 (P.)) (7) - (8) De Schampheleire

029. (1) 1755, 20-21/08 (2) **Van Hove†** (baron, stadsbuitenburgemeester) (3) P.D. Mooson en J. van Immerseel / sterfhuis (4) - (5) - (6) - (7) GvA 15.08.1755 (8) -

030. (1) 1755, 07/10 (2) - (3) - / - (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 316 - 34 p. (6) KB-Brussel
(VI 87.084 A 381 (p.)) (7) - (8) De Schampheleire

031. (1) 1755, 20/11 (2) - (3) J.Th. van Lemens / Vrijdagmarkt (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 109
[+ handschriften en 2 globes] - 18 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 382 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

1756

032. (1) 1756, 01/06 (2) **Seresiers†** (mr) (3) Th.F. van Peeterssen en G.J. Willemssens / sterfhuis (St.-Antheunisstraat) (4) - (5) muziekpartituren (6) - (7) GvA 28.05.1756 (8) -

033. (1) 1756, 02/07 (2) - (3) W. Huysmans / Vrijdagmarkt (4) - (5) prentboek (6) -

(7) GvA 29.06.1756 (8) -

034. (1) 1756, 28/10 (2) - (3) - / - (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 134 - 16 p. (6) KB-Brussel
(VI 87.084 A 385 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

1757

035. (1) 1757, 05/04 (2) Petrus **van Elsacker** (E.H., pastoor St.-Willebrordparochie) (3) - / - (4) cat - J. Grangé - Lat. (5) 149 - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 383 (p.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire
036. (1) 1757, 19/07 (2) - (3) Wwe F. Spycket / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 92 [+ handschriften] - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 384 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire
037. (1) 1757, 22/07 (2) - (3) J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (4) - (5) 1 prentboek en enkele boeken over architectuur [+ inboedel] (6) - (7) GvA 19.07.1757 (8) -
038. (1) 1757, 18/10 (2) Christianus Balthazar **de Traizegnies**† (organist) (3) J. van Langenhoven en J.Th. van Lemens / sterfhuis (Pieter Potstraat) (4) - (5) muziekpartituren [+ muziekinstrumenten en inboedel] (6) - (7) GvA 11 en 14.10.1757 (8) -
039. (1) 1757, 08/11 (2) - (3) P.D. Mooson / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 57 - 8 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 386 (p.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

1758

040. (1) 1758, 14/02 (2) - (3) J.Th. van Lemens / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 54 [+ liturgische voorwerpen] - 8 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 387 (P.)) (7) - (8) Blogie
041. (1) 1758, 23-/05 (2) P.J. **Snyers** (kunstliefhebber) (3) - / ‘'t Groot Laboureur’ (Meir) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 3 prentboeken [+ prenten, tekeningen, schilderijen, bronswerk en beeldhouwwerken] - 29 p. (6) UBG (VC 1758 mei 23 Snyers) (7) - (8) Vandenhole
042. (1) 1758, 11/07 (2) - (3) J.J. Timmermans / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 144 - 20 p.
(6) KB-Brussel (VI 87.084 A 388 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire
043. (1) 1758, 25-/09 (2) Petrus Nicolaus **de Vos**† (stadsschepen) (3) - / sterfhuis (De Everichstraat) (4) cat - J. Grangé - Lat. (5) 519 [+ prenten] - 70 p. (6) MPM (A

2817) (7) GvA
08.09.1758 (8) -

044. (1) 1758, 28-/09 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 423 - 26 p. (6) UBG (VC 1758 sep. 28 Hebrant (P.) (7) GvA 19.09.1758 (8) De Schampheleire, Vandenhole

045. (1) 1758, 03-/10 (2) Dominicus **de Gentis†** (bisschop Antwerpen) (3) J.P. Willemssens en J.Th. van Lemens / bisschoppelijk paleis (4) cat - J. Grangé - Lat. (5) 442 - 23 p. (6) KB-Den Haag
(4627-1 (P.) en 4991-2 (p.)) (7) GvA 22.09.1758 (8) -

046. (1) 1758, 21/11 (2) - (3) Th.F. van Peeterssen / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 173 [+ kaarten en handschriften] - 24 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 389 (P.)) (7) - (8) Blogie

047. (1) 1758, 28/11 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 228 - 32 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 390 (P.) (= onvolledig??)) (7) GvA 24.11.1758 (8) Blogie, De Schampheleire

1759

048. (1) 1759, 06/02 (2) - (3) Th.F. van Peeterssen / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 156 - 20 p.
(6) KB-Brussel (VI 87.084 A 391 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

049. (1) 1759, 13-/03 (2) Paschasius Joannes Augustinus **van den Cruyce†** (edelman, raad en rentmeester-generaal der Staten van Brabant) (3) - / sterfhuis (Brilstraat) (4) cat - J. Grangé -?
(5) - (6) - (7) GvA 27.02 en 06.03.1759 (8) -

050. (1) 1759, 23/04 (2) Philippus Josephus **de Cano†** (deken O.L.V. kath.) (3) - / sterfhuis ‘aen 't Groen kerkhof’ (4) cat - J. Grangé - Lat. (5) 1367 [+ kerkmuziekpartituren, handschriften, prentboeken en prenten] - 132 p. (6) KB-Brussel (VH 22.541 A (P.) en R 10.493/2 (p.)), KB-Den Haag (4627-1bis (P.)), KVB-Amsterdam (BV 5t (P.)), UBG (VC 1759 apr. 23 De Cano), MPM (B 3059/20 (p.)),

GBIBLeuven (X 2405 D9 en 5B5 CANO 1759 C/1 (P.)), CGD-UCL (5A 22921 (P.)) (7) GvA 07.11.1758 en 03,17 en 20.04.1759 (8) Blogie, De Schampheleire, Linnig-I 25-27, Vandenhole

051. (1) 1759, 09-/05 (2) Alexander **Papenhoven†** (beeldhouwer en architect) (3) J.P. Willemssens / sterfhuis (Jodestraat) (4) - (5) prentboeken [+ schilderijen, tekeningen en plaasterwerk] (6) -
(7) GvA 04 en 08.05.1759 (8) -

052. (1) 1759, 15/05 (2) Nicolaus **Wouters** (E.H.) (3) - / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 135 [+ handschriften] - 19 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 392 (P.k.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

053. (1) 1759, 01/06 (2) - (3) J.J. Timmermans / Vrijdagmarkt (4) - (5)? [+ kaarten] -? (6) - (7) GvA 29.05.1759 (8) -

054. (1) 1759, 15/06 (2) - (3) Ph.J. Franck / Vrijdagmarkt (4) - (5) - (6) - (7) GvA 12.06.1759
(8) -

055. (1) 1759, 14/08 (2) Catharina Theresia **Roose†** (Wwe François Ignace de Labistraete) (3) J. van Immerseel en P.D. Mooson / sterfhuis (Kipdorp) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 85 - 15 p.
(6) UBG (VC 1759 aug. 14 Roose (P.)) (7) GvA 03 en 10.08.1759 (8) De Schampheleire, Vandenhole

056. (1) 1759, 06/11 (2) - (3) P. de Riemer en P.D. Mooson / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 360 - 54 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 393 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

1760

057. (1) [na 1759], 14/11 (2) - (3) - / Vrijdagmarkt (4) cat - H. Verdussen - Lat. (5) 158 [+ handschriften] - 22 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 77 (p.)) (7) - (8) Blogie

058. (1) 1760, 18/03 (2) Henricus **van Excel†** (E.H., pastoor Begijnhof) (3) - / sterfhuis (Begijnhof) (4) cat - J. Grangé - Lat. (5) 167 [+ handschriften] - 24 p. (6) KB-

Brussel (VI 87.084 A 351/a (P.)) (7) GvA 14.03.1760 (8) Blogie, De Schampheleire

059. (1) 1760, 24/04 (2) - (3) P.D. Mooson / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J. Grangé - Fr.
(5) 156 [+ prenten] - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 75 (p.)) (7) GvA 18.04.1760 (8) Blogie

060. (1) 1760, 16/07 (2) Joannes Michaël **Bertryn**† (3) J.P. Willemssens / sterfhuis (Blindestraat)
(4) cat - J. Grangé -? (5) - (6) - (7) GvA 11 en 15.07.1760 (8) -

061. (1) 1760, 07/11 (2) Franciscus Joannes **Borrens**† (E.H., pastoor Begijnhof Lier) (3) J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (4) cat - J. Grangé -? (5) - (6) - (7) GvA 31.10.1760 (8) -

062. (1) 1760, 11-/11 (2) Abraham **Arons**† en Esther **Hartogh**† (3) J.P. Willemssens en J. van Immerseel / sterfhuis (Lange Nieuwstraat) (4) - (5) enkele Hebreeuwse boeken [+ inboedel] (6) - (7) GvA 07.11.1760 (8) -

1761

063. (1) 1761, 28/01 (2) **Rosa**† (advocaat) (3) - / sterfhuis (Koningstraat) (4) cat - J. Grangé -? (5) - (6) - (7) GvA 27.01.1761 (8) -

064. (1) 1761, 28/09 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) - (5) prentboeken [+ prenten] (6) - (7) GvA 25.09.1761 (8) -

065. (1) 1761, 05/11 (2) - (3) J.J. Timmermans en P.D. Mooson / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen -? (5) - (6) - (7) GvA 03.11.1761 (8) -

1762

066. (1) 1762, 13/01 (2) Ferdinand Joseph **de Villegas**† (jonker) (3) - / sterfhuis (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 08.01.1762 (8) -

067. (1) 1762, 06/02 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdag-

markt (4) - (5) 1 prentboek [+ prenten en tekeningen] (6) - (7) GvA 02.02.1762 (8) -

068. (1) 1762, 25/02 (2) [**Van Roose**] (3) J.Th. van Lemens / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 404 - 62 p. (6) UBG (VC 1762 febr. 25 Hebrant (P.k.)) en CGD-UCL (Rés. 3A 20928 II (ontbreekt)) (7) - (8) Vandenhole

069. (1) 1762, 27/02 (2) Franciscus **van den Berghe†** (Lic. Med.) (3) J.Th. van Lemens / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 61 - 10 p. (6) UBG (VC 1762 feb. 27 V. d. Berghe (P.)) en CGD-UCL (Rés. 3A 20928 II (ontbreekt)) (7) - (8) Vandenhole

070. (1) 1762, 16/04 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) - (5) prentboeken [+ kaarten] (6) - (7) GvA 13.04.1762 (8) -

071. (1) 1762, 29/04 (2) - (3) J. van Immerseel en J.P. Willemssens / Oude Voetb. (Hebrant sr)
(4) cat - J. Grangé -? (5) prent- en tekenboeken [+ prenten] (6) - (7) GvA 23.04.1762 (8) -

072. (1) 1762, 28-/06 (2) Joannes **van Ussel** (Wwe) (meesterbeeldsnijder) (3) J.P. Willemssens / Stadswaag (4) - (5) 1 prentboek [+ schilderijen en inboedel] (6) - (7) GvA 22.06.1762 (8) -

073. (1) 1762, 08/07 (2) - (3) Wwe F. Spycket en J. van Immerseel / Oude Voetb. (Hebrant sr)
(4) cat - H. Bincken -? (5) - (6) - (7) GvA 29.06 en 02.07.1762 (8) -

074. (1) 1762, 06/08 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) - (5)? [+kaarten] -? (6) - (7) GvA 03.08.1762 (8) -

075. (1) 1762, 30-/08 (2) **De Proli**, douarière van Wespelaer en Neder Assent† (3) - / sterfhuis
(4) cat - J. Grangé -? (5) - (6) - (7) GvA 20.08.1762 (8) -

076. (1) 1762, 26/09 (2) - (3) C. de Vil / Vrijdagmarkt (4) cat - P.J. vander Plassche -? (5) - (6) -
(7) GvA 20.08.1762 (8) -

077. (1) 1762, 26/09 (2) - (3) J.J. Timmermans / Vrijdag-

markt (4) cat - H. Bincken - ? (5) - (6) -
(7) GvA 24.08.1762 (8) -

078. (1) 1762, 08/11 (2) Adrianus **Bonnecroy** (Wwe)† (3) Ph.J. Franck / sterfhuis (Rijke Beukelaarstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 05.11.1762 (8) -
079. (1) 1762, 08/11 (2) - (3) J.B. Suermont / Jonge Voetb. (4) cat - P.J. vander Plassche - ? (5) - (6) - (7) GvA 02.11.1762 (8) -
080. (1) 1762, 09/11 (2) - (3) J.Th. van Lemens en P.D. Mooson / Oude Voetb. (Hebrant sr.) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 683 [+ prenten] - 96 p. (6) KB-Brussel (VH 26.163 A 2 LP) en GBIBLeuven (2405 D17/2) (7) - (8) Blogie
081. (1) 1762, 15/11 (2) J.J. **Neefs**† (advocaat bij Grote Raad van Mechelen) (3) - / sterfhuis (4) cat - J. Grangé - ? (5) - (6) - (7) GvA 02.11.1762 (8) -
082. (1) 1762, 30/11-../12 (2) Joannes **van Ey**† (kan. en plebaan O.L.V. kath.) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J. Grangé - Lat. (5) 806 [+ handschriften en enkele ongebonden exemplaren van Van Eys 3-delige *Synopsis Scripturae Sacrae* (Antwerpen, 1750)] - 136 p. (6) CBUFSIA (P 11.679 (p.)), KB-Brussel (VI 87.084 A 32 (P.)), KVB-Amsterdam (BV 6t (P.)) (7) GvA 22.10 en 16 en 19.11.1762 (8) Blogie, De Schampheleire

1763

083. (1) 1763, 08/02 (2) - (3) J.B. Suermont en C. de Vil / Jonge Voetb. (H. Jans sr) (4) cat - P.J. vander Plassche - ? (5) [+ muziekpartituren en schilderijen] (6) - (7) GvA 04.02.1763 (8) -
084. (1) 1763, 18/03 (2) Georgius **Vanhiselo**† (3) - / sterfhuis (Keizerstraat) (4) - (5) ‘wynroeders instrumenten met alle de boecken die konst raeckende’ (6) - (7) GvA 18.03.1763 (8) -
085. (1) 1763, 25-/04 (2) Petrus **Jacobs** (Wwe)† (boekdrukker en -verkoper) (3) - / sterfhuis (Korte Nieuwstraat) (4) cat - H. Bincken - ? (5) - (6) - (7) GvA 15 en 19.04.1763

(8) -

086. (1) 1763, 28/04 (2) Petrus **Beeckmans†** (vice-plebaan O.L.V. kath.) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 123 - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 352 (P.))
(7) GvA 22.04.1763 (8) Blogie, De Schampheleire

087. (1) 1763, 25-/05 (2) **Promme†** (mr) (3) C. de Vil / Jonge Voetb. (H. Jans sr) (4) cat - J.F. van Soest - ? (5) ? [+ schilderijen, tekeningen en prenten] - ? (6) - (7) GvA 17 en 20.05.1763 (8) -

088. (1) 1763, 07/06 (2) Petrus Antonius **Gorlé†** (3) - / sterfhuis (Augustijnsstraat) (4) cat -
H. Bincken - ? (5) ? [+ kranten] - ? (6) - (7) GvA 31.05.1763 (8) -

089. (1) 1763, 04/08 (2) **Van den Berghe de Potteghem†** (kan. en plebaan Lier) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - ? (5) - (6) - (7) GvA 29.07.1763 (8) -

090. (1) 1763, 27-/10 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) prentboeken [+ prenten] (6) - (7) GvA 21.10.1763 (8) -

1764

091. (1) 1764, 15-/02 (2) - (3) F. Jacobs en P.D. Mooson / Oude Voetb. (4) cat - J.F. van Soest - ?
(5) - (6) - (7) GvA 07.02.1764 (8) -

092. (1) 1764, 27-/03 (2) - (3) C. de Vil / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) - (5) prentboeken [+ schilderijen en prenten] (6) - (7) GvA 20.03.1764 (8) -

093. (1) 1764, 11/04 (2) - (3) J.P. Willemssens, J.Th. van Lemens en J. van Immerseel / Kipdorp (A.C. Cocqueel) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 06.04.1764 (8) -

094. (1) 1764, 26/06 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 147 [+ kaarten, prenten, meubilair en liturgische voorwerpen] - 23 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 354 (P.)) (7) GvA 19, 22 en 26.06.1764 (8) Blogie, De Schampheleire

095. (1) 1764, 02-/07 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (4) cat - J. Grangé - ? (5) - (6) - (7) GvA 26 en 29.06.1764 (8) -
096. (1) 1764, 09-/07 (2) Herman **Scheppers** (Wwe)† (3) - / sterfhuis (Paardenmarkt) (4) cat -
J. Grangé - ? (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 29.06 en 03.07.1764 (8) -
097. (1) 1764, 11/07 (2) Joan Alexander **van Susteren**† (jonker) (3) - / sterfhuis (Meir) (4) cat -
J. Grangé - ? (5) - (6) - (7) GvA 06 en 10.07.1764 (8) -
098. (1) 1764, 11/08 (2) [**Mertens**]? (3) J. van Immerseel / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat -
H. Bincken - Lat. (5) 148 - 17 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 353 (p.) en VI 87.084 A 355 (p.)) (7) GvA 07.08.1764 (8) Blogie, De Schampheleire
099. (1) 1764, 21-/08 (2) - (3) - / Kolveniershof (4) cat - J. Grangé - Lat. (5) 994 - 132 p.
(6) UBG (VC 1764 aug. 21 (P.)), MPM (A 3230/2) (7) GvA 03.08.1764 (8) Vandenhole
100. (1) 1764, 03/12 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (4) - (5) muziekpartituren [+ muziekinstrumenten] (6) - (7) GvA 27.11.1764 (8) -

1765

101. (1) 1765, 11/01 (2) - (3) C. de Vil / Vrijdagmarkt (4) cat - J.P. de Cort - ? (5) - (6) - (7) GvA
08.01.1765 (8) -
102. (1) 1765, 13/02 (2) Bernard **vander Plassche**† (3) C. de Vil / sterfhuis (Cammerstraat) (4) cat - J.P. de Cort - Ned. (5) 403 - 50 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 356 (p.)) (7) GvA 08.02.1765
(8) Blogie, De Schampheleire
103. (1) 1765, 25-/02 (2) Maria Anna **Verhoeven**† (3) J. van Langenhoven / sterfhuis (Zirkstraat)
(4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 22.02.1765 (8) -
104. (1) 1765, 01/03 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdag-

markt (4) - (5) 1 missaal [+ liturgische voorwerpen] (6) - (7) GvA 26.02.1765 (8) -

105. (1) 1765, 26-27/03 (2) J.B. **Nieles†** (stadsschepen) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat -
J. Grangé - Lat. (5) 352 - 35 p. (6) UBG (VC 1765 mrt 26 Nieles (P.)) (7) GvA 15 en 19.03.1765 (8) Vandenhole
106. (1) 1765, 26/03 (2) - (3) C. de Vil / Schilderskamer boven de Beurs (4) - (5) prentboeken [+ prenten] (6) - (7) GvA 19.03.1765 (8) -
107. (1) 1765, 27-/03 (2) Joan Baptist **Muller†** (jonker) (3) J.Th. van Lemens / sterfhuis (Achterstaat)
(4) - (5) 1 missaal [+ inboedel] (6) - (7) GvA 22.03.1765 (8) -
108. (1) 1765, 13/06 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) - (5) prentboeken [+ prenten] (6) - (7) GvA 10.06.1765 (8) -
109. (1) 1765, 20/06 (2) - (3) J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (4) cat - J.J.G. de Marcour - ? (5) -
(6) - (7) GvA 07.06.1765 (8) -
110. (1) 1765, 22-/07 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (4) cat - J.P de Cort - Lat. (5) 359 [+ handschriften, prenten en globes] - 49 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 357 (p.)), SBA (B.84916) (7) GvA 12.07.1765 (8) Blogie, De Schampheleire
111. (1) 1765, 22/08 (2) - (3) Wwe F. Spycket en J. van Langenhoven / Vrijdagmarkt (4) cat -
H. Bincken - Ned. (5) 299 - 44 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 358 (P. k.)), SBA (B.27115) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire
112. (1) 1765, 02-03/09 (2) - (3) P.D. Mooson / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J. Grangé - Lat.
(5) 137 [+ kaarten en prenten] - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 359 (P.)) (7) GvA 30.08.1765 (8) Blogie, De Schampheleire
113. (1) 1765, 28/09 (2) - (3) - / Kolveniershof (4) cat - J.F. van Soest - ? (5) prentboeken [+ schilderijen en beeldjes] (6) - (7) GvA 13 en 20.09.1765 (8) -
114. (1) 1765, 17/10 (2) **Verpoorten†** (kan. St.-Jacobskerk)

(3) J.P. Willemssens en J.Th. van Lemens / sterfhuis (Venusscraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 08 en 11.10.1765 (8) -

115. (1) 1765, 02-/12 (2) - (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - H.J. van Soest - Fr. (5) 336 - 23 p.
(6) UBG (VC 1765 dec 2 (p.)) (7) GvA 22, 26 en 29.11.1765 (8) Vandenhole

116. (1) 1765, 04/12 (2) Joannes Dominicus **Speckenberg†** (procureur) (3) G. Smekens / sterfhuis (Jerusalemstraat) (4) cat - J.P. de Cort - ? (5) - (6) - (7) GvA 26.11.1765 (8) -

1766

117. (1) 1766, 21/02 (2) - (3) Ph.J. Franck / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ prenten] (6) - (7) GvA 18.02.1766 (8) -

118. (1) 1766, 06/03 (2) - (3) J.J. Timmermans / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 148 [+ handschriften] - 15 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 362 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

119. (1) 1766, 19/03 (2) - (3) Ph.J. Franck / Kolveniershof (4) - (5) [+ kaarten, prenten en inboedel] (6) - (7) GvA 18.03.1766 (8) -

120. (1) 1766, 07/05 (2) - (3) P.D. Mooson / Vrijdagmarkt (4) cat - J.F. van Soest - ? (5) - (6) -
(7) GvA 02.05.1766 (8) -

121. (1) 1766, 09/05 (2) - (3) Ph.J. Franck / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ priestergewaden] (6) - (7) GvA 09.05.1765 (8) -

122. (1) 1766, 26/05 (2) J.B. **van Male** (E.H.) (3) Reynaerts (notaris) / - (4) cat - Al. Everaerts - Ned. (5) 236 [+ prenten] - 27 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 363 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

123. (1) 1766, 12/06 (2) Joannes Carolus **Leydecker** (E.H.) (3) - / - (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 62 [+ kaarten] - 10 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 361 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

124. (1) 1766, 10/07 (2) - (3) Wwe F. Spycket / Oude Voetb. (4) cat - H. Bincken - ? (5) - (6) -

(7) GvA 01 en 04.07.1766 (8) -

125. (1) 1766, 22/07 (2) - (3) - / - (4) cat - ? - ? (5) [+ handschriften] (6) - (7) GvA 27.06.1765 (8) -
126. (1) 1766, 24/07 (2) J.B. **Coeck†** (stadsschepen) (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - J. Grangé - ?
(5) - (6) - (7) GvA 18 en 22.07.1766 (8) -
127. (1) 1766, 04/08 (2) - (3) J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (4) cat - H. Bincken - ? (5) [+ schilderijen] (6) - (7) GvA 01.08.1766 (8) -
128. (1) 1766, 12-/08 (2) Theodorus **a Foro†** (meester-chirurgijn) (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) prentboeken [+ schilderijen, tekeningen en prenten] (6) - (7) GvA 25.07 en 01.08.1766 (8) -
129. (1) 1766, 20/08 (2) - (3) J. van Immerseel / Kolvenierskamer (4) cat - J. Grangé - ? (5) prentboeken [+ schilderijen en prenten] (6) - (7) GvA 18.07 en 15.08.1766 (8) -
130. (1) 1766, 01-/09 (2) Theodorus **a Foro†** (meester-chirurgijn) (3) C. de Vil / Kolveniershof
(4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 237 [+ handschriften, prenten en globes] - 26 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 360 (p.)) (7) GvA 29.08.1766 (8) Blogie, De Schampheleire
131. (1) 1766, 23/10 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) prentboeken [+ schilderijen, tekeningen en prenten] (6) - (7) GvA 17.10.1766 (8) -
132. (1) 1766, 24-/10 (2) (o.a.) Theodorus **a Foro†** (meesterchirurgijn) (3) G.J. Bincken / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 923 [+ kruisbeeld] - 64 p. (6) SBA (B. 137818) (7) - (8) -
133. (1) 1766, 17/11 (2) - (3) J.B. vanden Broeck / Vuylestraat (mr Griffoy) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 14.11.1766 (8) -
134. (1) 1766, 02/12 (2) Ludovicus **van Schaerenborg†** (E.H.) (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - H. Bincken - ? (5) prentboeken [+ schilderijen en prenten] (6) - (7) GvA 18 en 28.11.1766 (8) -

1767

135. (1) 1767, 12-/01 (2) Ludovicus **van Schaerenborg†** (E.H.) (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - H. Bincken - ? (5) - (6) - (7) GvA 26.12.1766 en 02 en 09.01.1767 (8) -
136. (1) 1767, 16/03 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - J.P. de Cort - Ned. (5) 393 [+ 1 optiek] - 51 p. (6) UBG (VC 1767 mrt 16 Caudron (P.)) (7) GvA 06 en 13.03.1767 (8) Vandenhole
137. (1) 1767, 24/04 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) - (5) - (6) - (7) GvA 21.04.1767 (8) -
138. (1) 1767, 14-15/05 (2) Joannes Franciscus **Thys** (E.H., pastoor van het klooster van St. Margaritendael ('de Victorinnen')) (3) J. van Langenhoven / Vrijdagmarkt (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 349 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 51 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 364 (P. k.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire
139. (1) 1767, 10/07 (2) - (3) J.Th. van Lemens / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ schilderijen] (6) - (7) GvA 07.07.1767 (8) -
140. (1) 1767, 16/07 (2) Christian **van Herck†** (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 121 - 25 p. (6) UBG (VC 1767 jul. 16 V. Herck (P. k.)) (7) GvA 10 en 14.07.1767 (8) De Schampheleire, Vandenhole
141. (1) 1767, 30/07 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 83 [+ kaarten en muziekinstrumenten] - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 365 (P.)) (7) GvA 24 en 28.07.1767 (8) Blogie, De Schampheleire
142. (1) 1767, 19/08 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 180 - 30 p.
(6) UBG (VC 1767 aug. 19 (P. k.)) (7) GvA 07 en 14.08.1767 (8) Vandenhole
143. (1) 1767, 02-/09 (2) Franciscus Josephus **Verroten†** (kan. gradueel O.L.V. kath. en aartsdiaken bisdom Antwerpen) (3) - / sterfhuis (Schoenmarkt) (4) cat - H. Bincken - Lat. (5) 387 - 33 p.

(6) UBG (VC 1767 sep. 2 (P. k.)) (7) GvA 25 en 28.08.1767 (8) De Schampheleire, Vandenhole

144. (1) 1767, 17/09 (2) - (3) P.D. Mooson / Vrijdagmarkt (4) cat - J.P. de Cort - Ned.
(5) 142 [+ kaarten en prenten] - 21 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 366 (p.)) (7) GvA 11.09.1767 (8) Blogie, De Schampheleire

145. (1) 1767, 28-/09 (2) **Matthys** (Wwe)† (3) J. van Immerseel, Wwe Th.F. van Peeterssen en J.J. Timmermans / sterfhuis (Styffelrui) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 22.09.1767 (8) -

146. (1) 1767, 08/10 (2) Emmanuël **vander Speeten†** (E.H.) (3) J. van Immerseel, Wwe Th.F. van Peeterssen en J.J. Timmermans / sterfhuis (Huideverterstraat) (4) cat - H. Bincken - Lat.
(5) 197 [handschriften en prenten] - 32 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 368 (P. k.)) (7) GvA 02.10.1767 (8) Blogie, De Schampheleire

147. (1) 1767, 29/10 (2) Bartholomeus **Cleuren** (priester O.L.V. kath.) (3) P. de Riemer / huis roeper (4) cat - Hieronymus VII Joannes Verdussen - Lat. (5) 128 - 25 p. (6) KB-Brussel
(VI 87.084 A 369 (p.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

148. (1) 1767, 04/12 (2) - (3) Ph.J. Franck / Vrijdagmarkt (4) cat - J.G.J. de Roveroy - ? (5) -
(6) - (7) GvA 27.11.1767 (8) -

149. (1) 1767, 04/12 (2) - (3) J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (4) - (5) muziekpartituren (6) - (7) GvA 01.12.1767 (8) -

150. (1) 1767, 09-10/12 (2) - (3) P.D. Mooson / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 263 [handschriften, kaarten en prenten] - 45 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 370 (P. k.)) (7) GvA 01 en 04.12.1767 (8) Blogie, De Schampheleire

151. (1) 1767, 17/12 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) cat - H. Bincken - ? (5) - (6) -
(7) GvA 15.12.1767 (8) -

1768

152. (1) 1768, 02/02 (2) - (3) - / - (4) cat - ? - ? (5) 523 - 75 p. (6) UBG (VC 1768 feb. 2 (ontbreekt)) (7) - (8) Vandenhole
153. (1) 1768, 08-/02 (2) - (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 523 [+ handschriften en prenten] - 54 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 337 (P.)) en UBG (7) GvA 02.02.1768 (8) Blogie, De Schampheleire
154. (1) 1768, 23-24/02 (2) - (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - C. de Vil - ? (5) prentboeken [+ prenten, liturgische voorwerpen en schilderijen] (6) - (7) GvA 19.02.1768 (8) -
155. (1) 1768, 23/03 (2) Urbanus **Commers**† (3) J. van Immerseel en Ph.J. Franck / sterfhuis (Kalkbrug) (4) - (5) - (6) - (7) GvA 18.03.1768 (8) -
156. (1) 1768, 24/03 (2) - (3) - / Kolveniershof (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 119 [+ prenten en liturgische voorwerpen] - 15 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 338 (p.)) (7) GvA 18.03.1768
(8) Blogie, De Schampheleire
157. (1) 1768, 02-/05 (2) Alexander **Everaerts**† (boekdrukker en -verkoper) (3) Ph.J. Franck en
G. Smekens / sterfhuis 'Sint-Ignatius' (Minderbroedersrui) (4) cat - M. Bruers - Ned. (5) 565 [+ boekbindersgereedschap] - 42 p. (6) MPM (A 3549/2) (7) GvA 19 en 22.04.1768 (8) -
158. (1) 1768, 10/05 (2) - (3) - / - (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 290 [+ kaarten] - 84 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 341/a (P. k.)) (7) GvA 29.04 en 06.05.1768 (8) Blogie, De Schampheleire
159. (1) 1768, 18-/05 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - ? - ? (5) prentboeken [+ schilderijen] (6) - (7) GvA 29.04.1768 (8) -
160. (1) 1768, 25/05 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - H. Bincken - ?
(5) prentboeken [+ schilderijen] (6) - (7) GvA 20.05.1768 (8) -

161. (1) 1768, 05/07 (2) - (3) J. van Langenhoven / huis roeper (4) cat - J.J.G. de Marcour - ? (5) - (6) - (7) GvA 24.06.1768 (8) -
162. (1) 1768, 28/07 (2) **Van Horenbeeck†** (E.H., pastoor Viersel en Massenhoven) (3) J.Th. van Lemens / Vrijdagmarkt (4) cat - H. Bincken - ? (5) - (6) - (7) GvA 26.07.1768 (8) -
163. (1) 1768, 15/09 (2) Jean Emmanuel Joseph **van Bouchout†** (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr)
(4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 216 [+ muziekpartituren en inboedel] - 30 p. (6) UBG (VC 1768 sep. 15 Bouchout (P. k.)) (7) GvA 02 en 09.09.1768 (8) De Schampheleire, Vandenhole
164. (1) 1768, 17-18/10 (2) Joannes Petrus **van Baurscheit†** (architect) (3) J.P. Willemssens en
J. Moreus / sterfhuis 'Reusenhuys' (Mattestraat) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 97 [+ kaarten, prenten, natuurkundige instrumenten, schilderijen en kunstvoorwerpen] - 15 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 340 (P.)) (7) GvA 20 en 23.09 en 07.10.1768 (8) Blogie, De Schampheleire
165. (1) 1768, 02/12 en 09/12 (2) - (3) Ph.J. Franck o.l.v. J.G.J. de Roveroy / Vrijdagmarkt
(4) cat - J.F.J. de Roveroy - ? (5) - (6) - (7) GvA 22 en 25.11.1768 (8) -
166. (1) 1768, 14/12 (2) N.L. **de Wael** (stadsschepen) (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron)
(4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 251 - 42 p. (6) SBA (BM. 190171), UBG (VC 1768 dec. 14 De Wael (P.)) (7) GvA 02 en 09.12.1768 (8) De Schampheleire, Vandenhole
167. (1) 1768, 16/12 (2) - (3) C. de Vil / Vrijdagmarkt (4) - (5) 1 prentboek [+ prenten] (6) - (7) GvA 09.12.1768 (8) -
168. (1) 1768, 27-/12 (2) Joseph Alexander **de Pauw†** (Lic. Med.) (3) J.Th. van Lemens, J. van Immerseel en J.J. Timmermans / sterfhuis (Kipdorp) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 20 en 23.12.1768 (8) -

1769

169. (1) 1769, 23/02 (2) - (3) P. de Riemer / Renderstraat (huis roeper) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 17.02.1769 (8) -
170. (1) 1769, 20/03 (2) - (3) J. van Immerseel / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 152 - 20 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 341 (P. k.)) (7) GvA 17.03.1769 (8) Blogie, De Schampheleire
171. (1) 1769, 03-04/04 (2) Philippus **vanden Block†** (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat -
H. Bincken - Ned. (5) 366 [+ prenten] - 76 p. (6) UBG (VC 1769 apr. 3-4 V.d. Block (P. k.)) (7) GvA 21, 24 en 31.03.1769 (8) De Groote 369, Vandenhole
172. (1) 1769, 04/04 (2) Philippus **vanden Block†** (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 177 [enkel muziekpartituren + muziekinstrumenten] - 12 p. (6) UBG (VC 1769 apr. 4 V.d. Block) (7) GvA 21, 24 en 31.03.1769 (8) Vandenhole
173. (1) 1769, 16-/05 (2) J.F. **van Hoorebeke†** (3) J.Th. van Lemens, J. van Immerseel en J.J. Timmermans / sterfhuis (Minderbroedersrui) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 12.05.1769 (8) -
174. (1) 1769, 20/05 (2) Anna **Borremans†** (kunstschilderes te Brussel) (3) C. de Vil / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) - (5) prentboeken [+ prenten en tekeningen] (6) - (7) GvA 16 en
19.05.1769 (8) -
175. (1) 1769, 30/05 (2) - (3) C. de Vil / Vrijdagmarkt (4) - (5) - (6) - (7) GvA 26.05.1769 (8) -
176. (1) 1769, 08/06 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 213 [+ prenten] - 30 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 342 (P.k.)) (7) GvA 02.06.1769 (8) Blogie, De Schampheleire
177. (1) 1769, 04/07 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J. Grangé - Ned. (5) 202 [+ kaarten] - 26 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 343 (P.)) (7) GvA 30.06.1769 (8) Blogie, De Schampheleire

178. (1) 1769, 10/07 (2) Jacob **Gysbrechts**† (apotheker) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat -
H. Bincken - Ned. (5) 282 - 38 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 344 (P.k.)) (7) GvA 30.06 en 07.07.1769 (8) Blogie, De Schampheleire
179. (1) 1769, 14/07 (2) - (3) C. de Vil / Vrijdagmarkt (4) - (5) 1 prentboek [+ prenten en tekeningen] (6) - (7) GvA 07.07.1769 (8) -
180. (1) 1769, 31/07 (2) Philip **van Houten**† (3) J. van Immerseel / sterfhuis (Stadswaag) (4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen - Fr. (5) 521 [+ schilderijen] - 53 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 345 (P.)) (7) GvA 25 en 28.07.1769 (8) Blogie, De Schampheleire
181. (1) 1769, 23/08 (2) [**De Spenraeij**, Wwe] (3) P.D. Mooson / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat -
H. Bincken - Ned. (5) 135 [+ handschriften] - 19 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 346 (p.)) (7) GvA 18.08.1769 (8) Blogie, De Schampheleire
182. (1) 1769, 28-/08 (2) [Franciscus **Mols**] (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 2023 [+ handschriften, kaarten, schilderijen, tekeningen, prenten, porcelein en meettoestellen] - 242 p. (6) BN-Parijs (Delta 48946 (P.)), KB-Brussel (VH 22.557 A, VH 22.558 A en VI 87.084 A 41 (P.)), SBA (B.84851 (P.)), GBIBLeuven (5B5 1769C (P.)) en UBG (VC 1769 aug. 28) (7) GvA 28.07 en 15 en 22.08.1769 (8) Blogie, De Groote 368 en 371, De Schampheleire, Linnig-I 50-53, Tassier 52-53, Vandenhole
183. (1) 1769, 04-/09 (2) - (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) prentboeken [+ schilderijen, tekeningen, prenten en inboedel] (6) - (7) GvA 01.09.1769 (8) -
184. (1) 1769, 19/09 (2) E.Z.I. **de Neuf**† (edelman) (3) - / sterfhuis (nabij de Minderbroeders)
(4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 116-22 p. (6) SBA (B.85035/1 (p.)) en UBG (VC 1769 sep. 19 De Neuf (P.)) (7) GvA 22 en 29.08.1769 en 08 en 15.09.1769 (8) De Schampheleire, Vandenhole

185. (1) 1769, 02/10 (2) J.B. **Deventer†** (meester-chirurgijn) (3) J.J. Timmermans en C. de Vil / sterfhuis (Pieter Potstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 29.09.1769 (8) -
186. (1) 1769, 05/10 (2) - (3) J.Th. van Lemens / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J. Grangé -? (5) - (6) - (7) GvA 29.09.1769 (8) -
187. (1) 1769, 31/10 (2) Dominicus **Geley†** (E.H., onderpastoor St.-Andriesparochie) (3) J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (4) cat - J.P. de Cort -? (5) - (6) - (7) GvA 20.10.1769 (8) -
188. (1) 1769, 16/11 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 268 [+ kaarten en prenten] - 36 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 347 (P.k.)) (7) GvA 10.11.1769 (8) Blogie, De Schampheleire
189. (1) 1769, 30/11 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J. Grangé -? (5) - (6) - (7) GvA 24.11.1769 (8) -

1770

190. (1) 1770, 23/01 (2) - (3) J.P. Willemssens / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 301 [+ kaarten] - 42 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 60 (P.k.)) (7) GvA 19.01.1770 (8) Blogie, De Schampheleire
191. (1) 1770, 01/02 (2) - (3) J.Th. van Lemens / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 162 [+ handschriften, kaarten, prenten, tekeningen en meubilair] - 20 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 61 (P.k.)) (7) GvA 26.01.1770 (8) Blogie, De Schampheleire
192. (1) 1770, 22/02 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J. Grangé -? (5) - (6) - (7) GvA 20.02.1770 (8) -
193. (1) 1770, 08/03 (2) J.A. **van Campen†** (E.H., onderpastoor ‘in't groot Gasthuys’) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 116 [+ handschriften] - 19 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 62 (P.k.)) (7) GvA 02.03.1770 (8) Blogie, De Schampheleire

194. (1) 1770, 20/04 (2) - (3) C. de Vil / Vrijdagmarkt (4) - (5) 1 prentenboek (6) - (7) GvA 13 en 17.04.1770 (8) -

195. (1) 1770, 26/04 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 131
[+ handschriften, liturgische gewaden en voorwerpen] - 27 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 63 (P.k.)) (7) GvA 20.04.1770 (8) Blogie, De Schampheleire

196. (1) 1770, 27/04 (2) - (3) - / Vrijdagmarkt (4) - (5) - (6) - (7) GvA 24.04.1770 (8) -

197. (1) 1770, 12/06 (2) - (3) M. van de Velde / Vrijdagmarkt (4) - (5) prentboeken [+ prenten] (6) - (7) GvA 25.05 en 08.06.1770 (8) -

198. (1) 1770, 12/07 (2) Aegidius **Lemmens**† (3) - / sterfhuis (Zakstraat) (4) cat - J. van Camp -?
(5) - (6) - (7) GvA 06.07.1770 (8) -

199. (1) 1770, 18/07 (2) **Schaffeneers**† (chirurgijn en stadsbreukmeester) (3) M. van de Velde en C. Beirenberghs / sterfhuis (Coppenolstraat) (4) - (5) [+ chirurgijnsgereedschap en inboedel] (6) - (7) GvA 13.07.1770 (8) -

200. (1) 1770, 19/07 (2) Daniël Vincent Jozef **de Brem**† (E.H., kapelaan St.-Andrieskerk) (3) Ph.J. Franck / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) - (5) [+ muziekpartituren, kaarten en inboedel] (6) - (7) GvA 17.07.1770 (8) -

201. (1) 1770, 26/07 (2) Joannes Petrus **vanden Bogaert**† (E.H., pastoor kloosterzusters van de H. Maria Magdalena (‘Witte Zusters’)) (3) J. van Immerseel / sterfhuis (Kloosterstraat) (4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen - Lat. (5) 200 - 32 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 64 (p.)) (7) GvA 24.07.1770 (8) Blogie, De Schampheleire

202. (1) 1770, 21-/08 (2) **Vermoelen** (Wwe)† (3) C. de Vil / sterfhuis (Oude Beurs) (4) cat - J. Grangé -? (5) [+ schilderijen en prenten] (6) - (7) GvA 03, 10 en 17.08.1770 (8) -

203. (1) 1770, 03/09 (2) Lambert J. **Hannosset**† (3) - / sterfhuis (‘de Munte’) (4) cat - J. van Camp -? (5) - (6) - (7) GvA 28.08.1770 (8) -

204. (1) 1770, 08-/10 (2) Jean-François **van Soest**† (stadsgazettier en boekverkoper) (3) - / sterfhuis (Cammerstraat) (4) cat - H.J. van Soest - Ned. (5) 213 [+ kaarten] - 12 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 65 (p.k.)) (7) GvA 21 en 28.09 en 02 en 05.10.1770 (8) Blogie, De Schampheleire

205. (1) 1770, [29-]30/10 (2) Henric Joseph **Schrynmaeckers**† (kan. O.L.V. kath.) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 96 [+ handschriften, prenten, kaarten, munten, medailles en liturgische gewaden] - 30 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 66 (P.k.)) (7) GvA 23.10.1770 (8) Blogie, De Schampheleire
206. (1) 1770, 19/11 (2) - (3) J. van Immerseel / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) enkel prentboeken [+ prenten] (6) - (7) GvA 16.11.1770 (8) -
207. (1) 1770, 29/11 (2) - (3) Ph.J. Franck / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) - (5) - (6) - (7) GvA 27.11.1770 (8) -
208. (1) 1770, 20 en 22/12 (2) Joannes Xaverius **van Honsem**† (kan. St.-Jacobskerk) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 300 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 58 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 74 (P.k.)) (7) GvA 18.12.1770 (8) Blogie

1771

209. (1) 1771, 17/01 (2) **Van Pelt**† (E.H., onderpastoor Kasterlee) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr)
(4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 108 - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 49 (P.k.)) (7) GvA 11.01.1771 (8) Blogie, De Schampheleire
210. (1) 1771, 24/04 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 379 [+ handschriften en kaarten] - 53 p. (6) KB-Brussel. (VI 87.084 A 51 (P.k.)) (7) GvA 19.04.1771 (8) Blogie, De Schampheleire
211. (1) 1771, 29/05 (2) Joannes Franciscus **Beeckmans**† (E.H.) (3) C. de Vil / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) - (5) [+ prenten] (6) - (7) GvA 10 en 17.05.1771 (8) -

212. (1) 1771, 03/06 (2) - (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - J.J.G. de Marcour - Fr. (5) 219 [+ kaarten en prenten] - 23 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 67 (P.k.)) (7) GvA 28.05.1771 (8) Blogie, De Schampheleire
213. (1) 1771, 11/06 (2) - (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 136 [+ handschriften] - 23 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 52 (P.k.)) (7) GvA 07.06.1771 (8) Blogie, De Schampheleire
214. (1) 1771, 13/06 (2) Joannes Franciscus **Beeckmans†** (E.H.) (3) Ph. Peeters / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J.G.J. de Roveroy - Ned. (5) 185 [+ handschriften] - 27 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 53 (p.k.)) (7) GvA 07.06.1771 (8) Blogie, De Schampheleire
215. (1) 1771, 24-25/07 (2) - (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 249 [+ handschriften, kaarten, prenten en diamanten] - 35 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 54 (P.k.)) (7) GvA 19 en 23.07.1771 (8) Blogie, De Schampheleire
216. (1) 1771, 26/07 (2) - (3) C. de Vil / Vrijdagmarkt (4) - (5) muziekpartituren [+ schilderijen, tekeningen en prenten] (6) - (7) GvA 23.07.1771 (8) -
217. (1) 1771, 08/08 (2) - (3) M. van de Velde / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) cat - J.J.G. de Marcour -? (5) [+ muziekpartituren] (6) - (7) GvA 02.08.1771 (8) -
218. (1) 1771, 20/08 (2) G.A. **Pauwels†** (heer) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 160 [+ handschriften, prenten en muziekinstrumenten] - 31 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 68 (P.k.)) (7) GvA 13 en 16.08.1771 (8) Blogie, De Schampheleire
219. (1) 1771, 10/09 (2) - (3) - / Jonge Voetb. (H. Jans sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 153
[+ handschriften, tekeningen, prenten, stenen, glas en koperen plaat] - 23 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 55 (P.k.)) (7) GvA 06.09.1771 (8) Blogie, De Schampheleire
220. (1) 1771, 25/09 (2) Joannes Petrus **Willemsens†** (boekdrukker en -verkoper) (3) J.J. Timmermans / sterfhuis (Klapdorp) (4) - (5) [+ drukkerij] (6) - (7) GvA 17 en

20.09.1771 (8)-

221. (1) 1771, 17/10 (2) Adrianus **van Voeirde**† (E.H., pastoor Brecht) (3) Wwe P.D. Mooson / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 175 - 29 p. (6) KB-Brussel
(VI 87.084 A 56 (P.k.)) (7) GvA 11.10.1771 (8) Blogie, De Schampheleire

222. (1) 1771, 22/10 (2) - (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 175 [+ handschriften, kaarten en prenten) - 32 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 57 (P.k.)) (7) GvA 15 en 18.10.1771 (8) Blogie, De Schampheleire

223. (1) 1771, 24/10 (2) F.L. **de Bock**† (advocaat) [en Wwe Regina **Gomez**†] (3) - / sterfhuis ('Den Klynen Dries') (4) cat - J.J.G. de Marcour - Lat. (5) 234 [+ handschriften] - 30 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 58 (P.k.)) (7) GvA 11, 15 en 18.10.1771 (8) Blogie, De Schampheleire

224. (1) 1771, 29/10 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) prentboeken [+ prenten, tekeningen en geboetseerde beeldjes] (6) - (7) GvA 18 en 25.10.1771 (8) -

225. (1) 1771, 30/10 en 01/11 (2) - (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 484 [+ handschriften en prenten] - 75 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 47 (P.k.)) (7) GvA 25.10.1771 (8) Blogie, De Schampheleire

226. (1) 1771, 10/12 (2) - (3) J.J. Timmermans / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 198 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 22 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 69 (p.k.)) (7) GvA 03.12.1771 (8) Blogie, De Schampheleire

227. (1) 1771, 12/12 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 305 [+ kaarten] - 46 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 59 (P.k.)) (7) GvA 06.12.1771 (8) Blogie, De Schampheleire

228. (1) 1771, 17/12 (2) P.J. **van Diepenbeecq**† (3) J.P. Willemssens, P. de Riemer, Wwe P.D. Mooson, J.J. Timmermans en Ph. Peeters / sterfhuis (Beddestraat) (4) - (5) [+

inboedel] (6) - (7) GvA 10 en 13.12.1771 (8)-

1772

229. (1) 1772, 17-/02 (2) - (3) Wwe P.D. Mooson / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 11 en 14.02.1772 (8)-
230. (1) 1772, 16/03 (2) Catharina **Colson†** (Wwe chirurgijn St. Nicolaus Thomas Roelans)
(3) Ph.J. Franck, Ph. Peeters en C. de Vil / sterfhuis (Hobokenstraat) (4) - (5) [+ chirurgijnsgereedschap en inboedel] (6) - (7) GvA 13.03.1772 (8)-
231. (1) 1772, 22/04 (2) - (3) J.P. Willemssens / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) [+ inboedel] (6)- (7) GvA 14 en 21.04.1772 (8)-
232. (1) 1772, 19-/05 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) 1 boek ‘met goude sloten met diamanten in gezet’ [+ inboedel] (6) - (7) GvA 15.05.1772 (8)-
233. (1) 1772, 02/06 (2) Conrad Ignatius **vander Hey** (Wwe) (boekdrukker en -verkoper) (3) P. de Riemer en Ph. Peeters / Kolvenierskamer (N. de Caudron) (4) cat - P. vander Hey - Ned. (5) 478 [+ lederen platen] - 29 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 45 (p.k.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire
234. (1) 1772, 09-/06 (2) Joannes Franciscus **de Roveroy†** (boekdrukker en -verkoper) (3) Ph. Peeters / huis drukker Cathelijnevest (4) cat - J.G.J. de Roveroy -? (5) - (6)- (7) GvA 05.06.1772
(8)-
235. (1) 1772, 10/06 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken -? (5) - (6)-
(7) GvA 05.06.1772 (8)-
236. (1) 1772, 20/06 (2) Petrus Gummarus **van Hommelen†** (kan. en plebaan O.L.V. kath.)
(3) J.P. Willemssens en J. van Immerseel / sterfhuis (‘aen 't Groen kerkhof’)
(4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen - Lat. (5) 241 [+ handschriften en prenten] - 26 p.

(6) KB-Brussel (VI 87.084 A 46 (p.k.) (7) GvA 12.06.1772 (8) Blogie, De Schampheleire

237. (1) 1772, 23/06 (2) [**Wellens**† (griffier)] (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 270 [+ handschriften en bibliotheekmeubel] - 57 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 70 (P.k.)) (7) GvA 16 en 19.06.1772 (8) Blogie, De Schampheleire

238. (1) 1772, 10/07 (2) - (3) Ph.J. Franck / Vrijdagmarkt (4) - (5) prentboeken [+ schilderijen en meubilair] (6) - (7) GvA 07.07.1772 (8)-

239. (1) 1772, 14-/09 (2) - (3) J. Moreus / Koepoortstraat (mr Libot) (4) - (5) [+ inboedel] (6)-
(7) GvA 08.09.1772 (8)-

240. (1) 1772, 03/11 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - P.J. Rymers - Ned.
(5) 123 - 20 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 71 (p.k.)) (7) GvA 30.10.1772 (8) Blogie, De Schampheleire

241. (1) 1772, 06/11 (2) - (3) J.J. Timmermans / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ meettoestellen] (6)-
(7) GvA 03.11.1772 (8)-

242. (1) 1772, 17-18/11 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 605 [+ handschriften, prenten en optiek] - 76 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 48 (P.k.)) (7) GvA 13.11.1772 (8) Blogie, De Schampheleire

243. (1) 1772, 23/11 (2) - (3) Ph.J. Franck / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) 1 prentboek [+ inboedel] (6) - (7) GvA 17.11.1772 (8)-

1773

244. (1) 1773, 25/01 (2) - (3) - / Kolveniershof (4) cat - H. Bincken -? (5) - (6) - (7) GvA 19.01.1773 (8)-

245. (1) 1773, 27/01 (2) - (3) - / - (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 107 - 17 p. (6) KB-Brussel
(VI 87.084 A 96 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

246. (1) 1773, 20/04 (2) Etienne **Carlier**† (= Stephanus **de Carliers**) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J.J.G.

de Marcour - Fr. (5) 217 [+ prenten, muziekinstrumenten en schilderijen] - 40 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 97 (P.)) (7) GvA 09.04.1773 (8) Blogie, De Schampheleire

247. (1) 1773, 07/05 (2) - (3) M. van de Velde / Vrijdagmarkt (4) - (5) prentboeken [+ prenten] (6) - (7) GvA 04.05.1773 (8)-

248. (1) 1773, 11-12/05 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 518 [+ kaarten] - 67 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 98 (P.k.)) (7) GvA 07.05.1773 (8) Blogie, De Schampheleire

249. (1) 1773, 24-/05 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) 1 boek ‘met goude sloten’ [+ inboedel] (6) - (7) GvA 21.05.1773 (8)-

250. (1) 1773, 07/06 (2) - (3) - / - (4) cat - J.G.J. de Roveroy - Ned. (5) 109 - 11 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 99 (p.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

251. (1) 1773, 09/06 (2) **D'Henssens** ‘Madame la Douariere’† (3) J.Th. van Lemens en Ph. Peeters / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 155 - 15 p. (6) UBG (VC 1773 jun. 9 D'Henssens (P.k.)) (7) GvA 28.05 en 04.06.1773 (8) Vandenhole

252. (1) 1773, 06/07 (2) - (3) J.P. Willemssens en J.B. Suermont / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - P. vander Hey - Fr. (5) 147 [+ handschriften en prenten] - 19 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 100 (p.)) (7) GvA 29.06.1773 (8) Blogie, De Schampheleire

253. (1) 1773, 24/09 (2) - (3) J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (4) cat - J.B. Carstiaenssens -? (5)-
(6) - (7) GvA 21.09.1773 (8)-

254. (1) 1773, 13/10 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 311 [+ handschriften, prenten en lederen platen] - 43 p. (6) BN-Parijs (Delta 48998 (P.)), KB-Brussel (VI 87.084 A 102 (P.k.)) (7) GvA 08.10.1773 (8) Blogie, De Schampheleire

255. (1) 1773, 18-/10 (2) Monsieur V.S. (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 1856 [+ handschriften, prentboeken, kaarten, prenten en tekeningen] - 250 p.

(6) BN-Parijs (Delta 4371) (7) GvA 13.08 en 12.10.1773 (8) -

256. (1) 1773, 29/10 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) cat - J. Grangé -? (5) muziekpartituren (6) - (7) GvA 01 en 26.10.1773 (8) -

257. (1) 1773, 16/12 (2) - (3) C.A. Beirenberghs / Vrijdagmarkt (4) cat - J. Grangé - Lat.
(5) 185 - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 103 (P.)) (7) GvA 10.12.1773 (8) Blogie, De Schampheleire

1774

258. (1) 1774, 28/01 (2) - (3) Ph.J. Franck / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) - (5) - (6) - (7) GvA 25.01.1774 (8) -

259. (1) 1774, 24/03 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 210 [+ handschriften] - 32 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 95 (P.k.)) (7) GvA 18.03.1774 (8) Blogie, De Schampheleire

260. (1) 1774, 25-/04 (2) - (3) J.P. Willemssens / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) 2 atlassen [+ handschriften, liturgische objecten, meubilair en inboedel] (6) - (7) GvA 15 en 22.04.1774 (8) -

261. (1) 1774, 03/05 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J.P. de Cort -? (5) - (6) -
(7) GvA 29.04.1774 (8) -

262. (1) 1774, 18-19/05 (2) François Maximilien **de Baltin†** (stadssecretaris) (3) C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 668 [+ schilderijen, meettoestellen, jachtgeweren, muziekinstrumenten] - 56 p. (6) BN-Parijs (Delta 48999 (P.)), SBA (B.85035/3), UBG (VC 1774 mei 18-19 Baltin (P.)) (7) GvA 10 en 13.05.1774 (8) De Schampheleire, Linnig-I 38-39, Vandenhole

263. (1) 1774, 24-/05 (2) Carolus Johannes **Michiels†** (E.H., vice-plebaan O.L.V. kath. en pastoor van de Witte Zusters) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Lat. (5) 3787 [+ meubilair en liturgische voorwer-

pen] - 374 p. (6) BN-Parijs (Delta 48978 (P.); Delta 48945 (P.)), KB-Brussel (VH 22.564 A LP (P.) en VI 87.084 A 81 (P.k.)), KVB-Amsterdam (BV 9:1), SAA (BIB 1271/1), UB-Amsterdam (1347 E 6:1 (P.)), UBG (VC 1774 mei 24 Michiels (P.)), GBIBLeuven (5B5 MICH 1774 B 1 (p.)), CBLeuven (A 48705) (7) GvA 06.05.1774 (8) Blogie, De Schampheleire, Tassier 53, Vandenhole

264. (1) 1774, 07-/06 (2) Petrus-Franciscus-Gilbertus **van Schorel d'Egmont** (oud-burgemeester Antwerpen) (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 74 [+ schilderijen, tekeningen, prenten, medailles, beeldhouwwerken, porcelein, ivoren en bronzen kunstvoorwerpen, enz.] - 428 p. (6) SBA (B.848526) (7) GvA 22.03, 01.04 en 24.05.1774 (8) Linnig-II 37-41

265. (1) 1774, 14/07 (2) **Gillis†** (E.H., pastoor Tielen) (3) J.Th. van Lemens / Vrijdagmarkt (4) - (5) - (6) - (7) GvA 08.07.1774 (8) -

266. (1) 1774, 16-/08 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 849 -
110 p. (6) BN-Parijs (Delta 49000 (P.)), UBG (VC 1774 aug. 16 H. Bincken (P.k.)) (7) GvA 05 en 12.08.1774 (8) Vandenhole

267. (1) 1774, 22/08 (2) - (3) P. Neël / Vrijdagmarkt (4) - (5) prentboeken [+ kaarten en prenten] (6) - (7) GvA 16.08.1774 (8) -

268. (1) 1774, 25/08 (2) P.T. **Charlé†** (stadssecretaris) (3) M. van de Velde en C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 271 - 27 p. (6) BN-Parijs (Delta 49001 (P.)), UBG (VC 1774 aug. 25 P.T. Charlé (P.k.)) (7) GvA 05, 12 en 19.08.1774 (8) De Schampheleire, Vandenhole

269. (1) 1774, 12/10 (2) Nicolaus **vanden Bergh†** (kunstschilder) (3) - / Kolveniershof (4) cat -
P.L. vander Hey - Ned. (5) 11 [+ prenten, schilderijen, tekeningen, beelden en drukplaten] - 14 p. (6) SBA (H.85174-1) (7) GvA 20 en 30.09.1774 (8) -

270. (1) 1774, 18-/10 (2) Petrus-Franciscus-Gilbertus van

Schorel d'Egmont (oud-burgemeester Antwerpen) (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 1855 [+ prenten] - 250 p. (6) SBA (B.84852a) (7) - (8) De Groote 371, De Schampheleire, Linnig-II 37-41

1775

271. (1) 1775 [na 07/02] (2) **De Bisthoven** (Mevrouw)† (3) J. van Immerseel en Wwe P.D. Mooson / sterfhuis (Meir) (4) - (5) - (6) - (7) GvA 27.01 en 03.02.1775 (8) -
272. (1) 1775, 14-/02 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) muziekpartituren (6) - (7) GvA 07.02.1775 (8) -
273. (1) 1775, 27/03 (2) Maria Theresia **de Bruyn**† (geestelijke dochter) (3) - / Vrijdagmarkt (4) cat - J.P. de Cort -? (5) - (6) - (7) GvA 21.03.1775 (8) -
274. (1) 1775, 28-/03 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Lat.
(5) 803 [+ handschriften, prenten en meubel] - 117 p. (6) BN-Parijs (Delta 49002 (P.)), KB-Brussel (VI 87.084 A 82 (P.)) (7) GvA 24.03.1775 (8) Blogie
275. (1) 1775, 04/05 (2) P.J. **Potteau** (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) cat - H. Bincken - Fr.
(5) 54 [+ handschriften en kaarten] - 12 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 84 (p.)) (7) GvA 28.04 en 02.05.1775 (8) Blogie, De Schampheleire
276. (1) 1775, 11/05 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Lat. (5) 269 - 36 p.
(6) KB-Brussel (VI 87.084 A 85 (P.k.)) (7) GvA 05.05.1775 (8) Blogie, De Schampheleire
277. (1) 1775, 18/05 (2) - (3) J. van Immerseel / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Fr.
(5) 135 [+ kaarten, tekeningen, prenten, schilderijen, muziekinstrumenten en degens] - 19 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 86 (p.)) (7) GvA 12.05.1775 (8) Blogie, De

Schampheleire

278. (1) 1775, 30/05 (2) Philippus Joannes **Happart**†[2] (jonker) (3) J.Th. van Lemens en J.P. Willemssens / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - P.L. vander Hey - Fr. (5) 316 - 23 p. (6) BN-Parijs (Delta 49003 (P.)), UBG (VC 1775 mei 30 Happart (P.k.)) (7) GvA 12, 19 en 26.05.1775 (8) De Schampheleire, Vandenhole

279. (1) 1775, 13-14/06 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Lat.
(5) 667 - 114 p. (6) BN-Parijs (Delta 49004 (P.)), UBG (VC 1775 jun. 13 Hebrant (P.k.)) (7) GvA 02 en 09.06.1775 (8) Vandenhole

280. (1) 1775, 28-/06 (2) Joannes **Praet** (3) Ph.J. Franck en C.A. Beirenberghs / Kloosterstraat (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 23.06.1775 (8) -

281. (1) 1775, 12/07 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 352 [+ handschriften en kaarten] - 36 p. (6) BN-Parijs (Delta 49005 (P.)), KB-Brussel (VI 87.084 A 87 (P.k.)) (7) GvA 04 en 07.07.1775 (8) Blogie, De Schampheleire

282. (1) 1775, 25-26/07 (2) [De Bisthoven] (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 541 - 72 p. (6) BN-Parijs (Delta 49006 (P.)), UBG (VC 1775 jul. 25-26 Hebrant (P.k.)) (7) GvA 18 en 21.07.1775 (8) Vandenhole

283. (1) 1775, 08-09/08 (2) Joannes Franciscus **van den Wyngaert** (E.H.) (3) - / 'Knechtjens-huys' Paardemarkt (4) cat - H. Bincken - Lat. (5) 511 - 77 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 88 (P.k.))
(7) GvA 01 en 04.08.1775 (8) Blogie, De Schampheleire

284. (1) 1775, 11/10 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Lat. (5) 447 - 54 p.
(6) KB-Brussel (VI 87.084 A 89 (P.k.)) (7) GvA 03 en 07.10.1775 (8) Blogie, De Schampheleire

285. (1) 1775, 16/10 (2) Joannes Franciscus **Knyff** (oud-burgemeester Antwerpen) (3) - / - (4) cat - J.J.G. de Marcour - Fr. (5) 438 - 28 p. (6) SBA (B.84977/1 (P.)) en UBG (VC 1775 okt. 16 Knyff (P.))

2 Voor de boedelinventaris, zie SAA, Notarissen 966 (1780), n° 66.

(7) GvA 08, 15 en 22.09.1775 (8) De Groote 371, De Schampheleire, Vandenhole

286. (1) 1775, 19/10 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J.F. de Bock - Ned. (5) 330 [+ handschriften en kaarten] - 39 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 90 (P.)) (7) GvA 17.10.1775 (8) Blogie, De Schampheleire

287. (1) 1775, 28/10 (2) Joannes Baptist **Rottiers** (3) J.Th. van Lemens en F. van Pamel / sterfhuis (nabij 'Gasthuys') (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 27.10.1775 (8) -

288. (1) 1775, 10/11 (2) D.L. **Mollemans** (E.H., pastoor Ekeren) (3) J.B. Brilles / Vrijdagmarkt
(4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 116 [+ handschriften] - 12 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 91 (p.)) (7) GvA 03.11.1775 (8) Blogie, De Schampheleire

289. (1) 1775, 14-/11 (2) C. **vander Werve**† ('major der stad en citadelle van Doornik') (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 189 [handschriften, kaarten en prenten] - 32 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 92 (P.)) (7) GvA 07.11.1775 (8) Blogie, De Schampheleire

290. (1) 1775, 16/11 (2) Arn. Jos. **l'Arbalette**† (kan. en cantor O.L.V. kath.) (3) J.B. Suermont / Renderstraat (huis roeper) (4) cat - J.J.G. de Marcour -? (5) - (6) - (7) GvA 14.11.1775 (8) -

291. (1) 1775, 19/12 (2) - (3) - / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 218 [+ kaarten] - 28 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 93 (P.)) (7) GvA 08 en 15.12.1775 (8) -

292. (1) 1775, 28/12 (2) 'van wegens haere Keyzerlijke en Koninglyk-Apostolike Majesteyt' (3) J.Th. van Lemens / magazijn Hofstraat (4) - (5) [+ diverse andere zaken] (6) - (7) GvA 22.12.1775 (8) -

1776

293. (1) 1776, 27-/02 (2) Joannes Franciscus **de Bruyn**† (kan. O.L.V. kath.) (3) J.J. Timmermans / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen - Lat.

(5) 545 - 69 p. (6) UBG (VC 1776 febr. 27 Bruyn (P.k.)) (7) GvA 23.02.1776 (8) Vandenhole

294. (1) 1776, 28/03 (2) **Neskens** (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J.P. de Cort -? (5) -
(6) - (7) GvA 26.03.1776 (8) -

295. (1) 1776, 09/05 (2) Joannes Baptist **van Gerwen†** (kan. en deken St.-Jacobskerk) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - J.F. de Bock - Lat. (5) 255 [+ handschriften] - 21 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 114 (P.k.)) (7) GvA 26.04.1776 (8) Blogie, De Schampheleire

296. (1) 1776, 28-30/05 (2) Cornelius **Mies†** (E.H., pastoor Reet) (3) Wwe P.D. Mooson / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - Hieronymus VII Joannes Verdussen - Lat. (5) 1017 - 79 p. (6) UBG (VC 1776 mei 28-30 Mooson (P.k.)) (7) GvA 10 en 24.05.1776 (8) Vandenhole

297. (1) 1776, 04-/06 (2) Joannes Franciscus **Knyff** (oud-burgemeester Antwerpen) (3) - / Kolvenierskamer
(4) cat - J.J.G. de Marcour -? (5) muziekpartituren [+ prenten en tekeningen] (6) - (7) GvA 28.05.1776 (8) -

298. (1) 1776, 26/06 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 451 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 48 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 115 (P.k.)) (7) GvA 21.06.1776 (8) Blogie, De Schampheleire

299. (1) 1776, 04/07 (2) François-Polycarpe **Bogaerts** (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat -
H. Bincken - Fr. (5) 221 [+ handschriften, kaarten en muziekpartituren] - 24 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 116 (P.k.)) (7) GvA 28.06.1776 (8) Blogie, De Schampheleire

300. (1) 1776, 11/07 (2) - (3) J.B. Carstiaenssens / - (4) cat - H. Bincken -? (5) - (6) - (7) GvA 05.07.1776 (8) -

301. (1) 1776, 15-20 en 22-23/07 (2) Joannes Baptist III **Verdussen†** (drukker en stadsschepen) (3) - / sterfhuis (Bergstraatje nabij Vrijdagmarkt) (4) cat - Wwe Hieronymus VI Jacobus Verdussen - Lat. (5) 2894 [+ handschriften, kaarten, prenten] - 376 (+ 23) p. (6) BN-Parijs (Delta 49010:I (P.)), KB-Brussel (VH 30.403 A 1 LP (P.k.) en VI 87.084 A 120-121 (P.)), KB-Den Haag (5353-1,

5354, M 148 F97 en M 148 F99 (P.)), KVB-Amsterdam (BV 10:1 (P.)), MPM (B 3043/I (P.)), Ruusbroec (1073 E 18/1) SAA (BIB 1124/1 (P.) en BIB 1124bis (P.)), SBA (B.586a (P.)), UB-Amsterdam (Ned. Sem. 12933/67), UBG (VC 1776 jul. 15-23 Verdussen (P.) (2 ex.)), CGD-UCL (A 48706 (p.k.)), GBIBLeuven (5B5 (P.) en PM 192/2 (P.)) (7) GvA 07.05 en 09.07.1776 (8) Blogie, De Schampheleire, Linnig-I 35-37, Vandenhole[3]

302. (1) 1776, 23-27/07 (2) Joannes Baptist III **Verdussen**† (drukker en stadsschepen) (3) - / sterfhuis (Bergstraatje nabij Vrijdagmarkt) (4) cat - Wwe Hieronymus VI Jacobus Verdussen - Lat. (5) 250 pagina's met kavels zonder nr en 192 genummerde kavels - 274 p. (6) BN-Parijs (Delta 49010:II (P.), KB-Brussel (VH 30.403 A 2 LP, VI 87.084 A 120 en VI 87.084 A 121 (P.), KB-Den Haag (5353-2 en M148 F98), KVB-Amsterdam (BV 10:2 (P.)), MPM (B 3043/II), Ruusbroec (1073 E 18/2), SAA (BIB 1124/2 (p.)), SBA (B.586b), UBG (VC 1776 juli 23- Verdussen), CBLeuven (5A 22919), UCL (A 48706?), GBIBLeuven (5B5 en PM 192/2) (7) GvA 07.05 en 09.07.1776 (8) Blogie, De Schampheleire en Vandenhole

303. (1) 1776, 22/08 (2) - (3) C.A. Beirenberghs / Vrijdagmarkt (4) cat - J.P. de Cort -? (5) - (6) - (7) GvA 16.08.1776 (8) -

304. (1) 1776, 22/08 (2) - (3) C. de Vil / Kolveniershof (N. de Caudron) (4) - (5) enkel prentboeken (6) - (7) GvA 16 en 20.08.1776 (8) -

305. (1) 1776, 24-/09 (2) - (3) J. van Immerseel en J. Colins / Stesselrui (J. Herreyns sr) (4) - (5) prentboeken [+ inboedel] (6) - (7) GvA 17 en 20.09.1776 (8) -

306. (1) 1776, 20[=24]/10 (2) Engelbertus Ludovicus Carolus **Vierling** (E.H.) (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat- J. Grangé - Lat. (5) 204 [+ handschriften] - 23 p. (6) KB-

3 Zie ook L. le Clercq, ‘Les catalogues des Verdussen, imprimeurs-libraires er bibliophiles’, in: *De Gulden Passer*, 10 (1932), 137-258 (vooral 155-176) en B. Linnig, ‘De bibliotheek van Jan-Baptist Verdussen te Antwerpen (18e eeuw)’, in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, 1 (1903), 198-200.

Brussel (VI 87.084 A 117 (P.k.)) (7) GvA 18.10.1776 (8) Blogie, De Schampheleire

307. (1) 1776, 29/10 (2) Bernard **Rottiers** (3) J.P. Willemssens en G. Smekens / sterfhuis (Keizerstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 25 en 29.10.1776 (8) -

308. (1) 1776, 31/10 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat- H. Bincken - Ned. (5) 225 [+ handschriften en kaarten] - 30 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 118 (P.k.)) (7) GvA 25.10.1776 (8) Blogie, De Schampheleire

309. (1) 1776, 06/11 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Hebrant sr) (4) cat - H. Bincken - Lat. (5) 643 - 38 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 119 (P.k.)) en SBA (B.85074) (7) GvA 01.11.1776 (8) Blogie, De Schampheleire

1777

310. (1) 1777, 17/01 (2) C.H. **Vallée**† (notaris) (3) G. Smekens / huis roeper (4) - (5) - (6) -
(7) GvA 14.01.1777 (8) -

311. (1) 1777, 03/02 (2) Bartholomeus **Raeymaeker**† (3) J.P. Willemssens, J.Th. van Lemens,
G. Smekens en J. Moreus / sterfhuis (Neusestraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA
28.01.1777 (8) -

312. (1) 1777, 04-06/03 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 1068 [+ handschriften en kaarten] - 118 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 106 (P.k.) en SBA (B.84944/1) (7) GvA 21.02.1777 (8) Blogie, De Schampheleire

313. (1) 1777, 24/04 (2) - (3) - / Oude Voetb. (4) cat - J.P. de Cort - Lat. (5) 106-15 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 108 (p.)) (7) GvA 18.04.1777 (8) Blogie, De Schampheleire

314. (1) 1777, 27-28 en 31/05 en 02-03/06 (2) Petrus Josephus **Fierens**† (boekverkoper) (3) - / Oude Voetb. (4) cat - J.G.J. de Roveroy - Ned. (5) 1796 - 109 p. (6) SBA (B.84977/2) en UBG (VC 1777 mei 27-31 Fierens (P.k.) (7) GvA 13 en 23.05.1777 (8) De Groote 372, De

Schampheleire, Vandenhole

315. (1) 1777, 18-/06 (2) Joannes Baptist **Paternostre**† (Lic. Med.) (3) G. Smekens / Kolveniershof
(N. de Caudron) (4) cat - J.G.J. de Roveroy - Lat. (5) 587 [+ handschriften, meubilair en muziekinstrumenten] - 37 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 107 (p.)) en SBA (B.84977/3) (7) GvA 06 en 13.06.1777 (8) Blogie, De Schampheleire

316. (1) 1777, 07/07 (2) Joanna Ludovica Josepha **du Bois de Vroylande**† (Jonkvrouw) (3) - / sterfhuis (Lange Nieuwstraat) (4) cat - J. Grangé - Ned. (5) 246 [+ schilderijen] - 32 p. (6) UBG (VC 1777 jul. 7 Dubois (P.k.)) (7) GvA 13, 20 en 27.06 en 01.07.1777 (8) De Schampheleire, Vandenhole

317. (1) 1777, 07/08 (2) Jean-Baptiste **Brack**† (3) - / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat -
H. Bincken - Fr. (5) 245 [+ handschriften en kaarten] - 28 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 109 (P.k.)), SBA (B.84977/4), GBIBLeuven (5B5 CANO 1759C/2 (P.)) (7) GvA 01.08.1777 (8) Blogie, De Schampheleire

318. (1) 1777, 02/10 (2) C. **Corvers**† (notaris) (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - H. Bincken -? (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 19 en 26.09.1777 (8) -

319. (1) 1777, 21/10 (2) Anna Jacoba **Muytinckx**† (Wwe Carel van Herck) (3) - / sterfhuis (Kaasrui) (4) cat - H. Bincken - ? (5) - (6) - (7) GvA 14 en 17.10.1777 (8) -

320. (1) 1777, 04/11 (2) - (3) C. de Vil / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken -? (5) -
(6) - (7) GvA 04.11.1777 (8) -

321. (1) 1777, 05-06/11 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 458 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 38 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 110 (P.k.)), SBA (B.84944/2) (7) GvA 31.10.1777 (8) Blogie, De Schampheleire

322. (1) 1777, 10-/11 (2) Joseph **van Honsem**† (3) M. van de Velde, G. Smekens en Ph.J. Franck / sterfhuis (Melkmarkt) (4) cat - Hieronymus VII Joannes Verdussen -?

(5) - (6) - (7) GvA
24.10.1777 (8) -

323. (1) 1777, 13/11 (2) - (3) J.J. Timmermans (?) / - (4) cat - Hieronymus VII Joannes Verdussen - Lat. (5) 75 [+ handschriften] - 14 p. (6) KB-Brussel VI 87.084 A 111 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

324. (1) 1777, 17/11 (2) E.E. **van Mechelen de Berthout†** (kan. gradueel, aartsdiaken van het bisdom Antwerpen) (3) J.Th. van Lemens en J. van Immerseel / sterfhuis (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 292 [+ handschriften] - 42 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 112 (P.k.)) (7) GvA 07.11.1777 (8) Blogie, De Schampheleire

325. (1) 1777, 04/12 (2) P. **Verheyen†** (kan. en plebaan O.L.V. kath.) (3) - / sterfhuis (Oude Schoenmarkt) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 294 [+ prenten] - 38 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 113 (P.k.)) en SBA (B.84977/5) (7) GvA 28.11.1777 (8) Blogie, De Schampheleire

1778

326. (1) 1778, 13-14/01 (2) P.J.D. B en J.N.D. (3) - / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat -
J.F. de Bock - Ned. (5) 422 [+ handschriften en prenten] - 49 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 134 (P.k.)) (7) GvA 09.01.1778 (8) Blogie, De Schampheleire

327. (1) 1778, 13/03 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) - (5) muziekpartituren (6) - (7) GvA 06.03.1778 (8) -

328. (1) 1778, 16/03 (2) - (3) J. van Immerseel / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen - Ned. (5) 177 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 26 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 135 (p.k.)) (7) GvA 13.03.1778 (8) Blogie, De Schampheleire

329. (1) 1778, 17-19/03 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 543 [+ handschriften en kaarten] - 78 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 128 (P.K.) en VI 87.084 A 136 (P.k.)), SBA (B.84944/3) (7) GvA 27.02 en 06.03.1778 (8) Blogie, De

Schampheleire

330. (1) 1778, 02/04 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 239 [+ handschriften] - 20 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 137 (P.k.)) en SBA (B.84944/4) (7) GvA 27.03.1778 (8) Blogie, De Schampheleire

331. (1) 1778, 07/04 (2) - (3) Wwe J.P. Willemssens / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 115 [+ handschriften] - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 139 (P.)) en SBA (B.84944/5) (7) GvA 03.04.1778 (8) Blogie, De Schampheleire

332. (1) 1778, 09/04 (2) **Van Schorel** (jonker, oud-stadsbuitenburgemeester) (3) Wwe J.P. Willemssens en
J.Th. van Lemens / Kolvenierskamer (4) cat - J. Grangé -? (5) [+ schilderijen, prenten en tekeningen] (6) - (7) GvA 20.03 en 07.04.1778 (8) -

333. (1) 1778, 11/04 (2) - (3) P. van den Bergh / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ prenten en inboedel] (6) - (7) GvA 10.04.1778 (8) -

334. (1) 1778, 23/04 (2) Adam **van den Wyngaert†** (E.H., onderpastoor Schilde) (3) - / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen - Lat. (5) 175 [+ handschriften] - 21 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 138 (p.k.)) (7) GvA 17.04.1778 (8) Blogie, De Schampheleire

335. (1) 1778, 07/05 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J. Grangé - Lat. (5) 376 -
41 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 140 (P.a.)) en SBA (B.85073) (7) GvA 01.05.1778 (8) Blogie, De Schampheleire

336. (1) 1778, 14/05 (2) - (3) - / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J.F. de Bock - Ned. (5) 80 [+ handschriften] - 10 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 141 (P.)) (7) GvA 12.05.1778 (8) Blogie, De Schampheleire

337. (1) 1778, 22/05 (2) Antonius **Lamner** (chirurgijn-majoor in Hollandse dienst) (3) Ph. Peeters / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ chirurgijnsgereedschap en medicijnen] (6) - (7) GvA 19.05.1778 (8) -

338. (1) 1778, 10/06 (2) Maria Theresia **Xavery**† (Juffrouw) (3) - / sterfhuis (Koningstraat) (4) - (5) 70 à 80 [+ inboedel] (6) - (7) GvA 05.06.1778 (8) -
339. (1) 1778, 11/06 (2) L. **Verdonck** (E.H., onderpastoor Begijnhof) (3) - / Oude Voetb. (4) cat -
J.P. de Cort -? (5) - (6) - (7) GvA 05.06.1778 (8) -
340. (1) 1778, 09/07 (2) P.H. **Hosselet de Villers**† (Lic. Med.) (3) G.J. Bincken / Kattevest (huis roeper) (4) - (5) - (6) - (7) GvA 03.07.1778 (8) -
341. (1) 1778, 13/07 (2) Al.P. **Maesmans**† (3) P. Borré, Ph. Peeters, A.C. Beirenberghs en
G. Smekens / sterfhuis (Hoogstraat) (4) - (5) [+ muziekpartituren en inboedel] (6) - (7) GvA 07.07.1778 (8) -
342. (1) 1778, 18-/08 (2) - (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - H. Bincken -? (5) [+ schilderijen, prenten en tekeningen] (6) - (7) GvA 31.07.1778 (8) -
343. (1) 1778, 08/10 (2) - (3) J. van Immerseel / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen -? (5) - (6) - (7) GvA 02.10.1778 (8) -
344. (1) 1778, 03-05/11 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 629 [+ kaarten, prenten en optiek] - 44 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 142 (P.k.)) (7) GvA 27 en 30.10.1778 (8) Blogie, De Schampheleire
345. (1) 1778, 30/11-../12 (2) Franciscus **van Arenbergh**† (3) J.J. Timmermans / sterfhuis (Klapdorp) (4) - (5) [+ prenten, tekeningen en inboedel] (6) - (7) GvA 13, 20, 24 en 27.11.1778 (8) -
346. (1) 1778, 30-/12 (2) - (3) P. van den Bergh / Kolveniershof (Dom sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 22, 25 en 29.12.1778 (8) -

1779

347. (1) 1779, 26/02 (2) - (3) Ph.J. Franck / - (4) cat - J.G.J. de Roveroy - Ned. (5) 104 - 13 p.
(6) KB-Brussel (VI 87.084 A 143 (p.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

348. (1) 1779, 02-03/03 (2) - (3) J.F. de Bock / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J.F. de Bock - Ned. (5) 485 [+ handschriften en kaarten] - 46 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 144 (p.k.)) (7) GvA 26.02.1779 (8) Blogie, De Schampheleire

349. (1) 1779, 04/03 (2) Thomas **Plunkett†** (luitenant-generaal en gouverneur van de Antwerpse citadel) (3) - / sterfhuis ('Casteele') (4) cat - J.F. de Bock - Fr. (5) 95 [+ handschriften] - 8 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 145 (P.)) (7) GvA 26.02.1779 (8) Blogie, De Schampheleire

350. (1) 1779, 05/03 (2) Maria Theresia **Senautzen** (Wwe oud-burgemeester Mertens) (3) Ph. Peeters / Vrijdagmarkt (4) cat - P.L. vander Hey - Ned. (5) 89 [+ handschriften] - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 146 (P.)) (7) GvA 26.02.1779 (8) Blogie, De Schampheleire

351. (1) 1779, 08-/03 (2) Anna Maria **Colffs†** (Juffrouw) (3) G. Smekens / sterfhuis (Gratie-Capelstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 05.03.1779 (8) -

352. (1) 1779, 09/04 (2) - (3) Wwe J.P. Willemssens / huis roeper (4) - (5) - (6) - (7) GvA 02 en 09.04.1779 (8) -

353. (1) 1779, 20/04 (2) - (3) - / 'by de Meire-brugge omtrent de kamer van Assurantie' (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 16.04.1779 (8) -

354. (1) 1779, 29/04 (2) R.D.M.D.†, V.B.† en J.G.† (3) J.F. de Bock / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J.F. de Bock - Ned. (5) 273 [+ handschriften en kaarten] - 21 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 147 (p.k.)) (7) GvA 27.04.1779 (8) Blogie, De Schampheleire

355. (1) 1779, 11-12/05 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 318 - 24 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 148 (P.)) (7) GvA 07.05.1779 (8) Blogie, De Schampheleire

356. (1) 1779, 14/05 (2) - (3) F. van Pamel / Vrijdagmarkt (4) cat - P.L. vander Hey - Ned. (5) 109 [+ optiek] - 15 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 149 (p.)) (7) GvA 07.05.1779 (8) Blogie, De Schampheleire

357. (1) 1779, 26-/05 (2) **Jezuïeten - Antwerpen** (professiehuis, college, seminarie) (3)? / Prinsstraat (‘Sale du Theatre attenante au Pensionat Roial’) (4) cat - J.P.G. Michel - Fr. (5) 16.617 (= 11.671 + 4946) [+ kaarten] - 606 (= 426-180) p. (6) KB-Brussel (VH 22.575 A, VB 12.150 A2 en VI 87.084 A 329 (p.)), KB-Den Haag (Verz. Cat. 15839 (P.)), KVB-Amsterdam (BV 17), Ruusbroec (1075.D.15), SAA (BIB 2169 (P.) (= 2de deel)), SBA (B.10441) en UBG (VC 1779 mei 26) (7) GvA 02, 09, 16 en 26.02, 02, 09, 16 en 23.03, 06, 13, 20 en 27.04 en 04, 11, 18 en 25.05.1779 (8) Blogie, De Groote 369, De Schampheleire, Vandenhole

358. (1) 1779, 07/06 (2) - (3) P. Borré / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) - (5) [+ inboedel] (6) -
(7) GvA 14 en 28.05.1779 (8) -

359. (1) 1779, 08-/06 (2) - (3) J.J. Timmermans / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) - (5) prentboeken [+ inboedel] (6) - (7) GvA 04.06.1779 (8) -

360. (1) 1779, 06/08 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) - (5) muziekpartituren (6) - (7) GvA 30.07.1779 (8) -

361. (1) 1779, 19/08 (2) Joannes Antonius **du Bois**, heer van Vroylande en Roosenberg[4] (3) J.Th. van Lemens en J. van Immerseel / Kolveniershof (4) cat - J. Grangé -? (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 13.08.1779 (8) -

362. (1) 1779, 24/08 (2) Guilielmus **van den Kieboom**† (beeldhouwer, leraar en directeur Koninklijke Academie) (3) Wwe J.P. Willemssens, C. de Vil en J. Moreus / sterfhuis (Minderbroederrui)
(4) - (5) studieboeken [+ inboedel] (6) - (7) GvA 06 en 20.08.1779 (8) -

363. (1) 1779, 24/08 (2) Engelbertus **'tKint**† (meester-apotheker) (3) C.A. Beirenberghs / sterfhuis (Grote Markt) (4) - (5) [+ meubilair van apotheek] (6) - (7) GvA 20.08.1779 (8) -

4 Voor de boedelinventaris, zie SAA, Notarissen 189 (1779), n° 14.

364. (1) 1779, 20/09 (2) **Numan** (Wwe) (3) Wwe J.P. Willemssens, J.Th. van Lemens en P. van den Bergh / sterfhuis (Klapdorp) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 17.09.1779 (8) -
365. (1) 1779, 04/11 (2) M.J. **van Munichuysen†** (Lic. Med.) (3) - / Kolveniershof (4) cat -
H. Bincken - ? (5) - (6) - (7) GvA 14 en 17.09 en 22, 26 en 29.10.1779 (8) -
366. (1) 1779, 29-/11 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr.
(5) 1080 [+ handschriften, kaarten, prenten en optiek] - 97 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 73 (P.k.) en VI 87.084 A 129 (P.)) (7) GvA 16.11.1779 (8) Blogie, De Schampheleire
367. (1) 1779, 06-/12 (2) J. **Maillard†** (heer) (3) P. van den Bergh / sterfhuis 'St. Nicolaes' (Oude Korenmarkt) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 30.11.1779 (8) -
368. (1) 1779, 10/12 (2) - (3) Wwe J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (4) - (5) - (6) - (7) GvA 07.12.1779 (8) -

1780

369. (1) 1780, 24/01 (2) - (3) J.Th. van Lemens en Wwe P.D. Mooson / Prinsstraat (P.J. Herry)
(4) cat -? -? (5) - (6) - (7) GvA 14.01.1780 (8) -
370. (1) 1780, 27/01 (2) Jacobus **Huysmans** (E.H., pastoor in Markgravelei) (3) J. van Immerseel / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen -? (5) - (6) - (7) GvA 21 en 25.01.1780 (8) -
371. (1) 1780, 14/02 (2) Gaspar **Wauters** (kan. St.-Jacobskerk) (3) - / sterfhuis ('Lombaer-straat') (4) -
(5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 11.02.1780 (8) -
372. (1) 1780, 24/02 (2) - (3) - / Prinsstraat (P.J. Herry) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 239 [+ handschriften en kaarten] - 32 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 150 (P.)) (7) GvA 17.02.1780 (8) Blogie, De Schampheleire
373. (1) 1780, 13/03 (2) B.A. **Ceurvorst†** (handelaar) (3) - / Kolveniershof (4) cat - P.L. vander Hey - Fr. (5) 290 -

30 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 151 (P.)) (7) GvA 07.03.1780 (8) Blogie, De Schampheleire

374. (1) 1780, 13/03 (2) Carolus Paulus **de Heldt**† (procureur) (3) P. Borré en J.J. Timmermans / sterfhuis (Coppenolstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 10.03.1780 (8) -

375. (1) 1780, 03-/04 (2) - (3) P. Neël / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) - (5) prentboeken [+ prenten en inboedel] (6) - (7) GvA 24.03.1780 (8) -

376. (1) 1780, 09/04 (2) - (3) C. de Vil / H. Geeststraat (huis roeper) (4) - (5) prentboeken [+ prenten] (6) - (7) GvA 04.04.1780 (8) -

377. (1) 1780, 20/04 (2) **Van Colen de Broechem**† (Mevrouw Douairière) (3) Wwe J.P. Willemssens en J. van Immerseel / sterfhuis (Meir) (4) cat - H. Bincken -? (5) - (6) - (7) GvA 14.04.1780 (8) -

378. (1) 1780, 17/05 (2) Petrus **Geenruts**† (meester-beeldhouwer) (3) C. de Vil en J. Collens / sterfhuis (Keizerstraat) (4) - (5) prentboeken [+ beelden, schilderijen en werktuigen] (6) -
(7) GvA 12.05.1780 (8) -

379. (1) 1780, 23/05 (2) - (3) - / Oude Voetb. (4) cat - J. Grangé - Ned. (5) 120 - 17 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 152 (P.)) (7) GvA 16.05.1780 (8) Blogie, De Schampheleire

380. (1) 1780, 04-/07 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr.
(5) 633 [+ kaarten en prenten] - 66 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 130 (P.)) en SBA (B.84944/6 (P.)) (7) GvA 23.06.1780 (8) Blogie, De Schampheleire

381. (1) 1780, 13/07 (2) - (3) C. de Vil / Kolvenierskamer (4) cat - J. Grangé - Ned. (5) 166 [+ handschriften en kaarten] - 17 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 154 (P.)) en SBA (B.84944/7 (P.)) (7) GvA 07.07.1780 (8) Blogie, De Schampheleire

382. (1) 1780, 20/07 [=03/08] (2) J.A. **Gallé**† (E.H., pastoor St.-Walburgisparochie)

(3) Wwe F. Spycket en Wwe P.D. Mooson / Oude Voetb.

(Wwe N. Nolte) (4) cat - J. Grangé - Lat. (5) 113 [+ handschriften] - 12 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 153 (P.)) en SBA (B.85035/4 (p.)) (7) GvA 14 en 18.07 en 01.08.1780 (8) Blogie, De Schampheleire

383. (1) 1780, 24-/07 (2) Jean **Delvigne**† (ex-jezuïet) (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen - Ned. (5) 137 [+ prenten, schilderijen, tekeningen en koperen platen] - 62 p.
(6) CBLeuven (RX 20540/3) (7) GvA 26.05 en 07 en 14.07.1780 (8) -

384. (1) 1780, 27/07 (2) Joanna-Aldegondis **de Proli**† (Vrouwe) en Jean Joseph **Pelgrom**† (jonker) (3) J. van Immerseel en M. van de Velde / sterfhuis (Kipdorp) (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 302 [+ handschriften, schilderijen, prenten en tekeningen] - 33 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 155 (p.)) (7) GvA 14 en 21.07.1780 (8) Blogie, De Schampheleire

385. (1) 1780, 07-/08 (2) Hieronymus VI **Verdussen** (drukker) (Wwe)† (3) G.J. Vermeulen / Steenpoortstraat (4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen -? (5) - (6) - (7) GvA 18.07 en 01.08.1780 (8) -

386. (1) 1780, ../09 (2) Ignatius **van Wamel**† (meester-apotheker) (3) - / sterfhuis (Steenhouwersvest) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 01 en 08.09.1780 (8) -

387. (1) 1780, 17-18/10 (2) Jean-François **de Marteau**†[5] (arts aan de militaire school, de stad en het algemeen ziekenhuis) (3) - / sterfhuis (Lange Gasthuisstraat) (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 434 [+ kaarten] - 46 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 156 (p.k.)) (7) GvA 26.09 en 06.10.1780 (8) Blogie, De Schampheleire

388. (1) 1780, 23/10 (2) Walter **Pompe** (Wwe)† (3) Ph.J. Franck en J.B. Brilles / sterfhuis (Kaasstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 17.10.1780 (8) -

389. (1) 1780, 21-/11 (2) - (3) J.F. de Bock / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J.F. de Bock - Ned. (5) 587 [+ handschriften, kaarten, prenten en liturgische voorwer-

5 Voor de boedelinventaris, zie SAA, Notarissen 967 (1781), n° 2.

pen] - 75 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 157 (p.)) en UBG (VC 1780 nov. 21 De Bock) (7) GvA 14, 17 en 21.11.1780 (8) Blogie, De Schampheleire, Vandenhole

390. (1) 1780, 21/12 (2) Maria Alexandria Josepha **Anthoine** (Jonkvrouwe) (3) - / - (4) cat -
G. Berbie - Ned. (5) 94 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 12 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 158 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

391. (1) 1780, 29/12 (2) - (3) Aeg. Blommaert / Vrijdagmarkt (4) cat - J.P. de Cort -? (5) - (6) -
(7) GvA 22.12.1780 (8) -

1781

392. (1) 1781, 15-/01 (2) **Moretus**† (Douairière) (3) Wwe F. Spycket, Wwe J.Th. van Lemens, J. van Immerseel en P.J. Mechelmans / sterfhuis (Kloosterstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 29.12.1780 en 05.01.1781 (8) -

393. (1) 1781, 26/01 (2) - (3) J.B. Brilles / Vrijdagmarkt (4) - (5) - (6) - (7) GvA 23.01.1781 (8) -

394. (1) 1781, 14-/02 (2) Franciscus Josephus **Schatten**† (3) Ph.J. Franck / sterfhuis (Kalkbrug over ‘'tSpreekhuis der Paters Predikheren’ (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 09 en 13.02.1781
(8) -

395. (1) 1781, 20-/02 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 411 [+ handschriften] - 31 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 159 (P.)) (7) GvA 09.02.1781 (8) Blogie, De Schampheleire

396. (1) 1781, 19-/03 (2) **Wittebol**† (E.H.) (3) Ph.J. Franck en Wwe J.Th. van Lemens / Venusstraat
(4) cat - Ph.J. Franck - Ned. (5) 330 - 43 p. (6) SBA (B.84977/6 (p.)) en UBG (VC 1781 mrt 19 Wittebol (ontbreekt)) (7) GvA 16.01, 02.02 en 13 en 16.03.1781 (8) De Groote 368, De Schampheleire, Vandenhole

397. (1) 1781, 03-/04 (2) - (3) G.J. Bincken / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) cat - H. Bincken - Fr.
(5) 555 [+ kaarten] - 34 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A

160 (P.)) (7) GvA 27.03.1781 (8) Blogie, De Schampheleire

398. (1) 1781, 19/07 (2) Philippus Constantinus **Lemmens**† (E.H., pastoor Middelburg (Zeeland))
(3) J.F. de Bock / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J.F. de Bock - Ned. (5) 270 [+ handschriften en kaarten] - 39 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 161 (P.)) en SBA (B. 123189) (7) GvA 29.06 en 03, 10 en 17.07.1781 (8) Blogie, De Schampheleire

399. (1) 1781, 20/07 (2) Egidius **de Smet**† (E.H., pastoor Berchem) (3) Ph. Peeters / Vrijdagmarkt
(4) cat - P.L. vander Hey - Ned. (5) 84 - 12 p. (6) SBA (B. 123742) (7) - (8) De Schampheleire

400. (1) 1781, 24-/07 (2) - (3) G.J. Bincken / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 634 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 38 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 162 (P.)) (7) GvA 17.07.1781 (8) Blogie, De Schampheleire

401. (1) 1781, 04/08 (2) **De Baillet**† (gravin) (3) - / sterfhuis (4) - (5) 1 atlas [+ inboedel] (6) -
(7) GvA 31.07.1781 (8) -

402. (1) 1781, 09/08 (2) Ignatius **van Wamel**† (apotheker) (3) Wwe J.P. Willemssens / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J.P. de Cort -? (5) - (6) - (7) GvA 27.07 en 07.08.1781 (8) -

403. (1) 1781, 27/08 (2) - (3) G.J. Bincken / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 75 - 8 p. (6) GBIBLeuven (5B5 CANO 1759C/3 (P.)) (7) GvA 21.08.1781 (8) -

404. (1) 1781, 10-/09 (2) Carolus Johannes **Michiels**† (E.H., vice-plebaan O.L.V. kath. en pastoor Witte Zusters) (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 2927 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 360 p. (6) BN-Parijs (Delta 49061 (P.)), KB-Brussel (VH 22.564 A LP (P.k.), VI 87.084 A 165 (P.K.) en VI 87.084 A 171 (P.k.) (onvolledig)), KVB-Amsterdam (BV 9:2), GBIBLeuven (2404 B11 (P.) (onvolledig) en 5B5 MICH 1774 B2 (p.k.)), SAA (BIB 1271/2 (P.) (onvolledig)), UB-Amster-

dam (1347 E 6:2 (P.)) en UBG (VC 1781 sept. 10 Michiels (P.)) (7) GvA 15.06 en 31.08.1781 (8) Blogie, De Schampheleire, Vandenhole

405. (1) 1781, 24-/09 (2) - (3) - / Steenpoortstraat (4) cat - Hieronymus VII Joannes Verdussen - Lat. (5) 1415 [+ kaarten] - 88 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 163 (P.k.)) (7) GvA 21.08 en 18.09.1781 (8) Blogie, De Schampheleire

406. (1) 1781, 06/11 (2) **Verpoorten**† (stadsgriffier) (3) - / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat -
H. Bincken - Fr. (5) 280 [+ handschriften en kaarten] - 22 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 164 (p.k.)) (7) GvA 26.10 en 02.11.1781 (8) Blogie, De Schampheleire

407. (1) 1781, 24/12 (2) Alexandre Francis **Schobbens**† (Directeur Koninklijke Academie) (3) - / sterfhuis (Wapper) (4) cat - J. van Camp -? (5) - (6) - (7) GvA 11 en 21.12.1781 (8) -

1782

408. (1) 1782, 17/01 (2) **De Wit**† (Juffrouw) (3) P. van den Bergh / sterfhuis (Begijnhof) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 15.01.1782 (8) -

409. (1) 1782, 21-/01 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 857 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 54 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 131 (P.)) en SBA (B.123186 (p.)) (7) GvA 11 en 18.01.1782 (8) Blogie, De Schampheleire

410. (1) 1782, 07/02 (2) - (3) Wwe J.Th. van Lemens / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - Joannes Hieronymus Verdussen - Ned. (5) 264 - 36 p. (6) SBA (B.121572) (7) GvA 29.01 en 01 en 05.02.1782 (8) -

411. (1) 1782, 06-08/03 (2) - (3) J.F. de Bock / ‘op de Voorzaele van Schilders Kamer, boven de Borze’ (4) cat - J.F. de Bock - Ned. (5) 597 - 53 p. (6) SBA (B.123190 (p.)) (7) GvA 01 en 05.03.1782 (8) -

412. (1) 1782, 23-/04 (2) Augustinus Melchior **Bruyndoncx**† (secretaris van Aartselaar, Hemiksem en Waarloos) en

Sas, Cecilia Catharina+ (3) P. Neël / sterfhuis (Minderbroedersstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 05, 09 en 16.04.1782 (8) -

413. (1) 1782, 13-/05 (2) **Bauwens†** (Juffrouw) (3) Wwe J.P. Willemssens en J. Sellekars / sterfhuis (Grote Markt) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 10.05.1782 (8) -
414. (1) 1782, 13-/05 (2) - (3) P. van den Bergh / Oude Voetb. (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 10.05.1782 (8) -
415. (1) 1782, 27/06 (2) J.J. **Thym†** (E.H., 'Rooms pastoor in Holland') (3) C. de Vil / H. Geeststraat (huis roeper) (4) cat - J. Grangé -? (5) - (6) - (7) GvA 21 en 25.06.1782 (8) -
416. (1) 1782, 09/07 (2) François Xavier **van den Zande** (3) - / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken -? (5) - (6) - (7) GvA 02 en 05.07.1782 (8) -
417. (1) 1782, 11/07 (2) - (3) J. van Immerseel / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat -
J. Grangé -? (5) - (6) - (7) GvA 09.07.1782 (8) -
418. (1) 1782, 16/07 (2) - (3) Ph.J. Franck / Renderstraat (huis roeper) (4) cat - J.G.J. de Roveroy -? (5) - (6) - (7) GvA 12.07.1782 (8) -
419. (1) 1782, 12/08 (2) - (3) P. van den Bergh / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 09.08.1782 (8) -
420. (1) 1782, 20/08 (2) M.F.X. **d'Henssens†** (ridder) (3) - / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte)
(4) cat - sterfhuis Joannes Hieronymus Verdussen - Fr. (5) 128 [+ prenten en tekeningen] - 24 p. (6) SBA (B.121570 (p.)) en UBG (VC 1782 aug. 20 (P.)) (7) GvA 24.05 en 16.08.1782 (8) De Groote 368, De Schampheleire, Vandenhole
421. (1) 1782, 21/08 (2) - (3) - / Kolvenierskamer (4) - (5) prentboeken [+ kaarten, schilderijen en tekeningen] (6) - (7) GvA 09.08.1782 (8) -
422. (1) 1782, 09/10 (2) Joannes Hieronymus **Verdussen†** (boekdrukker) (3) J. van Immerseel / sterfhuis (Schoenmarkt) (4) cat - sterfhuis Joannes Hieronymus Verdussen -

Ned. (5) 329 - 36 p. (6) SBA (B.121571 (p)) (7) GvA 01.10.1782 (8) De Schampheleire[6]

423. (1) 1782, 10/10 (2) **Timmermans**† (E.H.) (3) P.J. Franck / Renderstraat (huis roeper) (4) cat -
Ph.J. Franck - Ned. (5) 173 - 17 p. (6) SBA (B.123115 (p.)) (7) GvA 04 en 08.10.1782 (8) De Schampheleire

424. (1) 1782, 07/11 (2) A.B. **Serreyn**† (3) P.J. Mechelmans / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte)
(4) cat - C.M. Spanoghe - Ned. (5) 132 - 16 p. (6) SBA (B.121738 (p.)) (7) GvA 05.11.1782
(8) De Schampheleire

425. (1) 1782, 18/11 (2) **Iven**† (E.H.) (3) Wwe P.D. Mooson, Wwe J.Th. van Lemens en M. van de Velde / sterfhuis (Kuiperstraat) (4) - (5) [+ huis en bibliotheekmeubel] (6) - (7) GvA 12 en 15.11.1782 (8) -

426. (1) 1782, 26-/11 (2) (o.a.) J.F. **van Ryswick**† (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 772 [+ handschriften, kaarten en bibliotheekmeubel] - 53 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 132 (P.)) en SBA (B.123178 (p.)) (7) GvA 19 en 22.11.1782 (8) Blogie, De Groote 368-369, De Schampheleire

427. (1) 1782, 05/12 (2) Jacobus **Joris**† (E.H., kapelaan O.L.V. kath.) (3) G.J. Bincken / sterfhuis (Pieter Potstraat) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 250 - 19 p. (6) KB-Brussel
(VI 87.084 A 133 (P.)) (7) GvA 29.11.1782 (8) Blogie, De Schampheleire

428. (1) 1782, 09-/12 (2) Maria **van Bel**† (3) L. Leyssens, J. Moreus en Ph.J. Franck / sterfhuis (Spieringstraat) (4) - (5) 1 ‘kerkboek met zilvere sloten en hoeken’ [+ inboedel] (6) - (7) GvA 29.11 en 06.12.1782 (8) -

1783

429. (1) 1783, 08/01 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr.

6 Zie ook H.L.V. de Groote, ‘Een en ander over de Verdussens’, in: *De Gulden Passer*, 25 (1947), p. 257-279 (vooral 277-279).

(5) 301 [+ kaarten en meubilair] - 30 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 177 (P.)) (7) GvA 03.01.1783 (8) Blogie, De Schampheleire

430. (1) 1783, 28-/01 (2) - (3) G.J. Bincken / 'huys aen de Borgt Kerk, over den Gevangenen Steene' (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 485 [+ handschriften, kaarten, prenten, drukpers, koperen en houten platen] - 34 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 178 (P.)) (7) GvA 24.01.1783 (8) Blogie, De Schampheleire

431. (1) 1783, 04-06/02 (2) Charles Frederic **van de Werve**† (oud-stadsbuitenburgemeester) (3) J.F. de Bock / Kolvenierskamer (4) cat - J.F. de Bock en J.S. Schoesetters - Fr. (5) 881 [+ handschriften en medailles] - 58 p. (6) SAA (BIB 3165/1 (p.)) en GBIBLeuven (5B5 CANO 1759C/4 (P.)) (7) GvA 31.12.1782 en 17 en 31.01.1783 (8) De Groote 371, De Schampheleire

432. (1) 1783, 13/02 (2) Bernardus **Huybrechts**† (3) - / sterfhuis (Prinsstraat) (4) cat - H. Bincken -? (5) - (6) - (7) GvA 07.02.1783 (8) -

433. (1) 1783, 21/02 (2) - (3) F. van Pamel / Vrijdagmarkt (4) cat - J.B. Carstiaenssens -? (5) -
(6) - (7) GvA 14.02.1783 (8) -

434. (1) 1783, 07/03 (2) - (3) Wwe P.D. Mooson / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ bibliotheekmeubel en inboedel] (6) - (7) GvA 04.03.1783 (8) -

435. (1) 1783, 14/03 (2) **Pires**† (E.H., Hobokenstraat) (3) Ph. Peeters / Vrijdagmarkt (huis roeper)
(4) - (5) - (6) - (7) GvA 07.03.1783 (8) -

436. (1) 1783, 01-/04 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken -?
(5) - (6) - (7) GvA 28.03.1783 (8) -

437. (1) 1783, 03/04 (2) - (3) J.F. de Bock / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J.F. de Bock -? (5) - (6) - (7) GvA 01.04.1783 (8) -

438. (1) 1783, 05/05 (2) - (3) P.J. Mechelmans / Oude Mannekensstraat (Gillemans sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 02.05.1783 (8) -

439. (1) 1783, 19-/05 (2) Michaël Ignatius **d'Heur**† (beeld-

houwer) (3)? / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 33 [enkel prentboeken] [+ schilderijen, prenten en beeldhouwwerken] - 22 p. (6) SBA (H.85.174/4) (7) - (8) -

440. (1) 1783, 23-24/07 (2) (o.a.) Michaël Ignatius **d'Heur†** (beeldhouwer) en Petrus Gerardi† (notaris) (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 439 [+ handschriften, kaarten en natuurkundige instrumenten] - 37 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 179 (P.)) en SBA (B.84944/8) (7) GvA 15 en 18.07.1783 (8) Blogie, De Schampheleire

441. (1) 1783, 26/07 [=26/06] (2) Joannes **Iven†** (E.H., kapelaan O.L.V. kath.) (3) - / sterfhuis (Kuiperstraat) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 249 [handschriften en kaarten] - 21 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 180 (P.)) (7) GvA 17 en 20.06.1783 (8) Blogie, De Schampheleire

442. (1) 1783, 05/09 (2) - (3) Wwe J. van Lemens / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) cat - H. Bincken -? (5) - (6) - (7) GvA 02.09.1783 (8) -

443. (1) 1783, 06/10 (2) Gerard Cornelius **Verschueren†** (meester-beeldhouwer) (3) P.J. Mechelmans en D.J. de Bie / sterfhuis (Keizerstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 03.10.1783 (8) -

444. (1) 1783, 13-/10 (2) Cornelius **Adriaenssen†** (3) Wwe J.P. Willemssens, Wwe J.Th. van Lemens, P.J. Suermont en J.B. Brilles / sterfhuis (‘aen de Kipdorp-Poorte’) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 10.10.1783 (8) -

445. (1) 1783, 21/10 (2) Joannes Godefridus Josephus **de Roveroy** (boekdrukker en verkoper) (3) - / ‘S. Jozef’ Cathelijne Vest (huis de Roveroy) (4) cat - J.G.J. de Roveroy -? (5) - (6) - (7) GvA 10.10.1783 (8) -

446. (1) 1783, 30/10 (2) **De Ruysser†** (Heer) en **Vermeynen†** (E.H.) (3) G. Smekens / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - C.M. Spanoghe -? (5) - (6) - (7) GvA 28.10.1783 (8) -

447. (1) 1783, 03-06/11 (2) - (3) J.J.G. van den Berghe o.l.v. J.F. de Bock / Kolveniershof
(N. Larivière sr) (4) cat - J.F. de Bock -? (5) - (6) -

(7) GvA 24, 28 en 31.10.1783 (8) -

448. (1) 1783, 22/11 (2) Guillaume François **van der Elst** (Wwe)+ (3) G.J. Bincken / sterfhuis (Abtmanstraat) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 127 [+ prenten] - 14 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 181 (P.)) (7) GvA 07 en 14.11.1783 (8) Blogie, De Schampheleire

1784

449. (1) 1784, 27/01 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 171 [+ handschriften en tafeluurwerk] - 15 p. (6) BN-Parijs (Delta 49080), KB-Brussel (VI 87.084 A 182 (P.)) (7) GvA 23.01.1784 (8) Blogie, De Schampheleire

450. (1) 1784, 18-19/02 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 493 [+ handschriften] - 41 p. (6) BN-Parijs (Delta 49081), KB-Brussel (VI 87.084 A 183 (P.)) en SBA (B.151863) (7) GvA 06 en 13.02.1784 (8) Blogie, De Schampheleire

451. (1) 1784, 01/04 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr.
(5) 178 [+ kaarten] - 23 p. (6) BN-Parijs (Delta 49083), KB-Brussel (VI 87.084 A 184 (P.)) (7) GvA 26.03.1784 (8) Blogie, De Schampheleire

452. (1) 1784, 20/04 (2) J.B. **Bom**† (Lic. Med.) (3) Wwe J.P. Willemssens / sterfhuis (S. Antoniusstraat) (4) cat - P.L. vander Hey -? (5) - (6) - (7) GvA 09.04.1784 (8) -

453. (1) 1784, 20-21/04 (2) Paulus-Josephus **Geelhand**† (Jonker) (3) G.J. Bincken / Kolveniershof
(N. Larivière sr) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 405 [+ handschriften, kaarten, prenten en 4 globes] - 53 p. (6) BN-Parijs (Delta 49094), KB-Brussel (VI 87.084 A 185 (P.)) (7) GvA 09 en 16.04.1784 (8) Blogie, De Schampheleire

454. (1) 1784, 22/04 (2) - (3) G. Smekens / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J. Saeyens -? (5) - (6) - (7) GvA 20.04.1784 (8) -

455. (1) 1784, 27/05 (2) - (3) G. Smekens / Oude Voetb.

(Wwe N. Nolte) (4) cat - C.M. Spanoghe -? (5) - (6) - (7) GvA 25.05.1784 (8) -

456. (1) 1784, 02/06 (2) Geertrudis Josepha **van der Beken**† (Juffrouw) (3) A. Hendrickx / sterfhuis (Lombaerdevest naast herberg 'de Hamerkens') (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 21.05.1784 (8) -

457. (1) 1784, 14-/06 (2) [L. **de Neefs Ludovisi d'Orley**] (3) ? / Kolveniershof (N. Larivière sr)
(4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 3361 - 339 p. (6) BN-Parijs (Delta 4890), SBA (B.41538 en B.53143) en UBG (VC 1784 jun 14) (7) GvA 18 en 28.05.1784 (8) De Schampheleire, Vandenhole

458. (1) 1784, 30/06 en 01/07 (2) - (3) G.J. Bincken / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat -
H. Bincken - Ned. (5) 577 [+ kaarten en natuurkundige instrumenten] - 42 p. (6) BN-Parijs (Delta 49085), KB-Brussel (VI 87.084 A 187 (P.)) (7) GvA 18 en 25.06.1784 (8) Blogie

459. (1) 1784 [na 06/08] (2) - (3) - / - (4) cat - J.F. de Bock -? (5) - (6) - (7) GvA 06.08.1784 (8) -

460. (1) 1784, 10/08 (2) 'verscheyde overledene' (3) - / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - J.F. de Bock -? (5) - (6) - (7) GvA 06.08.1784 (8) -

461. (1) 1784, 21/10 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 335 - 19 p. (6) BN-Parijs (Delta 49086) (7) GvA 15.10.1784 (8) -

462. (1) 1784, 04/11 (2) - (3) J.F. de Bock (dir.) / Kolvenierskamer (N. Larivière sr) (4) cat - J.F. de Bock -? (5) - (6) - (7) GvA 29.10 en 02.11.1784 (8) -

463. (1) 1784, 26/11 (2) - (3) Wwe J.Th. van Lemens / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) - (5) - (6) -
(7) GvA 22.11.1784 (8) -

464. (1) 1784, 29/11 (2) J.J. **Beeckmans**† (3) L. Leyssens / sterfhuis (Wolstraat) (4) cat - J.G.J. de Roveroy -? (5) [+ schilderijen en meubilair] (6) - (7) GvA 22 en 26.11.1784 (8) -

465. (1) 1784, 30-/11 (2) Petrus Joannes **Parys**† (boekdrukker) (3) P. van den Bergh / sterfhuis (hoek Zwartzusters-

straat) (4) cat - sterfhuis P.J. Parys -? (5) [+ drukkersgereedschap] (6) - (7) GvA 22 en 26.11.1784 (8) -

466. (1) 1784, 30-/11 (2) J.B. **Wouters†** (3) P. Neël / sterfhuis (Minderbroedersstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 26.11.1784 (8) -
467. (1) 1784, 01-/12 (2) Franciscus **Engelgrave†** (kan. en deken O.L.V. kapittel) (3) C. de Vil en
L. Leyssens / ‘'t Groen kerkhof’) (4) cat - J. Grangé -? (5) - (6) - (7) GvA 26 en 30.11.1784 (8) -
468. (1) 1784, 16/12 (2) - (3) G. Smekens o.l.v. C.M. Spanoghe / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte)
(4) cat - C.M. Spanoghe - ? (5) - (6) - (7) GvA 10.12.1784 (8) -
469. (1) 1784, 27-/12 (2) - (3) ‘Officie des heere Amptmans’ / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat -
J.E. Parys -? (5) - (6) - (7) GvA 19.11 en 21 en 24.12.1784 (8) -

1785

470. (1) 1785, 07/01 (2) - (3) Wwe J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) geschr. cat bij Wwe J.P. Willemssens -? (5) - (6) - (7) GvA 28 en 31.12.1784 en 07.01.1785 (8) -
471. (1) 1785, 10/01 (2) P. **Schepmans†** (notaris) (3) Wwe P.D. Mooson / huis ‘St Dimphna’ in Kipdorp uitgevend op Keizerstraat (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 28.12.1784 (8) -
472. (1) 1785, 14/01 (2) - (3) J.B. Brilles / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) geschr. cat bij
J.B. Brilles - ? (5) 100 - ? (6) - (7) GvA 11.01.1785 (8) -
473. (1) 1785, 09-10/03 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 597 [+ handschriften, kaarten, prenten en lederen platen] - 46 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 200 (P.)) (7) GvA 25.02 en 04.03.1785 (8) Blogie, De Schampheleire
474. (1) 1785, 29/04 (2) J.C. **Loemans†** (zangmeester St.-Jo-

riskerk en van ‘'t Casteel’)
(3) Aeg. Blommaert / Vrijdagmarkt (4) - (5) muziekpartituren (6) - (7) GvA 22.04.1785 (8) -

475. (1) 1785, 02-/05 (2) **afgeschafte kloosters: kartuizers-Spaanse Theresianen carmelitessen-priorij Corsendonk-brigittinen Hoboken** (3) - / Kartuizer- en Spaanse Theresianen Carmelitessenklooster (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 4969 [+ handschriften] - 156 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 201 (P.)) en SBA (B.81413) (7) GvA 15 en 22.04.1785 (8) Blogie, De Schampheleire

476. (1) 1785, 02-/05 (2) G. **Herreyns†** (kunstschilder) (3) G. Smekens / sterfhuis (Hofstraat) (4) -
(5) [+ schilderijen, schetsen, tekeningen en prenten] (6) - (7) GvA 29.04.1785 (8) -

477. (1) 1785, 09-12/05 (2) Jacob Thomas Joseph **Wellens†**[7] (bisschop Antwerpen) (3) - / bisschoppelijk paleis (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 1323 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 133 p. (6) BN-Parijs (Delta 49111 (P.)), KB-Brussel (VH 22.589 A 2, VH 22.614 A, VI 87.084 A 221 (P.) en VI 87.084 A 351 (p.)), KB-Den Haag (4627-2 (P.) en 4823-2), KVB-Amsterdam (BV 21 a), SBA (B.84977/7 (P.)), GBIBLeuven (5B5 CANO 1759C/5 (P.) en X 2406E11 (P.)), CBLeuven (A 2781/2 (P.)) en UB-Amsterdam (772 F 24:3) (7) GvA 26.04 en 03.05.1785 (8) Blogie, De Groote 369, De Schampheleire, Linnig-II 42-45, Tassier 64-65[8]

478. (1) 1785, 20-/06 (2) Pierre André Joseph **Knyff†** (kan. gradueel O.L.V. kath.) (3) - / sterfhuis (nabij St.-Michielsabdij) (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 1709 [+ handschriften en kaarten] - 166 p. (6) BN-Parijs (Delta 49112 (P.)), CB-UFSIA (P 13.102.2 (P.)), KB-Brussel (VH 22.587 A 2 (P.), VH 22.589 A (P.) en VI 87.084 A 219

7 Voor de boedelinventaris, zie CB-UFSIA, Archief Bisdom Antwerpen, A. 140.

8 Zie ook E. Put, *Onrust in de zielzorg. J.T.J. Wellens, 17de bisschop van Antwerpen, en zijn pastoraal beleid (1776-1784)*, Brussel, 1983, 30 en 120-122 en J. Roegiers, *De Leuvense theologen en de Verlichting. Onderwijs, wetenschap, polemiek en politiek van 1730 tot 1797*, onuitgegeven proefschrift KUL, Leuven, 1979, 380-384.

(P.k.)), KB-Den Haag (4823-1), SBA (B.41536 (P.k.)), GBIBLeuven (5B5 KNYFF (ontbreekt)) en UBG (VC 1785 jun. 20 Knyff (P.) (3 ex.)) (7) GvA 25.03, 20.05 en 14.06.1785 (8) Blogie, De Groote 369, De Schampheleire, Linnig-I 45-47, Tassier 65, Vandenhole[9]

479. (1) 1785, 08/07 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) - (5) 'Fransche en andere Gazetten' (1695-1785) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 05.07.1785 (8) -

480. (1) 1785, 13-14/07 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 416 [+ handschriften en kaarten] - 33 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 202 (P.)) (7) GvA 08.07.1785 (8) Blogie, De Schampheleire

481. (1) 1785, 18/07 (2) Henricus **Willebrinck†** (E.H., kapelaan St.-Jacobskerk) (3) P. van den Bergh / sterfhuis (Lange Nieuwstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 15.07.1785 (8) -

482. (1) 1785, 03-04/08 (2) - (3) J.F. de Bock (dir.) / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat -
J.F. de Bock -? (5) - (6) - (7) GvA 26.07 en 02.08.1785 (8) -

483. (1) 1785, 12-13/10 (2) P.J. **le Begge†** (kan. en deken St.-Jacobskapittel) (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 578 [+ handschriften] - 62 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 188 (P.)) (7) GvA 30.09 en 07.10.1785 (8) Blogie, De Schampheleire

484. (1) 1785, 25-27/10 (2) J. **Gillot†** (E.H., kapelaan O.L.V. kath.) (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 724 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 66 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 203 (p.)) (7) GvA 14 en 21.10.1785 (8) Blogie, De Schampheleire

485. (1) 1785, 09-10/11 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 398

9 Zie ook P. DELSAERDT & D. VANYSACKER, 'Boeken erven en verwerven. De privébibliotheken van de Antwerpse kanunnik Petrus Knyff (1713-1784) en zijn vader Jacobus (1681-1756)', in: *De Achttiende Eeuw*, 30 (1998), p. 79-96.

[+ handschriften, kaarten en prenten] - 46 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 204) (7) GvA 04.11.1785 (8) Blogie, De Schampheleire

486. (1) 1785, 14-19 en 21-26/11 (2) Charles **de Proli**† (Graaf) (3) J.F. de Bock (dir.) / sterfhuis (4) cat - J. Grangé en J.F. de Bock - Fr. (5) 3150 [+ handschriften, kaarten, tekeningen, prenten, liturgische gewaden en voorwerpen, medailles en natuurkundige instrumenten] - 396 p. (+ 112 p.) (6) CB-UFSIA (P 13.102.1 (p.)), KB-Brussel (VH 22.591 A (P.), VH 30.409 A (P.), VI 87.084 A 206-207 (P.) en VI 87.084 A 209 (P.)), KB-Den Haag (M 141 D5), KVB-Amsterdam (BV 22), MPM (A 3194 (P.)), SBA (B.48542), UBG (VC 1785 nov. 14-26 De Proli (P.)), GBIBLeuven (XXX2405E7 en 5B5 PROL 1785C (P.)) en CBLeuven (A 2781/1 (P.)) (7) GvA 14 en 25.10 en 11.11.1785 (8) Blogie, De Schampheleire, Tassier 65-66, Vandenhole[10]

487. (1) 1785, 01/12 (2) D. **Camberlin**† (kan. O.L.V. kath.) (3) J. van Immerseel / sterfhuis (4) -
(5) - (6) - (7) GvA 25.11.1785 (8) -

1786

488. (1) 1786, 23/02 (2) P. **Mertens**† (Heer) (3) G.J. Bincken / sterfhuis (Muntplaats 'op den Oever') (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 385 [+ kaarten en prenten] - 24 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 223 (P.)) (7) GvA 17.02.1786 (8) Blogie, De Schampheleire

489. (1) 1786, 15-16/03 (2) J. **van Scherpenbergh**† (vice-plebaan O.L.V. kath.) (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 459 [+ kaarten, prenten en liturgische voorwerpen] - 38 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 224 (P.)) (7) GvA 10.03.1786 (8) Blogie, De Schampheleire

10 Zie ook H. Houtman-De Smedt, *Charles Proli, Antwerps zakenman en bankier, 1723-1786. Een biografische en bedrijfshistorische studie*, Brussel, 1983, 45-46.

490. (1) 1786, 27-/03 (2) **Hendrickx**† (meester-timmerman) (3) G. Smekens en P. Vermeiren / Mechelse Plein (4) - (5) 'teekengereedschap met de boeken' [+ inboedel] (6) - (7) GvA 17, 21 en 24.03.1786 (8) -
491. (1) 1786, 02-/05 (2) - (3) G. Smekens / Oude Voetb. (4) cat - C.M. Spanoghe -? (5) - (6) -
(7) GvA 25.04.1786 (8) -
492. (1) 1786, 09-11/05 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken -? (5) [+ handschriften] (6) - (7) GvA 02 en 05.05.1786 (8) -
493. (1) 1786, 03-/07 (2) Andreas Jacobus **Mertens**† (3) Wwe J.P. Willemssens en P.J. Mechelmans / sterfhuis (Hoogstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 27 en 30.06.1786 (8) -
494. (1) 1786, 24-27/07 (2) - (3) J.F. de Bock (dir.) / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat -
J.F. de Bock -? (5) [+ kranten] (6) - (7) GvA 11, 14, 18 en 21.07.1786 (8) -
495. (1) 1786, 18/08 (2) - (3) Ph.J. Franck / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 18.08.1786 (8) -
496. (1) 1786, 24-/10 (2) - (3) G.J. Bincken / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - H. Bincken -?
(5) - (6) - (7) GvA 13 en 20.10.1786 (8) -
497. (1) 1786, 17/11 (2) **Huygens** (kunstschilder) (3) P. van den Bergh / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ prenten] (6) - (7) GvA 17.11.1786 (8) -
498. (1) 1786, 29/12 (2) - (3) J. van Immerseel / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ prenten] (6) -
(7) GvA 26.12.1786 (8) -

1787

499. (1) 1787, 05/01 (2) - (3) P. van den Bergh / Vrijdagmarkt (4) (geschr.?) cat bij P. van den
Bergh -? (5) - (6) - (7) GvA 02.01.1787 (8) -
500. (1) 1787, 12/01 (2) - (3) J. van Immerseel / huis roeper (4) (geschr.?) cat bij J. van Immerseel -? (5) - (6) - (7) GvA 05.01.1787 (8) -

501. (1) 1787, 13-14/02 (2) Jean Simon **de Heuvel**† (edelman) (3) G.J. Bincken (dir.) / sterfhuis (Vlasmarkt) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 491 [+ kaarten en natuurkundige instrumenten] - 49 p. (6) BN-Parijs (Delta 49113 (P.)), KB-Brussel (VI 87.084 A 225 (P.)) (7) GvA 19.01 en 09.02.1787 (8) Blogie, De Schampheleire

502. (1) 1787, 19/04 (2) - (3) G. Smekens / huis roeper (4) cat - J.S. Schoesetters -? (5) - (6) -
(7) GvA 13.04.1787 (8) -

503. (1) 1787, 30/04 (2) **Motquin** (Wwe)† (3) J. van Lemens, C. Dehaen en J.F. de Bock / sterfhuis (Beursstraat bij de Meir) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 24 en 27.04.1787 (8) -

504. (1) 1787, 14/05 (2) F. **van Kouter** (meester-chirurgijn) (3) Wwe J.Th. van Lemens / huis roeper
(4) (geschr.?) cat bij Wwe. J.Th. van Lemens -? (5) -
(6) - (7) GvA 11.05.1787 (8) -

505. (1) 1787, 15-/05 (2) Jacobus F. **van der Velden**† (schilder) (3) - / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) - (5) prentboeken [+ prenten en tekeningen] (6) - (7) GvA 11.05.1787 (8) -

506. (1) 1787, 24/05 (2) Jacques Philippe **Raemdonck**† (3) G.J. Bincken / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 220 [+ kaarten en prenten] - 19 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 226 (P.)) (7) GvA 11, 15 en 18.05.1787 (8) Blogie, De Schampheleire

507. (1) 1787, 31/05 (2) - (3) Wwe J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) cat -
J.J.G. de Marcour - Ned. (5) 109 - 12 p. (6) SBA (B.151864) (7) GvA 29.05.1787 (8) -

508. (1) 1787, 19-/06[=26-/06] (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat -
H. Bincken - Ned. (5) 1074 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 62 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 228) en SBA (B.123779) (7) GvA 08, 15 en 22.06.1787 (8) Blogie, De Schampheleire

509. (1) 1787, 20/07 (2) N. **Masy**† (3) H. van den Bosch / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA

20.07.1787 (8) -

510. (1) 1787, 23/07 (2) Hugo **MacMachon**† (E.H., President Iers College in de Hobokenstraat) (3) - / Iers College (Hobokenstraat) (4) cat - J.S. Schoesetters -? (5) - (6) - (7) GvA 17.07.1787 (8) -
511. (1) 1787, 23-/07 (2) - (3) C. de Vil / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 13 en 20.07.1787 (8) -
512. (1) 1787, 21/08 (2) **Uzeel** (Mr en Mevr)† (3) P. van den Bergh / Vrijdagmarkt (huis roeper)
(4) cat - J.S. Schoesetters -? (5) - (6) - (7) GvA 17.08.1787 (8) -
513. (1) 1787, 27-/08 (2) - (3) C. de Vil / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) - (5) [+ schilderijen en tekeningen] (6) - (7) GvA 24.08.1787 (8) -
514. (1) 1787, 07/09 (2) - (3) H. van den Bosch / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 04.09.1787 (8) -
515. (1) 1787, 17-/09 (2) **Kockx**† (Heer) (3) Wwe J.Th. van Lemens, L. Wouters en L. Leyssens / sterfhuis (Meir) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 11 en 14.09.1787 (8) -
516. (1) 1787, 11/10 (2) - (3) Wwe J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) - (5) - (6) - (7) GvA 09.10.1787 (8) -
517. (1) 1787, 19/10 (2) - (3) H. van den Bosch / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 16.10.1787 (8) -
518. (1) 1787, 23-25/10 (2) - (3) J.F. de Bock / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - J.F. de Bock -? (5) - (6) - (7) GvA 19 en 23.10.1787 (8) -
519. (1) 1787, 13-/11 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 690 [+ handschriften, kaarten en natuurkundige instrumenten] - 62 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 229 (P.)) (7) GvA 02 en 09.11.1787 (8) Blogie, De Schampheleire
520. (1) 1787, 16/11 (2) - (3) P. Venus / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 13.11.1787 (8) -

521. (1) 1787, 27/11 (2) **Aenraets†** (E.H., kapelaan St.-Jacobskerk) (3) F. van Pamel en P. van den Bergh / sterfhuis (Ossemarkt) (4) geschr. cat bij F. van Pamel en P. van den Bergh -? (5) - (6) -
(7) GvA 23.11.1787 (8) -
522. (1) 1787, 07/12 (2) **Aenraets†** (E.H., kapelaan St.-Jacobskerk) (3) F. van Pamel / Vrijdagmarkt
(4) geschr. cat bij F. van Pamel -? (5) - (6) - (7) GvA 04.12.1787 (8) -

1788

523. (1) 1788, 11/01 (2) - (3) Aeg. Blommaert / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ chirurgijns- en verlossingsgereedschappen en zalven] (6) - (7) GvA 08.01.1788 (8) -
524. (1) 1788, 25/01 (2) - (3) P. van den Bergh / Vrijdagmarkt (4) (geschr.?) cat bij P. van den Berg -? (5) - (6) - (7) GvA 22.01.1788 (8) -
525. (1) 1788, 12-13/03 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 424 [+ handschriften en prenten] - 32 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 230 (P.)) (7) GvA 29.02 en 07.03.1788 (8) Blogie, De Schampheleire
526. (1) 1788, 17/04 (2) Dionysius Franciscus **Wouters†** (E.H.) (3) Wwe J.Th. van Lemens / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) cat - J.E. Parys -? (5) - (6) - (7) GvA 04.04.1788 (8) -
527. (1) 1788, 22-/04 (2) Anna Françoise **Cogels†** (geestelijke dochter) (3) C. Morens / sterfhuis (Oude Schoenmarkt) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 15 en 18.04.1788 (8) -
528. (1) 1788, 06/05 (2) - (3) H. van den Bosch / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat -
J.S. Schoesetters - Ned. (5) 233 - 21 p. (6) SBA (B.224283 (p.) (= fotokopie) (7) GvA
25.04.1788 (8) -
529. (1) 1788, 26-/05 (2) Antonius Edmundus **de Witte†** (exprior Karthuizers Lier) (3) P. van den Bergh / Kolveniers-

hof (4) cat - P. van den Bergh en G. de Roveroy - Fr. (5) 818 - 77 p. (6) SBA (B.68519) en CBLeuven (RX 19000/17880526) (7) GvA 02, 09 en 23.05.1788 (8) -

530. (1) 1788, 03-07/06 (2) J.B. **van Parys**† (kan.) (3) J.F. de Bock (dir.) / sterfhuis (Keizerstraat) (4) cat - J.F. de Bock - Fr. (5) 993 [+ kaarten] - 98 p. (6) KB-Brussel (VH 22.596 A 1 en VI 87.084 A 220 (P.)) en MPM (B 3059bis (P.)) (7) GvA 22.04, 01, 04, 20 en 27.05 en 03.06.1788 (8) Blogie, De Groote 368, De Schampheleire, Tassier 65

531. (1) 1788, 17-/06 (2) Alexander **Petermans**† (E.H.) (3) Wwe J.Th. van Lemens, C. de Vil en P. van den Bosch / sterfhuis (4) cat - J. de Cort -? (5) - (6) - (7) GvA 13.06.1788 (8) -

532. (1) 1788, 30/06 en ../07 (2) - (3) J.F. de Bock / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 24 en 27.06.1788 (8) -

533. (1) 1788, 01-02/07 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 440 [+ prenten, portretten en tekeningen] - 35 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 231 (P.)) en SBA (B.84944/9) (7) GvA 20 en 27.06.1788 (8) Blogie, De Schampheleire

534. (1) 1788, 18/07 (2) Anna Theresia **Gillis**† (Wwe Franciscus Joseph Goris) (3) Ph. Peeters / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) geschr. cat bij Ph. Peeters -? (5) - (6) - (7) GvA 11, 15 en 18.07.1788 (8) -

535. (1) 1788, 30-31/07 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 561 [+ handschriften en prenten] - 40 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 232 (P.)) (7) GvA 25.07.1788 (8) Blogie, De Schampheleire

536. (1) 1788, 19-/08 (2) **Parein** (Wwe)† (3) - / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 12 en 15.08.1788 (8) -

537. (1) 1788, 13-14/10 (2) - (3) P. van den Bergh / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat -
J. Saeyens -? (5) - (6) - (7) GvA 03 en 10.10.1788 (8) -

538. (1) 1788, 28/10 (2) - (3) - / Kolveniershof (N. Lariviè-

re sr) (4) cat - J.E. Parys - Fr.
(5) 487 - 39 p. (6) SBA (B. 123743 (p.)) (7) GvA 21.10.1788 (8) De Schampheleire

539. (1) 1788, 26-27/11 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 468 [+ kaarten en prenten] - 48 p. (6) BN-Parijs (Delta 4651), KB-Brussel (VI 87.084 A 233 (P.)) en SBA (B. 123778 (p.)) (7) GvA 11, 14 en 21.11.1788 (8) Blogie, De Schampheleire

540. (1) 1788, 22-/12 (2) Joanna Cornelia **Deens**† (begijn) (3) P. van den Bergh / sterfhuis (Begijnhof) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 16 en 19.12.1788 (8) -

1789

541. (1) 1789, 19-/01 (2) **Craen**† (begijn) (3) C. de Vil / sterfhuis (Begijnhof) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 16.01.1789 (8) -

542. (1) 1789, 22/01 (2) Sophia **Bouwser**† (3) Wwe J.P. Willemssens / sterfhuis (Raepstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 20.01.1789 (8) -

543. (1) 1789, 11-12/02 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 411 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 27 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 244 (P.)) en SBA (B.123177 (p.)) (7) GvA 06.02.1789 (8) Blogie, De Schampheleire

544. (1) 1789, 14/02 (2) - (3) J.Ph. Otto / Vrijdagmarkt (4) - (5) - (6) - (7) GvA 13.02.1789 (8) -

545. (1) 1789, 20-21/02 (2) Michaël Thomas **van Essen**† (eerste stadsraadspensionaris) (3) - / sterfhuis (‘Op den Rogier’) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 431 [+ handschriften en kaarten] - 38 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084) en SBA (B.123845 (P.)) (7) GvA 03, 06 en 13.02.1789 (8) Blogie, De Groote 371, De Schampheleire

546. (1) 1789, 28/02 (2) **Wilmet**† (E.H., zangmeester St.-Jacobskerk) (3) Wwe J.P. Willemsens / Vrijdagmarkt (4) - (5) muziekpartituren (6) - (7) GvA 24.02.1789 (8) -

547. (1) 1789, 02/03 (2) - (3) H. van den Bosch / Jonge

Voetb. (Smidts sr) (4) - (5) prentboeken [+ schilderijen en prenten] (6) - (7) GvA 27.02.1789 (8) -

548. (1) 1789, 10/03 (2) J.J. **van Asten**† (3) J.F. de Bock (dir.) / sterfhuis 'gestaen over St. Joriskerk' (4) cat - J.F. de Bock - Fr. (5) 105 [+ prenten en tekeningen] - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 216 (P.)) en SBA (B.123737 (p.)) (7) GvA 6, 13, 20 en 27.02.1789
(8) Blogie, De Schampheleire

549. (1) 1789, 10-/03 (2) Joannes **Reyns**† (E.H.) (3) Wwe J.Th. van Lemens en Wwe J.J. Timmermans / sterfhuis Minderbroedersrui (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 03.03.1789 (8) -

550. (1) 1789, 10/03 (2) **Vrylinx**† (kapitein) (3) P. van den Bergh / 'Uitspanning S. Antonius' Schoenmarkt (4) - (5) [+ prenten en inboedel] (6) - (7) GvA 06.03.1789 (8) -

551. (1) 1789, 16-/03 (2) **De Zaghere**† (Juffrouw) (3) C. de Vil en J.Ph. Otto / sterfhuis (Doornikstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 10.03.1789 (8) -

552. (1) 1789, 17-18/03 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 304 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 28 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 246 (P.)) en SBA (B.123848 (P.)) (7) GvA 06 en 13.03.1789 (8) Blogie, De Schampheleire

553. (1) 1789, 30/04 en 01/05 (2) M. **van Parys**† (Juffrouw) (3) J. Sellekars, J.F. de Bock, H. de Craen en Ph. Deelen / sterfhuis (Keizerstraat) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 406 [+ handschriften] - 38 p. (6) BN-Parijs (Delta 48772 (P.)), KB-Brussel (VI 87.084 A 247 (P.)) (7) GvA 27.03, 10 en 17.04.1789 (8) Blogie, De Schampheleire

554. (1) 1789, 01/05 (2) - (3) J. Collens / - (4) - (5) - (6) - (7) GvA 01.05.1789 (8) -

555. (1) 1789, 07/05 (2) Joannes **Reyns**† (E.H.) (3) Wwe J.Th. van Lemens en Wwe J.J. Timmermans / H. Geeststraat (huis roeper) (4) - (5) - (6) - (7) GvA 05.05.1789 (8) -

556. (1) 1789, 19/05 (2) - (3) - / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) cat - J.B. Carstiaenssens -? (5) -

(6) - (7) GvA 15.05.1789 (8) -

557. (1) 1789, 26-27/05 (2) **Peytier de Merchten†** (douarière) (3) - / sterfhuis (Lange Gasthuisstraat) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 634 - [+ handschriften, kaarten, prenten, natuurkundige instrumenten, medailles en meubilair] 54 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 248 (P.)), SBA (B.123852 (p.)) en CBLeuven (A 48707/II) (7) GvA 08 en 22.05.1789 (8) Blogie, De Schampheleire

558. (1) 1789, 03/06 (2) - (3) - / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - J.J.G. de Marcour - Fr.
(5) 320 - 51 p. (6) SBA (B.123179 (p.)) (7) GvA 22.05.1789 (8) De Groote 366

559. (1) 1789, 22-23/06 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 516 - 37 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 249 (P.)) (7) GvA 12.06.1789 (8) Blogie, De Schampheleire

560. (1) 1789, 07/07 (2) **Remy†** (kan. O.L.V. kath.) (3) C. de Vil / Vrijdagmarkt (4) - (5) - (6) -
(7) GvA 26/06 en 03/07/1789 (8) -

561. (1) 1789, 30/07 (2) J. Thomas **Bawstetter†** (E.H., zangmeester O.L.V. kath.) (3) J.M. Jacobs / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J.J.G. de Marcour - Fr. (5) 364 - [+ meubilair] 26 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 215) en SBA (B.123730 (P.)) (7) GvA 17.07.1789 (8) Blogie, De Schampheleire

562. (1) 1789, 19/08 (2) - (3) Wwe J.Th. van Lemens o.l.v. J.F. de Bock / Kolvenierskamer (4) cat -
J.F. de Bock en P.J. Rymers - Ned. (5) 255 [+ handschriften en kaarten] - 39 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 214 (P.)) en SBA (B.123740 (P.)) (7) GvA 11 en 18.08.1789 (8) Blogie, De Schampheleire

563. (1) 1789, 20/08 (2) - (3) J.F. de Bock / Kolvenierskamer (4) cat - J.F. de Bock en
P.J. Rymers - Ned. (5) 169 - 39 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 214 (P.)) en SBA 5B.123740 (P.)) (7) GvA 11 en 18.08.1789 (8) Blogie en De Schampheleire

564. (1) 1789, 25/08 (2) William **Hollier†** (3) - / Kolveniershof (4) cat - J.F. de Bock -? (5) [+ kaarten] (6) - (7) GvA

10.07, 11, 18 en 21.08.1789 (8) -

565. (1) 1789, 14/11 (2) Maria Antonia Josepha **Hendrickx**†[11] (Juffrouw) (3) C. de Vil, F. van Pamel en
H. de Craen / sterfhuis (hoek Blinde- en Venusstraat) (4) - (5) [+ schilderijen en inboedel] (6) - (7) GvA 13.11.1789 (8) -

566. (1) 1789, 23/11 (2) - (3) Wwe J.Th. van Lemens / Kipdorp (tussen Oogzetters- en Markgraevestraat) (4) - (5) [+ bibliotheekmeubilair] (6) - (7) GvA 13, 17 en 20.11.1789 (8) -

567. (1) 1789, 26/11 (2) - (3) J.F. de Bock (dir.) / Kolvenierskamer (4) cat - J.F. de Bock -? (5) -
(6) - (7) GvA 20 en 24.11.1789 (8) -

1790

568. (1) 1790, 22/02 (2) - (3) G. Smekens / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 19.02.1790 (8) -

569. (1) 1790, 04/03 (2) C. **Berckmans** (E.H.) (3) G.J. Bincken / - (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 203 - 12 p. (6) BN-Parijs (Delta 48773 (P.)), KB-Brussel (VI 87.084 A 250) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire

570. (1) 1790, 18/03 (2) - (3) H. van den Bosch / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) cat - J. de Cort -?
(5) - (6) - (7) GvA 16.03.1790 (8) -

571. (1) 1790, 29/04 (2) - (3) H. van den Bosch / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) cat - J.S. Schoesetters -? (5) - (6) - (7) GvA 23.04.1790 (8) -

572. (1) 1790, 11-12/05 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 158 [+ handschriften en prenten] - 14 p. (6) BN-Parijs (Delta 48774 (P.)), KB-Brussel (VI 87.084 A 251 (P.)) (7) GvA 04 en 07.05.1790 (8) Blogie, De Schampheleire

11 Voor de boedelinventaris, zie SAA, Notarissen 3649, n° 152.

573. (1) 1790, 18-19/05 (2) **Van Hasselt**† (Wwe) (3) G.J. Bincken / sterfhuis (Kipdorp nabij St.-Jacobskerk) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 376 - 39 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 252 (P.))
(7) GvA 11 en 14.05.1790 (8) Blogie, De Schampheleire

574. (1) 1790, 20/05 (2) - (3) J.M. Jacobs / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J.S. Schoesetters - Ned. (5) 311 - 30 p. (6) SBA (B.65406 (P.)) (7) GvA 11.05.1790 (8) De Schampheleire

575. (1) 1790, 27-/05 (2) - (3) P.J. Mechelmans / 'op de groote zaele boven de wooning van
C.M. Rom' ('Jesuite-Plyn') (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 14 en 21.05.1790 (8) -

576. (1) 1790, 08-/06 (2) Maria **Leyssens**† (Wwe Joannes Baptist Vereecken) (3) Wwe J.J. Timmermans en G. Smekens / sterfhuis (Hofstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 04.06.1790 (8) -

577. (1) 1790, 15-16/06 (2) **Geelhand de Merxem**† (edelman) (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 536 [+ kaarten] - 60 p. (6) KB-Brussel (II 19.628 A I 2 (P.) en VI 87.084 A 253 (P.)), SAA (BIB 3165/3 (p.)) en SBA (B.84977/8 (P.)) (7) GvA 11.06.1790 (8) Blogie, De Groote 371, De Schampheleire

578. (1) 1790, 30/06 en 01/07 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat -
H. Bincken - Ned. (5) 457 [+ handschriften] - 34 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 254 (P.)) en SBA (B.84944/10/1 (= onvolledig)) (7) GvA 22 en 25.06.1790 (8) Blogie, De Schampheleire

579. (1) 1790, 12/07 (2) Domenico **Vermanden**† (3) C. de Vil en Wwe J.Th. van Lemens / sterfhuis 'Den Pellicaen' (Oude Beurs) (4) cat - H. Bincken -? (5) [+ schilderijen] (6) - (7) GvA 25.06 en 09.07.1790 (8) -

580. (1) 1790, 19/07 (2) Jacobus **van Elsche** (3) G. Smekens en Ph.J. Franck / huis J. van Elsche (Brilstraat) (4) - (5) [+ muziekpartituren en inboedel] (6) - (7) GvA 06, 13 en 16.07.1790 (8) -

581. (1) 1790, 27/07 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr.
(5) 311 [+ kaarten en prenten] - 27 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 255 (P.)) en SBA (B.84944/10/2) (7) GvA 16 en 23.07.1790 (8) Blogie, De Schampheleire

582. (1) 1790, 28-29/07 (2) - (3) J.F. de Bock (dir.) / Kolvenierskamer (4) cat - J.F. de Bock -?
(5) - (6) - (7) GvA 27.07.1790 (8) -

583. (1) 1790, 30/07 (2) - (3) P.J. Franck / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 27.07.1790 (8) -

584. (1) 1790, 03-/08 (2) L.J. **de la Rocca†** (kan. St.-Jacobskerk) (3) Wwe J.Th. van Lemens / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 756 [+ handschriften, kaarten, prenten en liturgische gewaden] - 57 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 256 (P.)) en SBA (B.123846 (p.)) (7) GvA 23 en 30.07.1790 (8) Blogie, De Schampheleire

585. (1) 1790, 20/08 (2) J.A. **Dillen†** (E.H., onderpastoor St.-Andriesparochie) (3) Wwe J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ bibliotheekmeubel en inboedel] (6) - (7) GvA 20.08.1790 (8) -

586. (1) 1790, 30-/08 (2) - (3) Wwe J.Th. van Lemens en J.F. de Bock / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 24 en 27.08.1790 (8) -

587. (1) 1790, 21/09 (2) **Peytier de Merchten†** (Jonker) (3) H. van den Bosch / huis Peytier (Kloosterstraat) (4) - (5) [+ schilderijen, prenten en inboedel] (6) - (7) GvA 17.09.1790 (8) -

588. (1) 1790, 28/09 (2) **Peytier de Merchten†** (Jonker) (3) H. van den Bosch / huis Peytier (Kloosterstraat) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 141 - 12 p. (6) SBA (B.84977/9) (7) GvA 24.09.1790
(8) De Groote 368, De Schampheleire

589. (1) 1790, 12/10 (2) Franciscus **Willemsen†** (E.H., kapelaan O.L.V. kath.) (3) - / sterfhuis ('op de Oude Borse') (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 08.10.1790 (8) -

590. (1) 1790, 13-14/10 (2) (o.a.) **Van de Velden†** (kan. O.L.V. kath.) (3) G. Smekens o.l.v.
J.M. Jacobs / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - J.S.

Schoesetters - Ned. (5) 478 [+ prenten en bibliotheekmeubel] - 39 p. (6) SBA (B. 123741) en CB-Leuven (A 48707/III)
(7) GvA 01.10.1790 (8) De Schampheleire

1791

591. (1) 1791, 19-20/01 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 313-22 p. (6) SBA (B.84944/10/3 (p.)) (7) GvA 14.01.1791 (8) De Schampheleire

592. (1) 1791, 14/02 (2) - (3) - / Kolveniershof (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 28.01.1791
(8) -

593. (1) 1791, 07/04 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 318 [+ handschriften] - 20 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 267) en SBA (B.84944/10/4 (p.)) (7) GvA 01.04.1791 (8) Blogie, De Schampheleire

594. (1) 1791, 13-14/04 (2) Franciscus Godefridus **Ullens**† (3) J.F. de Bock (dir.) / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) cat - J.F. de Bock - Fr. (5) 291 [+ prenten] - 37 p. (6) SBA (B.85035/5b en B.68384 (P.)) (7) GvA 05, 08 en 12.04.1791 (8) De Schampheleire

595. (1) 1791, 19/04 (2) - (3) 'officie des heere Amptmans' o.l.v. J.F. de Bock / Kolvenierskamer
(4) cat - J.F. de Bock - Ned. (5) 293 - 34 p. (6) SBA (B.84944/10/5 (P.) en B. 104044) (7) GvA 08 en 15.04.1791 (8) De Schampheleire

596. (1) 1791, 02-/05 (2) Franciscus **Mols**† (3) - / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) cat - J. Grangé - Fr.
(5) 667 [+ handschriften, kaarten, prenten en tekeningen] - 87 p. (6) BN-Parijs (Delta 49147 (P.)), KB-Brussel (VI 87.084 A 260 (P.)), SAA (BIB 4280 (Pk.)), SBA (B.84977/10 (P.k.)), CBLeuven (A 48707/IV) en GBIBLeuven (5B5 MOLS 1791C/1 (P.k.)) (7) GvA 01, 08, 19, 22 en 29.04.1791 (8) Blogie, De Groote 368 en 371, De Schampheleire, Linnig-I 50-53

597. (1) 1791, 12 en 14/05 (2) F.G. **Borckx** (3) H. de Craen / Appaertstraat (‘aen de Klynmerkt’)
(4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 10.05.1791 (8) -
598. (1) 1791, 23/05 (2) Joannes Alexander **Oeyen**† (3) - / sterfhuis (Jodestraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 13.05.1791 (8) -
599. (1) 1791, 25/05 (2) Henricus **de Wassenaer Warmond**† (Baron) (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 221 [+ handschriften en kaarten] - 19 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 268 (P.)), SBA (B.84977/11 (P.)) en CBLeuven (A 48707/V) (7) GvA 06, 13 en 20.05.1791 (8) Blogie, De Groote 369, De Schampheleire
600. (1) 1791, 31/05 (2) - (3) J.M. Jacobs / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat -

J.J.G. de Marcour - Ned. (5) 340 - 37 p. (6) SBA (B.65927 (P.k.)) (7) GvA 13 en 27.05.1791
(8) -
601. (1) 1791, 08-09/06 (2) J.B. **Fighé** (E.H., pastoor Begijnhof) (3) - / Kolveniershof (4) cat -
H. Bincken - Lat. (5) 457 [+ handschriften, prenten en natuurkundige instrumenten] - 22 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 269) en SBA (B.85035/5 en B.84944/13/3 (p.)) (7) GvA 27.05 en 03.06.1791 (8) Blogie, De Schampheleire
602. (1) 1791, 04-/07 (2) Franciscus **de Buck**† (meester tinen loodgieter) (3) H. de Craen en
H. van den Bosch / sterfhuis (‘aen de Vyf-hoek’) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 24.06 en 01.07.1791 (8) -
603. (1) 1791, 26/07 (2) Martinus Joseph **Geeraerts** (kunstschilder, directeur en leraar Academie) (3) C. de Vil / Kolveniershof (4) cat - Hieronymus VII Joannes Verdussen -? (5) [+ prenten en tekeningen] (6) - (7) GvA 17 en 21.07.1791 (8) -
604. (1) 1791, 01-03/08 (2) François Antoine Etienne **Bruynincx**†[12] (kan. gradueel en aartsdiaken

12 Voor een handgeschreven veilingcatalogus met alle namen van de kopers, met corresponderende nummers met de gedrukte veilingcatalogus en met alle prijzen, zie CBUFSIA, Kathedraalarchief, Capsa testamentorum vol. XIV, n° 389.

O.L.V. kath.) (3) C. de Vil / sterfhuis ('aen de west zeyde van het kerkhof der Cathedraele')
(4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 31 [enkel prentboeken] [+ schilderijen, prenten en tekeningen, en beeldhouwwerken] - 76 p. (6) SBA (H.84.868 (p.) en H.85.174(5)) en CBLeuven (A 61725 II (ontbreekt)) (7) GvA 08, 12 en 29.07.1791 (8) Linnig-I 56-59[13]

605. (1) 1791, 04-/08 (2) **Mols**† (heer) (3) J.F. de Bock / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) cat - J.F. de Bock -? (5) 'den originelen teekenboek van P.P. Rubens' [+ prenten en tekeningen] (6) - (7) GvA 10.06.1791 (8) -

606. (1) 1791, 10/08 [=11/08] (2) Mattheus **Dewinter** (Wwe)† (3) Wwe J.Th. van Lemens en C. de Vil / sterfhuis 'de Werelt' (Brouwerstraat) (4) cat - J.B. Carstiaenssens - Ned. (5) 84 - 1 p. (6) SBA
(B.84977/12) (7) GvA 22 en 29-07 en 05.08.1791 (8) De Schampheleire

607. (1) 1791, 30-31/08 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 661 [+ kaarten] - 52 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 270 (P.)) en SBA (B.84944/11 (p.)) (7) GvA 19 en 26.08.1791 (8) Blogie, De Schampheleire

608. (1) 1791, 13-14/09 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 531 [+ handschriften en schilderijen] - 34 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 271 (P.)) en SBA (B.84944/13/2 (P.)) (7) GvA 02 en 09.09.1791 (8) Blogie, De Schampheleire

609. (1) 1791, 04-/10 (2) Jacques **Lefever**† (3) Wwe J.P. Willemssens / sterfhuis (Schuttershofstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 27 en 30.09.1791 (8) -

610. (1) 1791, 10-20/10 (2) (o.a.) François Antoine Etienne **Bruynincx**† (kan. gradueel en aartsdiaken O.L.V. kath.) (3) C. de Vil / Kolvenierskamer (4) cat - J. Grangé - Fr.

13 Zie ook P. DELSAERDT & D. VANYSACKER, 'The library of Franciscus Bruynincx, official principal, learned canon and bibliophile from Antwerp (1719-1791)', in: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 92 (1997) p. 767-796.

(5) 3302 [= 2401 + 901] [+ handschriften, kaarten en prenten] - 283 p. (6) BN-Parijs (Delta 49144 (P.)), KB-Brussel (VH 22.603 A en VI 887.084 A 264), KB-Den Haag (4627-III/a (P.)), SBA (B.47121 (P.k.)), UBG (VC 1791 okt. 10-21 Bruynincx (P.)) en GBIBLeuven (5B5 MOLS 1791C/3 (P) en XXX 2405 E9) (7) GvA 23 en 30.09 en 04.10.1791 (8) Blogie, De Groote 366, De Schampheleire, Linnig-I 56-59, Vandenhole[14]

611. (1) 1791, 21/10 (2) Joannes **Govaerts†** (E.H., pastoor van het 'Leprosarium') (3) - / - (4) cat - J. Grangé - Fr. (5) 158 [+ handschriften] - 12 p. (6) KB-Brussel (VH 22.603 A en VI 87.084 A 264), KB-Den Haag (4627-III/b (P.)), SBA (B.47122 (P.)), UBG (VC 1791 okt. 10-21 (P.)) en GBIBLeuven (5B5 MOLS 1791C/4 (P.)) (7) - (8) Blogie, De Schampheleire, Vandenhole

612. (1) 1791, 25-26/10 (2) - (3) J.M. Jacobs / Kolvenierskamer (4) cat - J.S. Schoesetters - Ned.
(5) 671 [+ schilderijen, prenten, tekeningen, gedenkpenningen, meubilair en zilverwerk] - 54 p. (6) SBA (B.84944/12 (p.)) (7) GvA 07 en 21.10.1791 (8) De Schampheleire

613. (1) 1791, 06-07/12 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 526 - 34 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 271/a) en SBA (B.84944/13/1 (p.)) (7) GvA 29.11 en 02.12.1791 (8) Blogie, De Schampheleire

1792

614. (1) 1792, 26/01 (2) - (3) L. Carpentiers / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) - (5) - (6) - (7) GvA 24.01.1792 (8) -

615. (1) 1792, 08-/03 (2) - (3) H. Reraux (dir.) / 'op de gewesene Sodaliteyt by de Jesuite-plyn alhier' (4) cat - H. Reraux - Ned. (5) 261 - 24 p. (6) SBA (B.84944/14) (7) GvA 02 en 06.03.1792 (8) -

14 Zie ook P. Delsaerdt en D. Vanysacker, 'The library of Franciscus Bruynincx'.

616. (1) 1792, 21-22/03 (2) **Van Assche**† (E.H., pastoor Mortsel) en de Man† (E.H., kapelaan O.L.V. kath.) (3) J.F. de Bock (dir.) / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) cat - J.F. de Bock - Ned. (5) 650 [+ bibliotheekmeubilair en prenten] - 68 p. (6) SBA (B.85035/6 (p.)) en CGD-UCL (A 48708/1) (7) GvA 13, 16 en 20.03.1792 (8) -

617. (1) 1792, 10-/04 (2) - (3) J.F. de Bock / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) cat - J.F. de Bock -?
(5) prentboeken [+ prenten en ingelijste prenten achter glas] (6) - (7) GvA 30/03 en 03 en 06.04.1792 (8) -

618. (1) 1792, 18-19/04 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 357 [+ handschriften en prenten] - 28 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 272 (P.)) en SBA (B.84944/15 (p.)) (7) GvA 13.04.1792 (8) Blogie

619. (1) 1792, 01-02/05 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 419 [+ handschriften, kaarten, tekeningen en prenten] - 29 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 273 (P.)) en SBA (B.84944/16) (7) GvA 20 en 27.04.1792 (8) Blogie

620. (1) 1792, 08/05 (2) F.P. **Colins**† (kapitein stadsburgerwacht) (3) C. de Vil en H. de Craen / sterfhuis (‘aen de Meirebrugge’) (4) geschr. cat -? -? (5) [+ muziekpartituren, kranten, prenten + inboedel] (6) - (7) GvA 04.05.1792 (8) -

621. (1) 1792, 30-31/05 (2) - (3) J.M. Jacobs / Kolvenierskamer (4) cat - J.S. Schoesetters - Ned.
(5) 553 [+ prenten] - 49 p. (6) SBA (B.84944/17 (p.) en B.65928 (P.k.)) en CGD-UCL (A 48708/II (p.)) (7) GvA 22.05.1792 (8) -

622. (1) 1792, 19/06 (2) Maria Ursula **Halewyn**† (3) G. Smekens en A. Hanick / Kolvenierskamer
(4) cat - J. de Cort -? (5) - (6) - (7) GvA 08 en 15.06.1792 (8) -

623. (1) 1792, 21/06 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 329 [+ handschriften en bibliotheekmeubel] - 23 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 274 (P.)) en SBA (B.84944/18 (P.)

en B.84944/18bis) (7) GvA 15.06.1792 (8) Blogie

624. (1) 1792, 19/07 (2) J.F. **Adams**† (procureur) (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte)
(4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 284 [+ handschriften] - 24 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 275 (P.)), SBA (B.85035/7) en CGD-UCL (A 48708/III) (7) GvA 13 en 17.07.1792 (8) Blogie

625. (1) 1792, 21-/08 (2) - (3) J.F. de Bock / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) cat - J.F. de Bock -?
(5) prentboeken [+ prenten en schilderijen] (6) - (7) GvA 14, 17 en 21.08.1792 (8) -

626. (1) 1792, 10-/09 (2) [Godefroid Ignace François Laurent **van Paeffenrode**] (3) C. de Vil
en G.J. Bincken / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 1605 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 129 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 276 (P.)), SBA (B.84977/13 (P.)) en CGD-UCL (A 48708/IV (p.)) (7) GvA 17 en 24.08 en 07.09.1792 (8) Blogie, De Groote 369, Linnig-I 48-49

627. (1) 1792, 25-/09 (2) - (3) J.F. de Bock en H. de Craen / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 21.09.1792 (8) -

628. (1) 1792, 10/10 (2) [Carolus **de Heuvel** (Jonker) en Franciscus **de Heuvel** (Jonker)]
(3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 223 [+ kaarten] - 20 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 277 (P.)) en SBA (B.84944/19) (7) GvA 05.10.1792 (8) Blogie

629. (1) 1792, 24-25/10 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 402 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 28 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 278 (P.)) en SBA (B.84944/20 (p.)) (7) GvA 19.10.1792 (8) Blogie

630. (1) 1792, 02/11 (2) Theresia **Goris**† (Juffrouw) (3) Wwe J.Th. van Lemens en J. van Lemens / sterfhuis (Kasteelplein) (4) - (5) [+ medailles en inboedel] (6) - (7) GvA 16, 19 en 26.10.1792 (8) -

631. (1) 1792, 20-21/11[= 12-13/12] (2) - (3) G.J. Bincken/

Oude Voetb. (Wwe N. Nolte) (4) cat -
H. Bincken - Fr. (5) 325 [+ handschriften, gedenkpenningen en oude munten] - 23 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 217 (P.) en VI 87.084 A 279 (P.)) en SBA (B.84944/21) (7) GvA 09.11 en 07.12.1792 (8) Blogie

1793

632. (1) 1793, 02-/01 (2) M.M.J. **de Wael**† (E.H.) (3) J.F. de Bock (dir.) / Jonge Voetb.
(Smidts sr) (4) cat - J.F. de Bock en C.H. de Vos - Ned. (5) 688 [+ gedenkpenningen en munten] - 71 p. (6) SBA (B.85035/11 (p.)) (7) GvA 02 en 05.10 en 25.12.1792 en 01.01.1793 (8) -

633. (1) 1793, 07/01 (2) **Met de Penningen**† (kan.) (3) J. van Lemens / sterfhuis 'Het Kind van Aelst' (Steenhouwersvest) (4) (geschr.?) cat -? -? (5) - (6) - (7) GvA 04.01.1793 (8) -

634. (1) 1793, 07-10/01 (2) - (3) J.M. Jacobs / Kolvenierskamer (4) cat - J.S. Schoesetters - Ned. (5) 1043 - 97 p. (6) SBA (B.84944/22) (7) GvA 14.12.1792 (8) -

635. (1) 1793, 14/02 (2) - (3) J.F. de Bock (dir.) / Jonge Voetb. (Smidts sr) (4) cat - J.F. de Bock - Fr. (5) 121-15 p. (6) SBA (B.84944/23) (7) GvA 08.02.1793 (8) -

636. (1) 1793, 25/02 (2) P. **Vermeulen**† (3) P.J. Franck en H. van den Bosch / sterfhuis (Korte Gasthuisstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 15, 19 en 22.02.1793 (8) -

637. (1) 1793, 18-/03 (2) Petrus Jacobus **Bosschaert**† (3) Wwe J.Th. van Lemens / sterfhuis (Vleminkxveld) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 08 en 15.03.1793 (8) -

638. (1) 1793, 22-/04 (2) Maria Anna **van Ackeren**† (3) - / sterfhuis (Hoogstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 12, 16 en 19.04.1793 (8) -

639. (1) 1793, 15-16/05 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 610 [+ handschriften] - 37 p. (6) KB-Brussel (II 19.628 A I 1 en VI 87.084 A 287 (P.)) en SBA (B.84944/24) (7) GvA 10.05.1793 (8) Blogie

640. (1) 1793, 12/06 (2) Joannes Baptist **Ysenbaert**† (president koninklijk college ('Pensionaet'))
(3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 210 [+ kaarten] - 20 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 289) en SBA (B.84977/14) (7) GvA 07.06.1793 (8) Blogie

641. (1) 1793, 13/06 (2) - (3) G.J. Bincken / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 175 - 10 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 290 (P.)) en SBA (B.84977/14) (7) - (8) Blogie

642. (1) 1793, 27/06 (2) - (3) J. van Lemens / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) geschr. cat bij
J. van Lemens -? (5) - (6) - (7) GvA 25.06.1793 (8) -

643. (1) 1793, 13/07 (2) Arnoldus-Paschasius **vanden Cruyce**† (3) J. van Lemens en G.J. Bincken / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 164 [+ handschriften, kaarten, tekeningen en prenten] - 19 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 288 (P.)) en SBA (B.84977/15) (7) GvA 05 en 09.07.1793 (8) Blogie

644. (1) 1793, 22-/07 (2) Joannes J. **Sellekars**† (verkoper onder eed) (3) H. Reraux / sterfhuis (Vrijdagmarkt) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 09 en 19.07.1793 (8) -

645. (1) 1793, 23-25/07 (2) (o.a.) **Soetens**† (E.H.) (3) J.M. Jacobs / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - J.S. Schoesetters - Ned. (5) 743 - 65 p. (6) SBA (B.85035/8 (p.)) (7) GvA 12.07.1793 (8) -

646. (1) 1793, 26/07 (2) Anna Agnes **van Tryst**† (3) P.J. Franck en J.Ph. Otto / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 26.07.1793 (8) -

647. (1) 1793, 02/09 (2) Joannes P.F. **de Nies**† (3) Wwe J.Th. van Lemens / sterfhuis (Zirkstraat) (4) - (5) [+ kranten en inboedel] (6) - (7) GvA 27 en 30.08.1793 (8) -

648. (1) 1793, 02-/09 (2) **De Villegas de Serville**, douairière van Mattemburgh† (3) Wwe J.Th. van Lemens en H. de Craen / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 23, 27 en 30.08.1793 (8) -

649. (1) 1793, 11/09 (2) **De Villegas de Serville**, douairière van Mattemburgh† (3) - / Kolvenierskamer (4) - (5) [+ prenten en schilderijen] (6) - (7) GvA 10.09.1793 (8) -

650. (1) 1793, 17-/09 (2) J.B. **de Beunie**† (Lic. Med.) (3) J. van Lemens o.l.v. J.F. de Bock / Kolvenierskamer (4) cat - H. Bincken (en J.F. de Bock) - Fr. (5) 868 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 79 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 291 (P.)) en SBA (B.85035/9 (P.)) (7) GvA 06, 10 en 13.09.1793 (8) Blogie, De Groote 368

651. (1) 1793, 08/10 (2) Augustin-Henri-Marie **vande Werve de Lichtaert**† (Baron) (3) G.J. Bincken / sterfhuis (St.-Jacobsmarkt) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 275 [+ handschriften en prenten] - 37 p. (6) KB-Brussel (II 19.628 A I 3 (P.) en VI 87.084 A 292 (P.)), SBA (B.84977/16 (p.)) en GBIBLeuven (5B5 MOLS 1791C/5 (P.)) (7) GvA 27.09 en 04.10.1793 (8) Blogie

652. (1) 1793, 24/10 (2) J.J. **Lion**† (E.H. kapelaan O.L.V. kath.) (3) J.F. de Bock / Arenbergstraat (G. de Winter) (4) cat - J.F. de Bock -? (5) - (6) - (7) GvA 22.10.1793 (8) -

653. (1) 1793, 20-21/11 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 482 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 30 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 293 (P.)) en SBA (B.84944/25 (P.)) (7) GvA 15.11.1793 (8) Blogie

654. (1) 1793, 30/11 (2) - (3) H. van den Bosch / Vrijdagmarkt (4) (geschr.?) cat bij H. van den Bosch -? (5) - (6) - (7) GvA 29.11.1793 (8) -

655. (1) 1793, 17-/12 (2) - (3) J.F. de Bock / Arenbergstraat (G. de Winter) (4) cat - J.F. de Bock -? (5) prentboeken [+ prenten, schilderijen en muziekinstrumenten] (6) - (7) GvA 06, 10 en 13.12.1793 (8) -

1794

656. (1) 1794 (2) - (3) J.B. Brilles / Vrijdagmarkt (4) - (5) - (6) - (7) GvA 24.01.1794 (8) -

657. (1) 1794, 07/01 (2) - (3) G.J. Vermeulen / Tappesierspand (J.B. Tassaert sr) (4) -
(5) [+ schilderijen en inboedel] (6) - (7) GvA 03.01.1794 (8) -

658. (1) 1794, 22-23/01 (2) Jean Baptiste Alexandre Corneille **Lanen**† (kan., deken St.-Jacobskerk) (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 378 [+ handschriften en prenten] - 35 p. (6) KB-Brussel (II 19.628 A I 4 (p.)) en SBA (B.84977/17 (p.)) (7) GvA 14 en 17.01.1794 (8) Blogie, Linnig-II 51-52

659. (1) 1794, 06/02 (2) Seraphinus **Dirckxsens**† (kan. O.L.V. kath.) (3) Wwe J.P. Willemssens,
H. de Craen, H. van den Bosch en H. Reraux / sterfhuis ('aen het groen Kerkhof')
(4) cat - Hieronymus VII Joannes Verdussen - Ned. (5) 189 - 16 p. (6) SBA (B.85035/10 (P.)) (7) GvA 03, 24 en 31.01.1794 (8) -

660. (1) 1794, 17-18/03 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr.
(5) 573 [+ handschriften en kaarten] - 52 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 295 (P.)) en SBA (B.84944/26 (P.)) (7) GvA 07 en 14.03.1794 (8) Blogie

661. (1) 1794, 19/03 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat -? - Fr.
(5) 306 - 24 p.
(6) KB-Brussel (VI 87.084 A 296 (P.)) en SBA (B.84944/27 (P.)) (7) - (8) Blogie

662. (1) 1794, 21/03 (2) - (3) H. van den Bosch / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 21.03.1794 (8) -

663. (1) 1794, 08-/04 (2) - (3) Wwe J.P. Willemssens, P.J. Franck, P.J. Mechelmans en J. Laudaens / Oude Voetb. (kinderen Nolte) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 25.03 en 04 en 08.04.1794
(8) -

664. (1) 1794, 12/04 (2) - (3) A. van Camp / Jonge Voetb. (G. de Winter) (4) - (5) [+ inboedel]
(6) - (7) GvA 11.04.1794 (8) -

665. (1) 1794, 12/05 (2) **De Winter**† (meester kuiper) (3) H. van den Spiegel / Vrijdagmarkt (4) -
(5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 02 en 09-05.1794 (8) -

666. (1) 1794, 17/05 (2) - (3) J.F. de Bock / Arenbergstraat (G. de Winter) (4) cat - J.F. de Bock -? (5) - (6) - (7) GvA 16.05.1794 (8) -

667. (1) 1794, 19/05 (2) J.J. **van Esschen†** (chirurgijn, vroeden stadsbreukmeester) (3) A. van Camp / huis Mechelmans sr (4) (geschr.?) cat. bij A. van Camp -? (5) [+ chirurgijnsgereedschap] (6) - (7) GvA 16.05.1794 (8) -
668. (1) 1794, 04/07 (2) - (3) M. van de Velde / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ schilderijen, prenten en inboedel] (6) - (7) GvA 01.07.1794 (8) -
669. (1) 1794, 19/07 (2) - (3) Wwe J.P. Willemssens / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) cat - J.E. Parys - Ned. (5) 62 [+ handschriften] - 17 p. (6) SBA (B.84944/28 (P.)) (7) GvA 15 en 18.07.1794 (8) -
670. (1) 1794, 29-/12 (2) **Vermoelen†** (mevr.) (3) H. van den Bosch / sterfhuis (Schoenmarkt) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 26.12.1794 (8) -

1795

671. (1) 1795, 14-/01 (2) Joannes **Vassel†** (E.H.) (3) G. Kerkhoven, P. Venus en J.M. van Roey / sterfhuis (Leeuwenstraat bij Vrijdagmarkt) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 13.01.1795 (8) -
672. (1) 1795, 26/03 (2) - (3) J. Blommaerts / Vrijdagmarkt (4) (geschr.?) cat bij J. Blommaerts -?
(5) - (6) - (7) GvA 24.03.1795 (8) -
673. (1) 1795, 21/05 (2) - (3) J.Ph. Otto / huis Van Immerseel ‘op den Rogier’ (4) - (5) [+ prenten] (6) - (7) GvA 19.05.1795 (8) -
674. (1) 1795, 12/06 (2) - (3) J.Ph. Otto / Vrijdagmarkt (4) - (5) - (6) - (7) GvA 12.06.1795 (8) -
675. (1) 1795, 01/07 (2) - (3) J.Ph. Otto / Jonge Voetb. (G. de Winter) (4) - (5) ‘een schoonen bybel met fyne plaeten’ [+ prenten] (6) - (7) GvA 30.06.1795 (8) -
676. (1) 1795, 20/07 (2) - (3) Wwe J.Th. van Lemens / H. Geeststraat bij Vrijdagmarkt (4) (geschr.?) cat bij Wwe J.Th. van Lemens -? (5) - (6) - (7) GvA 17.07.1795 (8) -
677. (1) 1795, 08/08 en 10/08 (2) - (3) J. Blommaerts / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) cat - J. de Cort -? (5) - (6) -

(7) GvA 07.08.1795 (8) -

678. (1) 1795, 18/08 (2) **Van Weirelykhuysen**† (Wwe) (3) Wwe J.P. Willemssens en P.J. Franck / sterfhuis (Kuiperstraat) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 11 en 14.08.1795 (8) -
679. (1) 1795, 24-/08 (2) Cornelius Guilielmus **Pintens**† (E.H.) (3) J. van Bredael en Wwe J.Th. van Lemens / sterfhuis (Koningstraat) (4) geschr. cat bij J. van Bredael en Wwe J.Th. van Lemens -? (5) - (6) - (7) GvA 21.08.1795 (8) -
680. (1) 1795, 03/09 (2) - (3) G.J. Vermeulen / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ chirurgijnsgereedschap]
(6) - (7) GvA 01.09.1795 (8) -
681. (1) 1795, 15/09 (2) J. **Pues**† (beeldhouwer) (3) D.J. de Bie / huis Wwe Pues (Magermans Vliet) (4) - (5) prentboeken [+ werktuigen en beelden] (6) - (7) GvA 11.09.1795 (8) -
682. (1) 1795, 21-/09 (2) Petrus Laurentius **Francken**† (3) A. van Camp / sterfhuis (Zilversmidspoort in Koepoortstraat) (4) (geschr.?) cat bij A. van Camp -? (5) [+ kaarten en prenten] (6) - (7) GvA 18.09-1795 (8) -
683. (1) 1795, 28/09 (2) - (3) P.J. Franck / huis roeper (4) (geschr.?) cat bij Ph.J. Franck -? (5) -
(6) - (7) GvA 25.09.1795 (8) -
684. (1) 1795, 14-15/10 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. en Ned. (5) 657 [+ handschriften] - 40 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 297 (P.)) en SBA (B.123736 (p.) en B.84944/29) (7) GvA 09.10.1795 (8) Blogie
685. (1) 1795, 20-/10 (2) - (3) H. Reraux / Kolvenierskamer (4) - (5) prentboeken [+ schilderijen en prenten] (6) - (7) GvA 16.10.1795 (8) -
686. (1) 1795, 10/11 (2) **Eeckelaer**† (advocaat) (3) - / sterfhuis (‘aen't Heesenhuys’) (4) - (5) [+ meubilair en schilderijen] (6) - (7) GvA 06.11.1795 (8) -
687. (1) 1795, 25-26/11 (2) Christianus **Allaerts**† (E.H., pastoor Ranst) (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 473 [+ handschriften, kaarten

en prenten] - 34 p. (6) KB-Brussel (II 19.628 A I 6 (P.) en VI 87.084 A 298 (P.)) (7) GvA 17 en 20.11.1795 (8) Blogie

688. (1) 1795, 30/11-../12 (2) J.F. **Marinus** (Wwe)† (3) J.Ph. Otto en Wwe J. Blommaerts / 'Blykhof "De halve Maene"' in de Vekestraat (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 20 en 24.11.1795 (8) -

1796

689. (1) 1796, 10/02 (2) - (3) H. van den Bosch / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) - (5) [+ inboedel]
(6) - (7) GvA 02 en 05.02.1796 (8) -

690. (1) 1796, 15-/02 (2) - (3) Ph. Deelen, J.Ph. Otto en J.F. de Boey / Kolveniershof

(N. Larivière sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 26.01 en 05.02.1796 (8) -

691. (1) 1796, 24-25/02 (2) Franciscus Robertus **Maes**† (E.H., kapelaan O.L.V. kath.)
(3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 511 - 40 p.
(6) KB-Brussel (VI 87.084 A 299 (P.)) (7) GvA 19.02.1796 (8) Blogie

692. (1) 1796, 15/03 (2) - (3) J.F. de Bock / Kolvenierskamer (4) cat - J.F. de Bock - Fr. (5) 220 - 21 p. (6) SBA (B.84944/30) (7) GvA 11 en 15.03.1796 (8) -

693. (1) 1796, 17/03 (2) (o.a.) J.B. **Wellens**† (E.H., pastoor Wommelgem) (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 230 - 19 p. (6) KB-Brussel (II 19.628 A I 5 (P.) en VI 87.084 A 300 (P.)) en SBA (B.84977/18 (p.)) (7) GvA 11.03.1796 (8) Blogie

694. (1) 1796, 19/03 (2) **De Villegas**† (Heer) (3) - / sterfhuis (Beddestraat) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 112 [+ kaarten] - 1 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 301 (P.)) en SBA (B.84977/19 en B.124114) (7) GvA 04, 08 en 11.03.1796 (8) Blogie

695. (1) 1796, 06/04 (2) - (3) C. de Vil / Vrijdagmarkt (4) - (5) [+ schilderijen, tekeningen, prenten] (6) - (7) GvA

01.04.1796 (8) -

696. (1) 1796, 14/04 (2) Ferdinandus Joseph **Smets**† (E.H., kapelaan) (3) H. de Craen / sterfhuis (Augustijnerstraat) (4) (geschr.?) cat bij H. de Craen -? (5) - (6) - (7) GvA 12.04.1796 (8) -

697. (1) 1796, 21/04 (2) - (3) D.C. Geley / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - A.A. Bruers -? (5) -
(6) - (7) GvA 15.04.1796 (8) -

698. (1) 1796, 18-19/05 (2) - (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Ned.
(5) 733 [+ handschriften, kaarten en kranten] - 45 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 302 (P.)) (7) GvA 13.05.1796 (8) Blogie

699. (1) 1796, 22-/06 (2) - (3) D.C. Geley / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - A.A. Bruers -? (5) -
(6) - (7) GvA 10 en 17.06.1796 (8) -

700. (1) 1796, 02-/08 (2) Engelbertus **Baets**† (ingenieur-architect) (3) Wwe J.Th. van Lemens / huis M.Th. Baets (Huidevettersstraat) (4) cat - P.L. vander Hey - Ned. (5) 79 [+ prenten, tekeningen, schilderijen, beeldhouwwerken, architectuur- en meetkunde- gereedschap] - 20 p. (6) SBA (B.85035/12) (7) GvA 26 en 29.07.1796 (8) -

701. (1) 1796, 25-/10 (2) Jean-François **de Bock**† (boekverkoper) (3) - / Kolveniershof

(N. Larivière sr) (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 659 [+ handschriften, kaarten, prenten, meubilair en optiek] - 48 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 303 (P.)) en SBA (B.84977/21b) (7) GvA 14 en 21.10.1796 (8) Blogie

702. (1) 1796, 09-10/11 (2) - (3) - / - (4) cat - H. Bincken - Ned. (5) 387 [+ handschriften en kaarten] - 27 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 304 (P.)) (7) - (8) Blogie

703. (1) 1796, 28/11 (2) - (3) H. van den Bosch / Schermershuis (Roes sr) (4) - (5) 2 woordenboeken [+ inboedel] (6) - (7) GvA 25.11.1796 (8) -

704. (1) 1796, 12-/12 (2) J.H. **Matthey**† (hoogleraar geneeskunde) (3) - / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - H. Bincken - Fr. (5) 580 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 55 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 305 (P.)) en SBA

(B.84977/20 (p.)) (7) GvA 02 en 09.12.1796 (8) Blogie

705. (1) 1796, 12-16/12 (2) - (3) D.C. Geley / - (4) cat - D.C. Geley - Ned. (5) 668 [+ prenten] - 89 p. (6) SBA (B.84944/31) (7) GvA 02 en 06.12.1796 (8) -

1797

706. (1) 1797, 16-/05 (2) [J.F. **Biscops** (E.H., pastoor Wilrijk)] (3) - / Oude Voetb. (M. Nolte)
(4) cat - G.J. Bincken - Ned. (5) 668 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 48 p. (6) KB-Brussel (II 19.628 A I 7 (P.) en VI 87.084 A 306 (P.)) en SBA (B.84944/32 (p.)) (7) GvA 05 en 12.05.1797 (8) Blogie

707. (1) 1797, 20-/06 (2) - (3) - / Oude Voetb. (M. Nolte) (4) cat - J. de Cort - Ned. (5) 606 [+ prenten en muziekpartituren] - 47 p. (6) SBA (B.84944/33) (7) GvA 13.06.1797 (8) -

708. (1) 1797, 04/09 (2) - (3) - / Oude Voetb. (F. Van Dyck sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 29.08 en 01.09.1797 (8) -

709. (1) 1797, 15/09 (2) - (3) J.B. Brilles / huis roeper (4) - (5) - (6) - (7) GvA 12.09.1797 (8) -

710. (1) 1797, 16/10 (2) J.B. **Raeymaekers**† (3) P.P. Cordens / Kipdorp (hoek St.-Annastraat) (huis roeper) (4) - (5) [+ meubilair, kledij en serviezen] (6) - (7) GvA 13.10.1797 (8) -

711. (1) 1797, 30/10 (2) - (3) - / Vrijdagmarkt (Henderiks sr) (4) cat - J. de Cort - Ned. (5) 243 [+ prenten] - 24 p. (6) SBA (B.84944/34) (7) GvA 24 en 27.10.1797 (8) -

712. (1) 1797, 02/11 (2) Isabella Josepha Beatrix **Roosen**† (Wwe Ferdinand Henry Joseph de la Verre) (3) - / sterfhuis (Gasthuisstraat) (4) cat - G.J. Bincken - Fr. (5) 135 [+ prenten] - 16 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 307 (P.)) en SBA (B.85035/13 (P.)) (7) GvA 17, 20 en 27.10.1797 (8) Blogie

713. (1) 1797, 04/12 (2) - (3) H. Reraux / Kolvenierskamer (4) cat - H. Reraux - Fr. (5) 96 [+ ingelijste prenten achter glas] - 12 p. (6) SBA (B.84944/35) (7) GvA

28.11.1797 (8) -

714. (1) 1797, 11/12 (2) - (3) D. Deraedt / Vrijdagmarkt (4) (geschr.?) cat bij D. Deraedt -? (5) -
(6) - (7) GvA 08.12.1797 (8) -

715. (1) 1797, 18/12 (2) - (3) - / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 12 en 15.12.1797 (8) -

716. (1) 1797, 29/12 (2) - (3) H. de Craen / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) (geschr.?) cat bij
H. de Craen -? (5) - (6) - (7) GvA 29.12.1797 (8) -

1798

717. (1) 1798, 26/01 (2) - (3) H. de Craen / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) geschr. cat bij H. de Craen -? (5) - (6) - (7) GvA 23.01.1798 (8) -

718. (1) 1798, 30/01 (2) A. **Weelen†** (stadsheelmeester en oogarts) (3) G.J. Bincken / Oude Voetb. (4) cat - G.J. Bincken - Ned. (5) 201 [+ meubilair en medisch instrumentarium] - 17 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 308 (P.)) (7) GvA 23.01.1798 (8) Blogie

719. (1) 1798, 12/02 (2) - (3) D. Deraedt / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 09.02.1798 (8) -

720. (1) 1798, 19-20/02 (2) Michaël Joannes Antonius **Knyff†** (3) - / sterfhuis (Lange Nieuwstraat) (4) cat - G.J. Bincken - Fr. (5) 371 [+ kaarten en prenten] - 45 p. (6) KB-Brussel (II 19.628 A I 8 (P.) en VI 87.084 A 309 (P.)), SBA (B.84977/21 (p.)) en GBIBLeuven (5B5 MOLS 1791C/6 (P.)) (7) GvA 26 en 30.01 en 02 en 16.02.1798 (8) Blogie, Linnig-II 54-56

721. (1) 1798, 26/02 (2) - (3) J.M. Jacobs / Kolvenierskamer (4) cat - G.J. Bincken en J.M. Jacobs - Ned. (5) 281 - 22 p. (6) SBA (B.80439 (P.) en B.84944/36 (p.)) (7) GvA 16.02.1798 (8) -

722. (1) 1798, 26/02 (2) - (3) - / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 20 en 23.02.1798 (8) -

723. (1) 1798, 05-06/03 (2) - (3) - / - (4) cat - G.J. Bincken - Ned. (5) 524 [+ kaarten en prenten] - 42 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 310 (P.)) (7) - (8) Blogie

724. (1) 1798, 06-/03 (2) - (3) D.C. Geley / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) cat - J. de Cort - Ned. (5) 621 - 54 p. (6) SBA (B.84944/37) (7) GvA 02.03.1798 (8) -

725. (1) 1798, 13/03 (2) J. **d[e] B[osschaert]**† (3) - / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat -
G.J. Bincken - Fr. (5) 324 [+ handschriften en kaarten] - 32 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 311 (P.)) en SBA (B.84977/22) (7) GvA 02 en 09.03.1798 (8) Blogie

726. (1) 1798, 27-29/03 (2) - (3) - / Kolvenierskamer (4) cat - A. Grangé - Fr. (5) 650 - 43 p. (6) KB-Brussel (II 19.628 A I 9 (p.)) (7) GvA 09, 16 en 23.03-1798 (8) Blogie

727. (1) 1798, 16-/04 (2) Maria Theresia **Vinck**† (3) - / sterfhuis (Paddegracht) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 03, 06 en 13.04.1798 (8) -

728. (1) 1798, 24-/04 (2) - (3) - / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) cat - G.J. Bincken - Ned.
(5) 795 [+ handschriften en kaarten] - 56 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 312 (P.)) en SBA (B.123854 en B.84944/38 (P.)) (7) GvA 13 en 20.04.1798 (8) Blogie

729. (1) 1798, 30/04-../05 (2) **Van Lussen** (Wwe)† (3) J.F. de Boey o.l.v. A. van Camp / sterfhuis (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 20 en 27.04.1798 (8) -

730. (1) 1798, 31/05 (2) - (3) - / Kolveniershof (4) - (5) [+ schilderijen, klok] (6) - (7) GvA 25 en 29.05.1798 (8) -

731. (1) 1798, 05-06/06 (2) - (3) - / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) cat - G.J. Bincken - Fr.
(5) 409 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 41 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 313 (P.)), SBA (B.84944/40) en CGD-UCL (A 36363/II) (7) GvA 25.05 en 01.06.1798 (8) Blogie

732. (1) 1798, 25/06 (2) - (3) D. Deraedt / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 12.06.1798 (8) -

733. (1) 1798, 26/06 (2) - (3) - / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) cat - G.J. Bincken - Fr.
(5) 448 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 38 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 315 (P.)) en SBA (B.84944/39) (7) GvA 15.06 en 22.06.1798 (8) Blogie

734. (1) 1798, 06/07 (2) F.J. **Dehandzetter**† (chirurgijn) (3) P.J. Mechelmans / Vrijdagmarkt (huis roeper) (4) - (5) [+ chirurgijnsgereedschap] (6) - (7) GvA 22.06.1798 (8) -

735. (1) 1798, 16/07 (2) - (3) D. Deraedt / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) - (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 29.06 en 13.07.1798 (8) -

736. (1) 1798, 23-/07 (2) - (3) - / Kolveniershof (N. Larivière sr) (4) cat - G.J. Bincken - Fr.
(5) 800 [+ handschriften, kaarten, prenten en globes] - 78 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 314 (P.)) en SBA (B.84944/41 (P.)) (7) GvA 06 en 20.07.1798 (8) Blogie

737. (1) 1798, 23/07 (2) - (3) - / Kolveniershof (4) - (5) [+ prenten, tekeningen en inboedel]
(6) - (7) GvA 20.07.1798 (8) -

738. (1) 1798, 23/07 (2) - (3) - / Oude Voetb. (4) geschr. cat -? -? (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 17 en 20.07.1798 (8) -

739. (1) 1798, 22-23/08 (2) C. **de Jongh**† ('chirurgijn te Maessluys') (3) - / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) cat - G.J. Bincken - Ned. (5) 388 [+ kaarten en prenten] - 45 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 316 (P.)) (7) GvA 07 en 17.08.1798 (8) Blogie

740. (1) 1798, 15/10 (2) - (3) D. Deraedt / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) (geschr.?) cat bij D. Deraedt -? (5) [+ inboedel] (6) - (7) GvA 05 en 12.10.1798 (8) -

1799

741. (1) 1799, 05-06/03 (2) - (3) - / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) cat - G.J. Bincken - Ned.
(5) 528 - 42 p. (6) SBA (B.84944/42 (P.)) (7) - (8) -

742. (1) 1799, 23-24/07 (2) - (3) - / Oude Voetb. (F. van

Dyck sr) (4) cat - G.J. Bincken - Ned.
(5) 621 [+ handschriften, kaarten en prenten] - 48 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 317 (P.)) en SBA (B.84944/43 (P.)) (7) - (8) Blogie

743. (1) 1799, 11-12/09 (2) (o.a.) J.F. **Hoyman** (wiskundige) (3)? / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) cat - G.J. Bincken - Ned. (5) 616 [+ handschriften en kaarten] - 49 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 318 (P.)) en SBA (B.84977/23 (P.)) (7) - (8) Blogie

744. (1) 1799, 23/10 (2) Jacobus **van de Sanden** (secretaris Academie voor schilder- en beeldhouwkunst) (3) De Lincé (notaris) / Jonge Voetb. (G. de Winter) (4) cat - C.H. de Vos - Ned. (5) 267 [+ handschriften, prenten en gedenkpenningen] - 27 p. (6) SBA (B.69588 (p.)) (7) - (8) -

745. (1) 1799, 12-13/11 (2) - (3) - / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) cat - G.J. Bincken - Ned.
(5) 422 [+ handschriften en lederen platen] - 31 p. (6) KB-Brussel (VI 87.084 A 319 (P.)) en SBA (B.84944/44 (P.)) (7) - (8) Blogie

1800

746. (1) 1800, 26-27/03 (2) - (3) - / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) cat - G.J. Bincken - Ned.
(5) 498 [+ kaarten en prenten] - 38 p. (6) KB-Brussel (VI 87.085 A 4 (P.)) en SBA (B.84944/45 (P.)) (7) - (8) Blogie

747. (1) 1800, 20-/08 (2) M.A. **de Pester†** (3) - / Kolveniershof (4) cat - A.A. Bruers - Fr.
(5) 43 [+ schilderijen, tekeningen, portretten, prenten en lederen platen] - 62 p.

(6) SBA (H 67507) (7) - (8) -

748. (1) 1800, 02-03/09 (2) - (3) - / Oude Voetb. (F. van Dyck sr) (4) cat - G.J. Bincken - Ned.
(5) 651 [+ handschriften, kaarten, tekeningen en prenten] - 46 p. (6) KB-Brussel (VI 87.085 A 5 (P.) en VI 87.085 A 335 (P.)) en SBA (B.84944/46 (P.)) (7) - (8) Blogie

Registers

1. Register op de eigenaars van de geveilde boeken

Opm.: anoniemen worden niet opgenomen. Wanneer we enkel over initialen beschikken, plaatsen we die als eerste onder de letter van de eerste initiaal. De namen van kloosterinstellingen worden geplaatst bij de stad waarin ze gevestigd waren.

Ackeren, M.A. van, 638
Adams, J.F., 624
Adriaenssen, C., 444
Aelst, C.F. van, 7
Aenraets, 521, 522
Allaerts, Chr., 687
Anthoine, M.A.J., 390
Antwerpen, Jezuïeten, professiehuis, college, seminarie, 357
Antwerpen, Karthuizers, klooster, 475
Antwerpen, Spaanse Theresianen Carmelitessen, klooster, 475
Arbalette, A.J. l', 290
Arenbergh, F. van, 345
Arons, A., 62
Assche, van, 616
Asten, J.J. van, 548

Baets, E., 700
Baillet, de, 401
Baltin, F.M. de, 262
Baurscheit, J.P. van, 164
Bauwens, 413
Bawstetter, J.Th., 561
Beeckmans, J.F., 211, 214
Beeckmans, J.J., 464
Beeckmans, P., 86
Begge, P.J. le, 483
Beken, van der, 456
Bel, M. van, 428
Berckmans, C., 569
Bergh, N. vanden, 269
Berghe, F. van den, 69
Berghe de Potteghem, van den, 89
Bertryn, J.M., 60
Beunie, J.B. de, 650
Bezerra, G.A.J. de, 1
Biscops, J.F., 706
Bisthoven, de, 271, 282
Block, Ph. vanden, 171, 172
Bock, F.L. de, 223
Bock, J.-F. de, 701

Bogaert, J.P. vanden, 201
Bogaerts, F.-P., 299
Bois, J.A. du, 361
Bois de Vroylande, J.L.J. du, 316
Bom, J.B., 452
Bonnecroy, A. (wwe), 78
Borckx, F.G., 597
Borremans, A., 174
Borrens, F.J., 61
B[osschaert], J. d[e], 725
Bosschaert, P.J., 637
Bouchout, J.E.J. van, 163
Bouwser, S., 542
Brack, J.-B., 317
Brem, D.V.J. de, 200
Briers, A., 13
Bruyn, J.F. de, 293
Bruyn, M.Th. de, 273
Bruyndoncx, A.M., 412
Bruynincx, F.A.E., 604, 610
Buck, F. de, 602

Camberlin, D., 487
Campen, J.A. van, 193
Cano, Ph.J. de, 50
Carlier, E., 246
Carliers, St. de, 246
Ceurvorst, B.A., 373
Charlé, P.T., 268
Cleuren, B., 147
Coeck, J.B., 126
Cogels, A.F., 527
Coget, J.A., 11
Colen de Broechem, van, 377
Colffs, A.M., 351
Colins, F.P., 620

Colson, C., 230
Commers, U., 155
Corvers, C., 318
Craen, 541
Cruyce, A.-P. vanden, 643
Cruyce, P.J.A. van den, 49

Damiens, J.H., 3
Deckers, E.H., 8
Deens, J.C., 540
Dehandzetter, F.J., 734
Delvigne, J., 383
Deventer, J.B., 185
Dewinter, M. (wwe), 606
Diepenbeecq, P.J. van, 228
Dillen, J.A., 585
Dirckxsens, S., 659

Eeckelaer, 686
Elsacker, P. van, 35
Elsche, J. van, 580
Elst, G.F. van der (wwe), 448
Engelgrave, F., 467
Esschen, J.J. van, 667
Essen, M.Th. van, 545
Everaerts, A., 157
Excel, H. van, 58
Ey, J. van, 82

Fierens, P.J., 314
Fighé, J.B., 601
Foro, Th. a, 128, 130, 132
Francken, P.L., 682

Gaesbeeck, F. van, 10
Gallé J.A., 382
Geelhand, P.-J., 453
Geelhand de Merxem, 577
Geenruts, P., 378
Geeraerts, M.J., 603
Geley, D., 187
Gentis, D. de, 45
Gerwen, J.B. van, 295
Gillis, 265
Gillis, A.Th., 534
Gillis, J.P., 22
Gillot, J., 484

Gomez, R., 223
Goris, F.J. (wwe), zie Gillis, A.Th.
Goris, Th., 630
Gorlé, P.A., 88
Govaerts, J., 611
Gysbrechts, J., 178

Hal, J. van (wwe), 21
Halewyn, M.U., 622
Hannosset, L.J., 203
Happart, Ph.J., 278
Hartogh, E., 62
Hasselt, van (wwe), 573
Heldt, C.P. de, 374
Hendrickx, 490
Hendrickx, M.A.J., 565
Henssens, d', 251
Henssens, M.F.X. d', 420
Herck, Ch. van, 140
Herck, C. van (wwe), zie Muytinckx, A.J.
Herreyns, G., 476
Heur, M.I. d', 439, 440
Heuvel, C. de, 628
Heuvel, F. de, 628
Heuvel, J.S. de, 501
Hey, C.I. vander (wwe), 233
Hoboken, Brigittinenklooster, 475
Hollier, W., 564
Hommelen, P.G. van, 236
Honsem, J. van, 322
Honsem, J.X. van, 208
Hoorebeke, J.F. van, 173
Horenbeeck, van, 162
Hosselet de Villers, P.H., 340
Houten, Ph. van, 180
Hove, van, 29
Hoyman, J.F., 743
Huybrechts, B., 432
Huygens, 497
Huysmans, J., 370

Iven, 425
Iven, J., 441

J.G., 354
J.N.D., 326
Jacobs, P. (wwe), 85

Jacobs de Bollaert, M.J., 4
Janssens, M.M., 9
Jongh, C. de, 739
Joris, J., 427
Jouret, J.B. (wwe), 5

Kieboom, G. van den, 362
Kint, E. 't, 363
Knyff, J.F., 285, 297
Knyff, M.J.A., 720
Knyff, P.A.J., 478
Kockx, 515
Kouter, F. van, 504

Labistraete, F.I. de (wwe), zie Roose, C.T.
Lamner, A., 337
Lanen, J.B.A.C., 658
Lefever, J., 609
Lemmens, A., 198
Lemmens, Ph.C., 398
Leydecker, J.C., 123
Leyssens, M., 576
Lion, J.J., 652
Loemans, J.C., 474
Lussen, van (wwe), 729

MacMachon, H., 510
Maes, F.R., 691
Maesmans, Al. P., 341
Maillard, J., 367
Male, J.B. van, 122
Marinus, J.F. (wwe), 688
Marteau, J.-F. de, 387
Masy, N., 509
Matthey, J.H., 704
Matthys (wwe), 145
Mechelen de Berthout, E.E. van, 324
Mertens, 98
Mertens, A.J., 493
Mertens, P., 488
Mertens, (wwe), zie Senautzen, M.T.
Met de Penningen, 633
Michiels, C.J., 263, 404
Mies, C., 296
Mollemans, D.L., 288
Mols, 605
Mols, F., 182, 596

Moretus, 392
Motquin (wwe), 503
Muller, J.B., 107
Munichuysen, M.J. van, 365
Muytinckx, A.J., 319

Neefs, J.J., 81
Neefs Ludovisi d'Orley, L. de, 457
Neskens, 294
Neuf, E.Z.I. de, 184
Nieles, J.B., 105
Nies, J.P.F. de, 647
Numan (wwe), 364

Oeyen, J.A., 598
Oud-Turnhout, Augustijnerpriorij
Corsendonck, 475

P.J.D.B., 326
Paeffenrode, G.I.F.L. van, 626
Papenhoven, A., 51
Parein (wwe), 536
Parys, J.B. van, 530
Parys, M. van, 553
Parys, P.J., 465
Paternostre, J.B., 315
Pauw, J.A. de, 168
Pauwels, G.A., 218
Pelt, van, 209
Pester, M.A. de, 747
Petermans, A., 531
Peytier de Merchten (douarière), 557
Peytier de Merchten (jonker), 587, 588
Pintens, C.G., 679
Pires, 435
Plassche, B. vander, 102
Plunckett, Th., 349
Pompe, W. (wwe), 388
Potteau, P.J., 275
Praet, J., 280
Proli, de, 75
Proli, Ch. de, 486
Proli, J.-A. de, 384
Promme, 87
Pues, J., 681

R.D.M.D., 354

Raemdonck, J.Ph., 506
Raeymaeker, B., 311
Raeymaekers, J.B., 710
Remy, 560
Reyns, J., 549, 555
Rocca, L.J. de la, 584
Roelans, N. (wwe), zie Colson, C.
Roose, C.Th., 55
Roose, van, 68
Roosen, I.J.B., 712
Rosa, 63
Rottiers, B., 307
Rottiers, J.B., 287
Roveroy, J.F. de, 234
Roveroy, J.G.J. de, 445
Ruysser, de, 446
Ryswick, J.F. van, 426

Sallet, C. (wwe): zie Janssens, M.M.
Sanden, J. van de, 744
Schaerenborg, L. van, 134, 135
Schaffeneers, 199
Schatten, F.J., 394
Schepmans, P., 471
Scheppers, H. (wwe), 96
Scherpenbergh, J. van, 489
Schobbens, A.F., 407
Schorel, P.F.J. van, 264, 270
Schorel, van, 332
Schrynmaeckers, H.J., 205
Sellekars, J.J., 644
Senautzen, M.Th., 350
Seresiers, 32
Serreyn, A.B., 424
Smet, E. de, 399
Smets, F.J., 696
Sneyers, P., 16
Snyers, P.J., 41
Soest, J.-F. van, 204
Soetens, 645
Soussé, J.G., 17
Speckenberg, J.D., 116
Speeten, E. vander, 146
Spenraeij, de (wwe), 181
Staack, J.B. v[an] d[er], 14
Susteren, J.A. van, 97

Thym, J.J., 415
Thys, J.F., 138
Timmermans, 423
Traizegnies, Ch.B. de, 38
Trippaert, St. P., 18
Tryst, A.A. van, 646

Ullens, F.G., 594
Ussel, J. van (wwe), 72
Uzeel, 512

V.B., 354
V.S., 255
Vallée, C.H., 310
Vanhiselo, G., 84
Vassel, J., 671
Velden, van de, 590
Velden, J.F. van der, 505
Verdonck, L., 339
Verdussen, Henricus (wwe), 15
Verdussen, Hieronymus VI, 385
Verdussen, Joannes Baptist III, 301, 302
Verdussen, Joannes Hieronymus, 422
Vereecken, J.B. (wwe), zie Leyssens, M.
Verheyen, P., 325
Verhoeven, M.A., 103
Vermanden, D., 579
Vermeulen, P., 636
Vermeynen, 446
Vermoelen, 670
Vermoelen (wwe), 202
Verpoorten (kan.), 114
Verpoorten (stadsgriffier), 406
Verre, F.H.J. de la (wwe), zie Roosen, I.J.B.
Verroten, F.J., 143
Verschueren, G.C., 443
Vierling, E.L.C., 306
Villegas, de, 694
Villegas, F.J. de, 66
Villegas de Serville, de, 648, 649
Vinck, M.-Th., 727
Voeirde, A. van, 221
Vos, P.N. de, 43
Vrylinx, 550

Wael, M.M.J. de, 632

Wael, N.L. de, 166
Wamel, I. van, 386, 402
Wassenaer Warmond, H. de, 599
Wauters, G., 371
Weelen, A., 718
Wellens, 237
Wellens, J.B., 693
Wellens, J.Th.J., 477
Weirelykhuysen, van (wwe), 678
Werve, Ch.F. van de, 431
Werve, C. vander, 289
Werve de Lichtaert, A.-H.-M. vande, 651
Wilde, J.A. de, 6
Willebrinck, H., 481
Willemsen, F., 589
Willemsens, J.P., 220
Wilmet, 546
Winter, de, 665
Wit, de, 408
Witte, A.E. de, 529
Wittebol, 396
Wouters, D.F., 526
Wouters, J.B., 466
Wouters, N., 52
Wyngaert, A. van den, 334
Wyngaert, J.F. van den, 283

Xavery, M.Th., 338

Ysenbaert, J.B., 640

Zaghere, de, 551
Zande, F.X. van den, 416

2. Register op drukkers en veilinghouders

Opm.: de drukkers van de catalogi kregen de code '(d)' achter hun naam, de veilinghouders de code '(v)'.

As, Franciscus van, (v) 4
As, Judocus van, (v) 4, 6, 16

Beirenberghs, Cornelius A., (v) 199, 257, 280, 303, 341, 363
Berbie, Gerardus, (d) 390
Bergh, Petrus van den, (v) 333, 346, 364, 367, 408, 414, 465, 481, 497, 499, 512, 521, 524, 529, 537, 540, 550
Berghe, J.J.G. van den, (v) 447
Bie, Daniël J. de, (v) 443, 681
Bincken, Guilielmus Josephus, (d en v) 132, 329-330, 340, 344, 355, 366, 380, 395, 397, 400, 403, 409, 426-427, 429-430, 436, 440, 448-451, 453, 458, 461, 473, 480, 483-485, 488-489, 492, 496, 501, 506, 508, 519, 525, 533, 535, 539, 543, 552, 559, 569, 572-573, 577-578, 591, 593, 599, 607-608, 613, 618-619, 623-624, 626, 628-629, 631, 639-641, 643, 651, 653, 658, 660-661, 684, 687, 691, 693, 698, 706, 712, 718, 720-721, 723, 725, 728, 731, 733, 736, 739, 741, 742-743, 745-746, 748
Bincken, Hubertus, (d) 20, 23-28, 31, 36, 39-42, 44, 46-48, 52, 55-56, 68-69, 73, 77, 80, 85-86, 88-89, 94, 98, 111, 118, 123-124, 127, 130, 132, 134-135, 138, 140-143, 146, 150-151, 158, 160, 162-164, 166, 170-172, 176, 178, 181, 184, 188, 190-191, 193, 195, 205, 208-210, 213, 215, 218-219, 221-222, 225, 227, 235, 237, 242, 244-245, 248, 254, 259, 263, 266, 274-277, 279, 281-284, 288-289, 298-300, 308-309, 312, 317-321, 324-325, 329-331, 342, 344, 355, 365-366, 372, 380, 384, 395, 397, 400, 403-404, 406, 409, 416, 426-427, 429-430, 432, 436, 439-442, 448-451, 453, 458, 461, 473, 475, 480, 483-485, 488-489, 492, 496, 501, 506, 508, 519, 525, 533, 535, 539, 543, 545, 552-553, 557, 559, 569, 572-573, 577-579, 581, 584, 588, 591, 593, 599, 601, 607-608, 618-619, 623-624, 626, 628-629, 631, 639-641, 643, 650-651, 653, 658, 660, 684, 687, 691, 693-694, 698, 701-702
Blommaert, Aegidius, (v) 391, 474, 523
Blommaerts, Josephus, (v) 672, 677
Blommaerts, Josephus (wwe), (v) 688
Bock, Joannes Franciscus de, (d) 286, 295, 326, 336, 348-349, 354, 389, 398, 411, 431, 437, 447, 459-460, 462, 482, 486, 494, 503, 518, 530, 532, 548, 553, 562-564, 567, 582, 586, 594-595, 605, 616-617, 625, 627, 632, 635, 650, 652, 655, 666, 692
Boey, J.F. de, (v) 690, 729
Borré, Petrus, (v) 341, 358, 374
Bosch, Henricus van den, (v) 509, 514, 517, 528, 547, 570-571, 587-588, 602, 636, 654, 659, 662, 670, 689, 703
Bosch, P. vanden, (v) 531
Bredael, Jacobus van, (v) 679
Brilles, J.B., (v) 288, 388, 393, 444, 472, 656, 709

Broeck, J.B. vanden, (v) 133
Bruers, Alexander Antonius, (d) 697, 699, 747

Bruers, Michael, (d) 157

Caju, Antonius Josephus du, (d) 4
Caju, Antonius Josephus du (wwe), (d) 17
Camp, Antonius van, (v) 664, 667, 682, 729
Camp, Jacobus van, (d) 198, 203, 407
Carpentiers, Lambertus, (v) 614
Carstiaenssens, Joannes Baptista, (d) 253, 300, 433, 556, 606
Colins, J., (v) 305
Collens, Josephus, (v) 378, 554
Cordens, Petrus Paulus, (v) 710
Cort, Joannes Petrus de, (d) 101-102, 110, 116, 136, 144, 187, 261, 273, 294, 303, 313, 339, 391, 402
Cort, Josephus de, (d) 531, 570, 622, 677, 707, 711, 724
Craen, Henricus de, (v) 553, 565, 597, 602, 620, 627, 648, 659, 696, 716-717
Deelen, Philippus, (v) 553, 690
Dehaen, Carolus, (v) 503
Deraedt, Dominicus, (v) 714, 719, 732, 735, 740

Everaerts, Alexander Josephus, (d) 2, 14, 122

Franck, Petrus Joannes, (v) 423, 583, 636, 646, 663, 678, 683
Franck, Philippus Jacobus, (d en v) 54, 78, 117, 119, 121, 148, 155, 157, 165, 200, 207, 230, 238, 243, 258, 280, 322, 347, 388, 394, 396, 418, 423, 428, 495, 580

Gaesbeeck, Franciscus van, (d) 10
Geley, Dominicus C., (d en v) 697, 699, 705, 724
Grangé, Antonius Ludovicus Josephus, (d) 726
Grangé, Joannes Petrus Josephus, (d) 1, 7-8, 11, 13, 30, 34-35, 43, 49-50, 58-61, 63, 71, 75, 81-82, 95-97, 99, 105, 112, 126, 129, 153, 156, 177, 182, 186, 189, 192, 202, 226, 251, 255-257, 262, 264, 268, 270, 291, 306, 316, 332, 335, 361, 379, 381-382, 387, 415, 417, 457, 467, 477-478, 486, 596, 604, 610-611

Hanick, A., (v) 622
Hendrickx, Andreas, (v) 456
Hey, Petrus Lambertus vander, (d) 233, 252, 269, 278, 350, 356, 373, 399, 452, 700
Huysmans, Willebrordus, (v) 4, 33

Immerseel, Joannes van, (v) 29, 55, 62, 64, 67, 71, 73-74, 93, 98, 104, 108, 129, 137, 145-146, 151, 155, 168, 170, 173, 180, 201, 206, 236, 256, 271, 275, 277, 305, 324, 327-328, 343, 360-361, 370, 377, 384, 392, 417, 422, 479, 487, 498, 500

Jacobs, F., (v) 91
Jacobs, Jean Michel, (v) 561, 574, 590, 600, 612, 621, 634, 645, 721

Jouret, Jacobus Bernardus (wwe), (d) 5

Kerkhoven, Guilielmus, (v) 671

Langenhoven, Joannes van, (v) 38, 103, 111, 138, 161
Laudaens, Joannes, (v) 663
Lemens, Joannes van, (v) 503, 630, 633, 642-643, 650
Lemens, Joannes Theodorus van, (v) 2-3, 21, 31, 38, 40, 45, 68-69, 80, 93, 107, 114, 139, 162, 168, 173, 186, 191, 251, 265, 278, 287, 292, 311, 324, 332, 361, 364, 369
Lemens, Joannes Theodorus van (wwe), (v) 410, 425, 442, 444, 463, 504, 515, 526, 531, 549, 555, 562, 566, 579, 584, 586, 606, 630, 637, 647-648, 676, 679, 700
Leyssens, Laurentius, (v) 428, 464, 467, 515
Lincé, de, (v) 744

Marcour, Joannes Judocus Gerardus de, (d) 109, 161, 212, 217, 223, 246, 285, 290, 297, 507, 558, 561, 600
Mechelmans, Petrus J., (v) 392, 424, 438, 443, 493, 575, 663, 734
Michel, Joannes Petrus Georgius, (d) 357
Mooson, Petrus Domenicus, (v) 17, 20, 23-24, 26-27, 29, 39, 55-56, 59, 65, 80, 91, 112, 120, 144, 150, 181
Mooson, Petrus Domenicus (wwe), (v) 221, 228, 229, 271, 296, 369, 382, 425, 434, 471
Morens, Carolus, (v) 527
Moreus, Joannes, (v) 164, 239, 311, 362, 428

Neël, Petrus, (v) 267, 375, 412, 466

‘Officie des heere Amptmans deser Stad’, (v) 19, 595
Otto, Joannes Philippus, (v) 544, 551, 646, 673-675, 688, 690

Pamel, Franciscus van, (v) 287, 356, 433, 521-522, 565
Parys, Joannes Engelbertus, (d) 469, 526, 538, 669
Parys, Petrus Joannes (sterfhuis), (d) 465
Peeters, Philippus, (v) 214, 228, 230, 233, 234, 251, 337, 350, 399, 435, 534
Peeterssen, Thomas Franciscus van, (v) 32, 46, 48
Peeterssen, Thomas Franciscus van (wwe), (v) 145-146
Plassche, Petrus Joannes vander, (d) 76, 79, 83

Reraux, Henricus, (d) 615, 644, 659, 685, 713
Reynaerts, (v) 122
Riemer, Petrus de, (v) 56, 147, 169, 228, 233
Roey, Jacobus M. van, (v) 671
Roveroy, G. de, (d) 529
Roveroy, Joannes Franciscus J. de, (d) 165
Roveroy, Joannes Godefridus Josephus de, (d) 148, 165, 214, 234, 250, 314-315, 347, 418, 445, 464
Rymers, Petrus Josephus, (d) 240, 562-563

Saeyens, Josephus, (d) 454, 537
Schoesetters, Jacobus Simon, (d) 431, 502, 510, 512, 528, 571, 574, 612, 621, 634, 645
Sellekars, Joannes, (v) 413, 553
Smekens, Gerardus, (v) 116, 157, 307, 310-311, 315, 322, 341, 351, 446, 454-455, 468, 476, 490-491, 502, 568, 576, 580, 590, 622
Soest, Henricus Joannes van, (d) 115, 204
Soest, Joannes Franciscus van, (d) 87, 91, 113, 120
Spanoghe, Cornelius Martinus, (d) 424, 446, 455, 468, 491
Spiegel, Henricus van den, (v) 665
Spycket, Franciscus, (v) 6, 11, 16, 28
Spycket, Franciscus (wwe), (v) 36, 73, 111, 124, 382, 392
Suermont, J.B., (v) 79, 83, 252, 290
Suermont, P.J., (v) 444

Timmermans, Julianus Josephus, (v) 25, 42, 53, 65, 77, 118, 145-146, 168, 173, 185, 220, 226, 228, 241, 293, 345, 359, 374
Timmermans, Julianus Josephus (wwe), (v) 549, 555, 576

Velde, Melchior van de, (v) 197, 199, 217, 247, 268, 322, 384, 425, 668
Venus, Petrus, (v) 520, 671
Verdussen, Henricus (erfgenamen), (d) 15
Verdussen, Hieronymus, (d) 57
Verdussen, Hieronymus VI Jacobus (wwe), (d) 301-302
Verdussen, Hieronymus VII Joannes, (d) 147, 296, 322-323, 405, 603, 659
Verdussen, Joannes Hieronymus, (d) 65, 180, 201, 236, 293, 328, 334, 343, 370, 383, 385, 410
Verdussen, Joannes Hieronymus (sterfhuis), (d) 420, 422
Vermeiren, Petrus, (v) 490
Vermeulen, Gaspar Josephus, (v) 385, 657, 680
Vil, Carolus de, (v) 76, 83, 87, 90, 92, 95, 100-102, 106, 110, 130-131, 136, 154, 159-160, 167, 174-175, 179, 185, 194, 202, 211, 216, 224, 230, 232, 249, 262, 268, 272, 304, 320, 362, 376, 378, 381, 415, 467, 511, 513, 531, 541, 551, 560, 565, 579, 603-604, 606, 610, 620, 626, 695
Vos, Christophorus Hyacinthus de, (d) 632, 744

Welhuijsen, Joannes Baptist van, (v) 3, 12, 15
Willemssens, Guilielmus, (v) 1, 5
Willemssens, Guilielmus Josephus, (v) 32
Willemssens, Joannes Petrus, (v) 2-4, 8-9, 16, 18, 21, 37, 45, 51, 60-62, 71-72, 93, 109, 114, 127, 149, 164, 187, 190, 228, 231, 236, 252, 260, 278, 307, 311
Willemsens, Joannes Petrus (wwe), (v) 331-332, 352, 362, 364, 368, 377, 402, 413, 444, 452, 470, 493, 507, 516, 542, 546, 585, 609, 659, 663, 669, 678
Wouters, L., (v) 515

3. Register op personen en instituten buiten Antwerpen

Allaerts, Christianus (pastoor Ranst), 687
Assche, van (pastoor Mortsel), 616
Berghe de Potteghem, van den (kan. en plebaan Lier), 89
Biscops, J.F. (pastoor Wilrijk), 706
Borrens, F.M. (pastoor Begijnhof Lier), 61
Gillis (pastoor Tielen), 265
Hoboken, Brigittinenklooster, 475
Horenbeeck, van (pastoor Viersel en Massenhoven), 162
Jongh, C. de (chirurgijn te Maessluys), 739
Lamner, Antonius (chirurgijn-majoor in Hollandse dienst), 337
Lemmens, Philippus Constantinus (pastoor Middelburg (Zeeland)), 398
Mies, Cornelius (pastoor Reet), 296
Mollemans, D.L. (pastoor Ekeren), 288
Oud-Turnhout, Augustijnerpriorij Corsendonk, 475
Pelt, van (onderpastoor Kasterlee), 209
Smet, Egidius de (pastoor Berchem), 399
Thym, J.J. (Rooms pastoor in Holland), 415
Voeirde, Adrianus van (pastoor Brecht), 221
Wellens, J.B. (pastoor Wommelgem), 693
Witte, Antonius Edmundus de (ex-prior Karthuizers Lier), 529
Wyngaert, Adam van den (onderpastoor Schilde), 334

4. Geveilde objecten, andere dan gedrukte boeken

architectuurgereedschap, 700

beelden (geboetseerd), 113, 224, 269, 378, 681
beeldhouwmaterieel, 378, 681
beeldhouwwerken, 41, 264, 439, 604, 700
bibliotheekmeubilair, 237, 425, 434, 566, 585, 590, 616, 623
boekbindersgereedschap, 157
bronswerk, 41

chirurgijnsgereedschap, 199, 230, 337, 523, 667, 680, 734

degen, 277
diamanten, 215
drukkerij, 220
drukkersmaterieel, 15, 430, 465
drukplaten, 269

gedenkpenningen, 612, 631-632, 744

glas, 219
globe, 31, 110, 453, 736

handschriften, 15, 26, 31, 36, 46, 50, 52, 57-58, 82, 110, 118, 125, 130, 138, 146, 150, 153, 181-182, 191, 193, 195, 205, 208, 210, 213-215, 218-219, 222-223, 225-226, 236-237, 242, 252, 254-255, 259-260, 274-275, 281, 286, 288-289, 295, 298-299, 301, 306, 308, 312, 315, 317, 321, 323-324, 326, 328-331, 334, 336, 348-350, 354, 366, 372, 381-382, 384, 389-390, 395, 398, 400, 404, 406, 409, 426, 430-431, 440-441, 449-450, 453, 473, 475, 477-478, 480, 483-486, 492, 508, 519, 525, 535, 543, 545, 552-553, 557, 562, 572, 578, 584, 593, 596, 599, 601, 608, 610-611, 618-619, 623-624, 626, 629, 631, 639, 643, 650-651, 653, 658, 660, 669, 684, 687, 698, 701-702, 704, 706, 725, 728, 731, 733, 736, 742-745, 748
huis, 425

inboedel, 3, 22, 37-38, 62, 66, 72, 93, 96, 103, 107, 114, 119, 133, 145, 163, 168-169, 173, 183, 185, 199-200, 228-232, 239, 243, 249, 260, 280, 287, 305, 307, 311, 318, 333, 341, 345-346, 351, 353, 358-359, 361-362, 364, 367, 371, 374-375, 386, 388, 392, 394, 401, 408, 412-414, 419, 428, 434, 438, 443-444, 456, 466, 471, 481, 490, 493, 495, 503, 509, 511, 514-515, 517, 520, 527, 532, 536, 540-542, 549-551, 565, 568, 575-576, 580, 583, 585-587, 589, 592, 597-598, 602, 609, 620, 627, 630, 636-638, 644, 646-648, 657, 662-665, 668, 670-671, 678, 688-690, 703, 708, 715, 719, 722, 727, 729, 732, 735, 737-738, 740

jachtgeweren, 262

kaarten (land- en zee-), 23, 25, 46, 53, 70, 74, 94, 112, 119, 123, 130, 138, 141, 144, 150, 158, 164, 177, 182, 188, 190-191, 200, 204-205, 208, 210, 212, 215, 222, 226-227, 248, 255, 267, 275, 277, 281, 286, 289, 291, 298-299, 301, 308, 312, 317, 321, 328-329, 344, 348, 354, 357, 366, 372, 380-381, 387, 389-390, 397-398, 400, 404-406, 409, 421, 426, 429-430, 440-441, 451, 453, 458, 473, 477-478, 480, 484-486, 488-489, 506, 508, 519, 530, 539, 543, 545, 552, 557, 562, 565, 577, 581, 584, 596, 599, 607, 610, 619, 626, 628-629, 640, 643, 650, 653, 660, 682, 687, 694, 698, 701-702, 704, 706, 720, 723, 725, 728, 731, 733, 736, 739, 742-743, 746, 748
kledij, 710
klok, 730
kranten, 88, 479, 494, 620, 647, 698
kruisbeeld, 132
kunstvoorwerpen (ivoren, bronzen), 164, 264

liturgische gewaden en voorwerpen, 1, 13, 40, 94, 104, 121, 154, 156, 195, 205, 260, 389, 486, 489, 584
medailles, 205, 264, 431, 486, 557, 630
medicijnen, 337
medische instrumenten, 523, 718
meetkundig gereedschap, 182, 241, 262, 700
meubilair, 1, 13, 94, 191, 238, 260, 274, 315, 363, 425, 429, 464, 557, 561, 612, 686, 701, 710, 718

munten, 205, 631-632
muziekinstrumenten, 38, 100, 141, 172, 218, 246, 262, 277, 315, 655

muziekpartituren, 5, 17, 32, 38, 50, 83, 100, 149, 163, 172, 200, 217, 256, 272, 297, 299, 341, 360, 474, 546, 580, 620, 707

natuurkundige instrumenten, 164, 458, 486, 519, 557

optiek, 136, 242, 344, 356, 366, 701

plaasterwerk, 16, 51
platen (houten), 430
platen (koperen), 15, 219, 383, 430
platen (lederen), 233, 254, 473, 745, 747
porcelein, 182, 264
portretten, 533, 747
prentboeken, 21, 33, 37, 41, 50-51, 67, 70-72, 90, 92, 106, 108, 113, 128-129, 131, 134, 154, 159-160, 167, 174, 179, 183, 194, 197, 206, 224, 238, 247, 255, 267, 304-305, 359, 375-376, 378, 421, 439, 505, 547, 625, 655, 681, 685
prenten (ingelijste), 617, 713
prenten (losse), 16, 41, 43, 50, 59, 64, 67, 71, 87, 90, 92, 94, 106, 108, 110, 112, 117, 119, 122, 128-131, 134, 138, 144, 146, 150, 153-154, 156, 164, 167, 171, 174, 176, 179, 182-183, 188, 191, 197, 202, 205-206, 208, 211-212, 215-216, 218-219, 222, 224-226, 236, 242, 246-247, 252, 254-255, 264, 267, 269-270, 273, 277, 288, 297-298, 301, 321, 325-326, 328, 332-333, 342, 344-345, 366, 375-376, 380, 383-384, 389-390, 400, 404, 409, 420, 430, 439, 448, 453, 473, 476-477, 484-486, 488-489, 497-498, 505-506, 508, 525, 533, 535, 539, 543, 547-548, 550, 552, 557, 572, 581, 584, 587, 590, 594, 596, 601, 603-605, 610, 612, 616-621, 625-626, 629, 643, 649-651, 653, 655, 658, 668, 673, 675, 682, 685, 687, 695, 700-701, 704-707, 711-712, 720, 723, 731, 733, 736-737, 739, 742, 744, 746-748

schetsen, 16, 476
schilderijen, 16, 41, 51, 72, 83, 87, 92, 113, 127-129, 131, 134, 139, 154, 159-160, 164, 180, 182-183, 202, 216, 238, 246, 262, 264, 269, 277, 316, 332, 342, 378, 383-384, 421, 439, 464, 476, 513, 547, 565, 579, 587, 604, 608, 612, 625, 649, 655, 657, 668, 685-686, 695, 700, 730, 747
servies, 710
stenen, 219

tekenboek, 71, 605
tekengereedschap, 490
tekeningen, 16, 41, 51, 67, 87, 128, 131, 174, 179, 182-183, 191, 216, 219, 224, 255, 264, 269, 277, 297, 332, 342, 345, 383-384, 420-421, 476, 486, 505, 513, 533, 548, 596, 603-605, 612, 619, 643, 695, 700, 737, 747-748

verbeurdverklaarde goederen, 292

‘wynroeders’ gereedschap, 84

zalven, 523
zilverwerk, 612

Duizend brevieren en diurnalen.
Een drukkerscontract met Dirk Martens uit 1507

Michel Oosterbosch

Inleiding

Om de werkelijke impact van de boekdrukkunst en de versnelling die zij in de informatiestroom heeft teweeggebracht naar waarde te schatten, is naast een kwalitatieve eigenlijk ook een kwantitatieve, bibliometrische appreciatie wenselijk. Een cijfermatige benadering stuit evenwel op tal van problemen. Zeker voor de vroegste periode, maar ook lang daarna nog, ontbreken meestal essentiële gegevens omtrent de totale productie van een atelier, terwijl informatie omtrent de oplage van een bepaalde druk zo mogelijk nog schaarser is. Het mag dan ook een gelukkig toeval worden genoemd wanneer een document opduikt dat wat meer licht werpt op enkele van deze facetten. De hier als bijlage gepubliceerde drukkersovereenkomst uit 1507 is om meer dan één reden belangwekkend. Vooreerst is een dergelijk ‘vroeg’ document op zichzelf al zonder twijfel zeer uitzonderlijk, zowel in de Nederlanden als daarbuiten. Bovendien verstrekt het tot dusver onbekende inlichtingen over de (tweede) Antwerpse periode van Dirk Martens, de eerste drukker in de Nederlanden, van wie ons ten andere slechts één soortgelijk bescheid bekend is.[1] Hij treedt in dit document immers niet zozeer naar voren als drukker, dan wel als tussenpersoon, leverancier en expert.

Het bewuste contract werd op dinsdag 1 juni 1507 verleden in

1 *Tentoonstelling Dirk Martens 1473-1973. Tentoonstelling over het werk, de persoon en het milieu van Dirk Martens, ingericht bij de herdenking van het eerste gedrukt hoek in de Zuidelijke Nederlanden* (Aalst 1973), 231: het betreft overigens geen echt contract, maar slechts een besluit van de Leuvense artesfaculteit van 14 juni 1510, waarbij besloten werd bij Martens het tweede deel van Aristoteles' *Analytica* te laten drukken.

Antwerpen, in de gastenkamer van het minderbroedersklooster, ten overstaan van notaris Johannes Pels, die ook bij de latere afhandeling betrokken zou worden.[2] Voor genoemde notaris en een vijftal getuigen compareerden enerzijds Anthonius, abt van de benedictijnenabdij van Sint-Ludger te Werden[3], en anderzijds meester Dirk Martens van Aalst, boekdrukker, toentertijd inwoner van Antwerpen. Zij hadden onderhandeld over duizend brevieren en even veel diurnalen[4], volgens de stijl der kloosters van de Unie van Bursfeld, die Martens te Parijs zou moeten drukken of laten drukken.

De abt van Werden, een rijksabdij aan de Ruhr ten noorden van Keulen, handelde als opdrachtgever mede in naam van zijn ordebroeder, de abt van Egmond in het graafschap Holland.[5] De verklaring voor dit samengaan ligt in het feit dat beide abdijen aangesloten waren bij de Congregatie of Unie van Bursfeld, een succesvolle beweging tot kloosterhervorming. Vanaf de jaren dertig van de vijftiende eeuw was deze beweging uitgegaan van de benediktijnenabdij van Bursfeld bij Minden (Duitsland), maar zij kwam weldra onder invloed van Windesheim. In de Nederlanden sloten, behalve Egmond (in 1491), onder andere Stavoren (1495), Gembloers (1505) en later ook nog Ename en Affligem (1524) aan.[6]

2 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, *Abdij van Egmond*, chartarium, inv. nr. 153, regest 1363. Met hartelijke dank aan mijn vriend en collega, mr. C. van Heel uit Hattum (Nl.), provinciaal archiefinspecteur van Overijssel, die mijn aandacht vestigde op dit document.

3 Anthonius Grimholt, abt van Werden (1488-1517), cf. W. Stüwer, *Die Reichsabtei Werden an der Ruhr* (Germania Sacra. N.F. 12. Die Bistümer der Kirchenprovinz Köln. Das Erzbistum Köln 3; Berlijn 1980), 343-345.

4 Een brevier is een boek dat een verkorte vorm van het koorgebed bevat; een diurnaal is een uittreksel uit het brevier dat enkel de gebeden voor overdag bevat, dus niet de metten.

5 De abt van Egmond in die periode was Hendrik (III) van Wittenhorst van Rees (1495 - †1509), cf. A.C.F. Koch, 'Egmond', - *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* 15 (1963) kol. 23-27; J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573* (Hollandse Studiën 5; 's-Gravenhage - Haarlem 1973) 133-136. In 1507 was abt Hendrik waarschijnlijk reeds bejaard - na 1505 nam hij niet meer deel aan het jaarlijkse generaal kapittel van de congregatie - en was dat de reden waarom hij niet persoonlijk naar Antwerpen was gereisd; wel aanwezig waren luidens de getuigenlijst Johannes Borij, subprior van de Egmondse abdij, en Jacob, abt van Stavoren. Voor Johannes Borij of Born, vgl. J. Hof, *o.c.*, 841.

6 P. Volk, 'Bursfeld(e)', - *Lexikon für Theologie und Kirche* 2 (1958, 1986^2) kol. 796-798; id., 'Bursfeld', -*Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* 10 (1938) kol. 1389-1393.

Meester Dirk Martens (Theodericus Martini) behoeft nauwelijks nog enige introductie.[7] Hij was in Aalst geboren omstreeks 1446-1447. De kunst van het boekdrukken had hij waarschijnlijk in Italië geleerd, vooraleer hij in 1473-74, samen met Jan van Westfalen een atelier begon in zijn geboortestad. In 1493 vestigde hij zich een eerste maal in Antwerpen; hij liet zich in 1497 aan de Leuvense universiteit inschrijven maar was enkele jaren later, van 1502 tot 1512 opnieuw te Antwerpen actief. Vervolgens verhuisde hij weer naar Leuven en vanaf 1529 keerde hij terug naar Aalst, waar hij in 1534 stierf. Tijdens zijn tweede Antwerpse periode was zijn atelier gelegen aan de Steenhouwersvest; het hier gepubliceerde contract werd niettemin afgesloten in het minderbroederskloosterr aan het Raamveld bij de stadswaag.

Notaris Johannes Pels was geestelijke uit het bisdom Keulen - hier ondertekende hij bepaaldelijk als *clericus*, wat zou betekenen dat hij slechts de tonsuur en/of de lagere wijdingen had ontvangen, ofschoon hij elders vermeld wordt als priester.[8] Veel is over hem niet met zekerheid geweten, al droeg hij de naam van een gerenommeerde Antwerpse familie. Een homoniem was in 1477 binnen-burgemeester van Antwerpen, maar enige verwantschap is vooralsnog niet bewezen.[9] Dat geldt evenzeer voor de Johannes filius Johannis Pels de Antwerpia die op 16 augustus 1495 geïmmatriculeerd werd aan de Leuvense universiteit. De carrière van notaris Pels biedt verder weinig aanknopingspunten. Hij bezat zowel de pauselijke als de keizerlijke aanstelling om het ambt uit te oefenen en ondertekende daarenboven als notaris en gezworen

7 Over hem, zie A. Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle* (Nieuwkoop 1975), 140-143; K. Heireman, 'Dirk Martens', -*De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden. Catalogus. Tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek Albert I* (Brussel 1973), 107-128; *Tentoonstelling Dirk Martens*, *passim.*

8 M. Oosterbosch, *Het openbare notariaat in Antwerpen tijdens de late Middeleeuwen (1314-1531). Een institutionele en prosopografische studie in Europees perspectief* (onuitgeg. proefschrift, Leuven 1992), dl. II. *Biografische nota's*, 182.

9 F. Prims, 'De familie Pels te Antwerpen, in de XVde en de XVIde eeuw', - *Antwerpiensia* 20 (1950) 47-55.

schrijver van het Antwerpse kapittel. Al de van zijn hand overgeleverde akten dateren evenwel uit hetzelfde jaar 1507, zodat het niet mogelijk is de duur van zijn ambtsuitoefening nader te omschrijven. Zijn voorganger, Ghijsbertus Ludovici die Hollander, was kapittelnotaris van 1501 tot 1506 en - na een intermezzo in 's-Hertogenbosch - opnieuw van 1512 tot 1515.[10]

Het hierna uitgegeven document is zeker niet volslagen onbekend, maar werd tot dusver nooit ten volle benut.[11] Het beschikkende gedeelte van de notarisakte vermeldt alleen de hoofdpunten van de overeenkomst. Dirk Martens nam de taak op zich om in Parijs duizend brevieren en even veel diurnalen te drukken of te laten drukken. Voor de brevieren zou een lettertype ('*littera*') gebruikt worden waarvan een specimen door de abt in ontvangst werd genomen, of zo mogelijk zelfs een betere letter. Voor de diurnalen werd een ander letterspecimen aan de abt overhandigd. De boeken moesten gedrukt worden op het beste papier dat in Parijs te krijgen was, met de beste rode en zwarte inkt, en deugdelijk gecorrigeerd en verbeterd worden. De exemplaren dienden uiterlijk in de loop van februari 1508 in Antwerpen te worden bezorgd, hetzij bij notaris Pels, hetzij bij een andere gevolmachtigde. Van zijn kant verbond de abt van Werden er zich toe, na levering en aanvaarding van de boeken, aan Dirk Martens voor elk brevier veertien stuivers en voor elk diurnaal zeven stuivers te betalen. De kosten van het met een hamer pletten[12] van de diurnalen zouden ten laste komen van Dirk Martens.

10 Over hem, zie: A. van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de late Middeleeuwen (1306-1531). Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek* (proefschrift VU Amsterdam 1998) Bijlage I. *Biografische aantekeningen* (1), 251-254, nr. 184.

11 P.A. Meilink, *Het archief van de abdij van Egmond* ('s-Gravenhage 1951) 156 (nr. 153); J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, 135; Id., 'De abdij van Egmond en het Bursfelder brevier', - *Benedictijns Tijdschrift* (1959) 64.

12 Het pletten van gedrukte vellen gebeurde om de moet, de indruk van de letters op het papier ontstaan tijdens het drukken, te doen verdwijnen; later zou hiervoor een pletpers worden gebruikt. Deze bewerking diende dus niet om de gevouwen katernen plat te maken.

De achterliggende beweegredenen voor de opdracht worden - bijna vanzelfsprekend - niet in het contract opgegeven. Zij zijn nochtans niet ver te zoeken. De eigen gewoonten inzake liturgie van de verschillende benediktijnenabdijen hadden geleid tot een situatie waarin bijna iedere abdij een eigen brevier bezat, weliswaar met een gemeenschappelijke kern maar aangevuld met lokale ceremonies en particuliere riten. Wilde een hervorming zoals de Unie van Bursfeld die ambieerde, enige kans op slagen hebben, dan moest eenheid in de liturgie en in het koorgebed leiden tot eenheid in de congregatie. Een uniform brevier was de aangewezen weg om dit doel te bereiken. De verslagen van de generale kapittels van de Unie bevatten herhaalde uitingen van deze bekommernis.[13] Tijdens het generaal kapittel van 29 tot 31 augustus 1507 te Bursfeld werden de abten van Werden en Egmond op vraag van verscheidene van hun collega's belast met de taak brevieren (‘*cum longis lectionibus*’) en diurnalen te laten drukken. In dezelfde vergadering werd besloten dat niemand bij andere drukkers brevieren en diurnalen mocht bestellen, opdat de beide abten geen verlies zouden lijden bij hun initiatief.[14]

Waarom de keuze precies op de Antwerpenaar Dirk Martens viel, terwijl het eigenlijke drukwerk in Parijs diende te gebeuren, is iets moeilijker te begrijpen en roept een aantal vragen op, die momenteel niet allemaal met even grote stelligheid beantwoord kunnen worden. Het drukken van liturgische werken in het algemeen en van brevieren in het bijzonder is en was een specialiteit. Dit genre van drukwerk was inderdaad behoorlijk technisch: het vergde degelijk materiaal en de nodige dosis vakkennis van de samensteller-corrector. Bekend nu is dat Martens, na het fraterhuis in Brussel, in de late vijftiende en de vroege zestiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden de markt beheerste. Martens-brevieren

13 P. Volk, ‘Zur Geschichte des Bursfelder Breviers’, - *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* 46 (1928) 49.

14 P. Volk, *Die Generalkapittels-Rezesse der Bursfelder Kongregation* (Siegburg 1955) I, 377. Aangezien de notariële overeenkomst (1 juni 1507) voorafgegaan was aan het generaal kapittel, moet worden aangenomen dat het ging om een initiatief van de abten van Werden en Egmond, dat nu formeel werd bekrachtigd.

zijn onder meer bewaard voor de bisdommen Luik, Utrecht en Salisbury, en voor de premonstratenzers en Windesheim. Daarnaast vervaardigde hij officiële brevieren voor het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Antwerpen, terwijl de onderhandelingen met het Brugse Sint-Donaaskapittel in augustus-september 1517 om nog onduidelijke redenen spaak liepen.[15] Het hier uitgegeven contract uit 1507 illustreert dat Martens' naam en faam zich ook tot buiten de Zuidelijke Nederlanden uitstrekte.

Voor de concrete uitvoeringsmodaliteiten van het contract verwees de notarisakte naar een meer gedetailleerde overeenkomst, vervat in een papieren cedel, die aldaar publiekelijk werd voorgelezen. De tekst van die cedel is door de ijverige notaris eveneens in onderhavige akte overgenomen. Na de getuigenlijst volgen immers de '*Capitula concordie*', een onderhands contract als het ware tussen abt Anthonius en meester Dirk van Aalst. De tekst ervan herneemt goeddeels wat reeds in de eigenlijke notarisakte was opgetekend; tegelijk wordt een aantal punten nader gespecifieerd, terwijl anderzijds sommige opvallende discrepanties tussen de door de notaris verleden akte en de daarin ingelaste onderhandse overeenkomst aan het licht komen.

Vooreerst aanvaardde Dirk Martens, op verzoek van de abt van Werden, de opdracht om duizend brevieren in Parijs te drukken of te doen drukken, met een tekst overeenkomstig het voorbeeldexemplaar ('*exemplar*') dat later aan Martens zou worden bezorgd. Het aan te wenden lettertype werd nu aan de abt gepresenteerd, maar de mogelijkheid dat er alsnog een betere '*littera*' kon worden gevonden, werd open gelaten. Het werk moest beëindigd zijn vóór Onze-Lieve-Vrouw-Lichtmis eerstkomend (2 februari 1508). Vervolgens behoorde hij die duizend brevieren af te leveren in Antwerpen, bij de kapittelnotaris Johannes Pels of bij een ander, die hiertoe door de abten samen of door één van hen was gecommitteerd. De overeenkomst houdt het wat vaagjes bij '*post diem predictum*', terwijl de eigenlijke notarisakte leert dat de levering

15 K. Heireman, 'Dirk Martens', 123; *Tentoonstelling Dirk Martens*, 232.

moest plaatsvinden in de loop van februari 1508. Genoemde brevieren zou Martens doen drukken op het beste papier dat in Parijs te krijgen was, met de beste rode en zwarte inkt, en dit alles volgens het oordeel van goede en onderlegde meesters van het gild en beoefenaars van de drukkunst. De tekst moest worden gecorrigeerd volgens het hem nog ter hand te stellen voorbeeldexemplaar.

Meester Dirk kreeg dus zeker geen carte blanche van zijn opdrachtgevers. Bovendien moest hij vóór Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart eerstkomend (15 augustus 1507) enige katernen van het begin van de brevieren voorleggen om ze, via notaris Pels, aan de abten te zenden. De bedoeling was die katernen tijdens het jaarlijks kapittel aan de daar aanwezige ordebroeders te tonen. Op het generaal kapittel te Bursfeld van eind augustus 1507 werden inderdaad enkele proefdrukken gekeurd.[16]

Er waren overigens nog meer zekerheden in het contract ingebouwd. Pas nadat meester Dirk aan de genoemde notaris een merkelijk deel van de brevieren had afgeleverd en middels een notariële akte of een ander betrouwbaar getuigenis had verzekerd dat zij door de werkmeester (‘*magister operis*’) zouden worden voltooid, dienden de abten hem 160 gouden florijnen of hun tegenwaarde in een andere munt te betalen. Wat precies moet worden verstaan onder die voltooiing, is niet helemaal duidelijk: wellicht omvatte zij zowel de vervaardiging van de nog ontbrekende exemplaren, als het inbinden en misschien zelfs het pletten van de duizend brevieren. Mocht blijken dat Martens de overeenkomst niet volledig zou kunnen nakomen, dan gold als bijkomende voorwaarde dat hij hiervoor voldoende borg stelde te Antwerpen.[17]

Na levering en ontvangst van de duizend brevieren zouden de abten aan meester Dirk of om het even wie van zijnentwege, of aan de werkmeester, indien Martens hiermee zou instemmen, voor

16 Cf. P. Volk, *Die Generalkapittels-Rezesse*, 377.

17 Deze ‘*cautio fideiussoria*’ hield weliswaar geen consignatie van geld in, maar was slechts een borgstelling op eed, waarbij de borg bezwoer de som in kwestie te zullen betalen bij insolvabiliteit van de schuldenaar.

elk brevier 14 stuivers betalen, na aftrek evenwel van wat voor de goede afrekening (‘*ad bonum computum*’) was betaald, zijnde die 160 gulden. Voor de correcte betaling stelden de abten alle goederen van hun kloosters als onderpand.

Dirk Martens moest tenslotte die duizend brevieren met een hamer pletten of dit door iemand anders laten doen, naar het oordeel van de abten. Weer is de tekst niet eenduidig te interpreteren. Konden de abten alsnog kiezen wie deze taak kreeg toegewezen en hadden zij aldus zeggenschap over een eventuele onderaannemer, of mochten zij enkel beoordelen of het pletten goed was uitgevoerd? Hoe dan ook, voor ieder goed geplet brevier zou meester Dirk één stuiver krijgen.

Een soortgelijke afspraak werd gemaakt aangaande de diurnalen. Martens moest in Parijs duizend exemplaren drukken of laten drukken in een lettertype dat aan de abt van Werden was gepresenteerd, en ze met een hamer goed pletten. Dat hier weer de beste kwaliteit van papier en inkten hoorden aangewend te worden, is in de *capitula* evenwel niet meer expliciet opgenomen Voor dit alles beloofde de abt te betalen op de manier zoals boven in verband met de brevieren was bepaald, dus opnieuw met vooruitbetaling van het derde deel en met alle kloostergoederen als onderpand. Wel te verstaan is natuurlijk dat de prijs per diurnaal luidens de eigenlijke akte slechts zeven stuivers bedroeg. Er is daarenboven nóg een kleine, maar geenszins onbeduidende afwijking tussen de tekst van de *capitula concordie* en de eigenlijke akte. De vrijwel identieke behandeling van brevieren en diurnalen kan leiden tot de veronderstelling dat Martens voor het pletten van deze laatste ook één stuiver per exemplaar zou ontvangen. De notariële akte stelde echter ondubbelzinnig dat deze bewerking zou gebeuren op kosten van meester Dirk.[18]

Aangaande de oplage werd verder gestipuleerd dat Martens niet méér dan duizend brevieren en duizend diurnalen zou laten drukken. Wel werd rekening gehouden met de mogelijkheid dat

18 ‘... *suis propriis expensis*’; de plaats van de bijzin laat er geen twijfel over bestaan dat deze bepaling uitsluitend sloeg op de diurnalen.

dit aantal door gebreken of fouten aan sommige exemplaren moest worden overschreden. Indien er vijfentwintig diurnalen of brevieren extra werden vervaardigd en deze netjes en foutloos bevonden werden, dan zouden de abten die aanvaarden voor veertien stuivers per stuk.[19] Als Martens er echter niet in zou slagen duizend exemplaren van elk te leveren, dan zou naar verhouding van zijn loon worden ingehouden. Redenen waarom de oplage onder het vooropgestelde aantal kon blijven, worden in het contract niet aangehaald, maar zijn gemakkelijk te raden: onvoldoende kwaliteitspapier, niet tijdige levering, beschadigde of afgekeurde exemplaren die door tijdsgebrek niet meer konden worden vervangen. Zo er naar aanleiding van dit contract enig geschil of probleem zou rijzen, kwamen de partijen ten slotte overeen dat elk van hen iemand van de drukkersgilde en een andere 'goede man' zou kiezen, en dat die vier dan als scheidsrechters een bindende uitspraak zouden doen.

Het is duidelijk dat een oplage van die omvang niet louter voor de eigen abdijen van Werden en Egmond bestemd kon zijn.[20] Het beoogde afzetgebied omvatte ongetwijfeld alle bij de Congregatie van Bursfeld aangesloten kloosters. Zoals vermeld zou het generaal kapittel in augustus van hetzelfde jaar de bestelling bekrachtigen en de beide abten bovendien een monopoliepositie toekennen. Op het kapittel van 1508 te Seligenstadt werden de brevieren en diurnalen reeds te koop aangeboden. Samen met de hier uitgegeven notarisoorkonde bevindt zich in het archief van de abdij van Egmond trouwens een (ongedateerd) stuk met aantekeningen betreffende de verkoop van deze boeken aan onder andere de abdijen van Helmstedt, Laach en Paderborn.[21]

19 De *capitula* lijken alweer een identieke prijs voor brevieren en diurnalen te hanteren; mogelijk stapten de partijen pas later, bijvoorbeeld bij het verlijden van de akte, af van die eenheidsprijs.

20 De eigenlijke kloostergemeenschap van Egmond bijvoorbeeld bestond in 1491 uit 17, in 1526 uit 30 personen; wat een absoluut maximum schijnt te zijn geweest; voor 1507 zijn geen cijfers beschikbaar, cf. J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, 182.

21 J. Hof, 'De abdij van Egmond en het Bursfelder brevier', - *Benediktijns tijdschrift* (1959) 64; P. Meilink, *Het archief van de abdij van Egmond*, 136 (inv. nr. 153).

Bij een correcte uitvoering van het contract zou Martens bijgevolg de ronde som van 23000 stuivers ontvangen. Omgerekend naar werkdagen van een geschoolde metselaar komt de prijs van één brevier (15 stuivers) neer op 3,75 werkdagen in de zomer en zelfs 5 werkdagen in de winter.[22] Vanzelfsprekend dient er rekening mee gehouden te worden dat die som een totaalcijfer is, waarvan nog alle kosten moesten worden afgetrokken; Martens' winst zal dus heel wat lager hebben gelegen. Behalve in de kwaliteitseisen en de toch wel bijzondere uitvoeringsmodaliteiten schuilt de verklaring voor deze ondanks alles relatief hoge kostprijs zeker ook in de aard van het werk.

In het licht van Martens' marktpositie als drukker van liturgica is het onwaarschijnlijk dat hij niet in staat zou geweest zijn om deze opdracht in zijn eigen atelier te Antwerpen uit te voeren. Waarom moest er dan in Parijs worden gedrukt? Het is niet aannemelijk dat Martens daar over een eigen atelier beschikte. Hiervan is in elk geval helemaal niets bekend. In het onderhandse contract lijkt men er trouwens eerder van uit te gaan dat hij in Parijs zou *laten* drukken. Daarom kunnen het niets anders dan kwaliteitsoverwegingen geweest zijn, die aan deze bepaling ten grondslag hebben gelegen, en de keuze voor telkens de beste letter, de beste inktsoorten en de hoogste papierkwaliteit bewijst dit ten overvloede. Het blijft echter een raadsel waarom de overeenkomst geen naam van een Parijse drukker vermeldt. In die tijd had bijvoorbeeld de uit Koblenz afkomstige Thielman Kerver zich daar een internationale faam weten op te bouwen als boekhandelaar, drukker en uitgever van getijdenboeken en brevieren.[23] Werd Martens dan door zijn klanten aangesproken om als tussenpersoon te fungeren wegens zijn goede relaties met Parijse collega's? Onmogelijk is dat natuurlijk niet, maar vermoedelijk werd hij eerder als expert en betrouwbare ‘opzichter’ door de abten ingehuurd.

22 Cf. W. Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm* (Antwerpen 1983) 10.

23 LGB^2, 4 (1995) 202-203, *s.v.* Kerver.

Boven is al gebleken dat het buiten kijf staat dat Martens zijn opdracht heeft uitgevoerd, en nog wel op tijd. De hamvraag is natuurlijk of er nog exemplaren van de oplage bewaard zijn. De catalogus van Martensdrukken vermeldt er alvast geen één[24], maar het ging dan ook om gebruiksboeken en tweemaal duizend is in dat opzicht niet zo'n enorm aantal. Bovendien ligt het helemaal niet voor de hand dat Martens op de pers van een Parijse vakgenoot onder zijn eigen naam zou (laten) drukken. Noch het repertorium van Bohatta en het supplement van Amiet[25], noch Moreau's catalogus van Parijse drukken[26] bieden enige referentie aan een werk dat éénduidig als een hier bedoeld brevier of diurnale van de unie van Bursfeld kan doorgaan. Het meest in aanmerking komt een zeldzaam, ongedateerd brevier, gedrukt in Parijs, waarvan de titelpagina vermeldt dat de tekst nauwgezet is gecorrigeerd in de abdij van Egmond.[27]

Algemeen Rijksarchief (Brussel) & K.U. Brussel

24 *Tentoonstelling Dirk Martens* (cf. n. 1), 261-288 vermeldt voor Martens' tweede Antwerpse atelier slechts een ‘Diurnale Windechimense’ uit 1508 (p. 271 = Nijhoff-Kronenberg 4138). Deze catalogus is ‘beperkt tot de referenties die gemaakt zijn naar een exemplaar dat kan of kon aangewezen worden’, en beantwoordt derhalve precies aan de hier geopperde vraagstelling. Zie ook Nijhoff-Kronenberg 0242.

25 H. Bohatta, *Bibliographie der Breviere 1501-1850* (Leipzig 1937) 88-90; R. Amiet, *Missels et bréviaires imprimés (supplément aux catalogues de Weale et Bohatta). Propres des saints (édition princeps)* (Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes; Parijs 1990), *passim.*

26 B. Moreau, *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVIe siècle.* I. *1501-1510* (Parijs, 1972), *passim.*

27 ‘*In Egmundensi monasterio accuratissime castigatum*’: Trier, *Stadtbibliothek*, B.I. 9; Antiquariaat L. Rosenthal, Katalog 100, p. 52, nr. 289; vgl. P. Volk, ‘Zur Geschichte des Bursfelder Breviers’, 64; J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, 135; H. Bohatta, *Bibliographie der Breviere* (Leipzig 1937), p. 89 nr. 1030; de datering ‘ca. 1515’ dient bijgesteld te worden tot ‘1507/1508’; vgl. ook *ibid.*, nr. 1031.
Met dank aan M. de Schepper, R. Lesaffer, J. Materné en E. Put die, elk op hun manier, hebben bijgedragen tot deze publicatie.

Tekstuitgave[28]

Overeenkomst tussen de abt van Werden en meester Dirk Martens van Aalst aangaande het drukken van brevieren en diurnalen volgens de gebruiken van de Unie van Bursfeld.
Antwerpen, 1 juni 1507
A. Origineel op perkament, H. ca 40 cm., B. ca 46 cm; onbezegeld: 's-GRAVENHAGE, Algemeen Rijksarchief, *Abdij van Egmond*, chartarium, inv. nr. 153, regest 1363.

In nomine Domini, amen. Anno a Nativitate Eiusdem Domini millesimo quingentesimo septimo, indictione decima, die vero martis prima mensis Junii, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri, domini Julii, divina providentia pape secundi, anno quarto, in mei notarii publici et testium infrascriptorum ad hoc vocatorum et rogatorum presentia, personaliter constituti reverendus in Christo pater et dominus, dominus Anthonius, abbas insignis monasterii Sancti Ludtgheri Werdenensis, ordinis sancti Benedicti, Coloniensis diocesis, principalis principaliter pro seipso ac dicto monasterio suo ac eciam vice et nomine reverendi patris et domini, domini Henrici, abbatis Egmondensis monasterii, ordinis supradicti, Traiectensis diocesis, pro quo se fortem fecit ac de rato promisit, ex una, ac providus vir, magister Theodricus Martini de Alosto, impressor librorum, ad presens incola opidi Antwerpiensis, Cameracensis diocesis, de et super mille breviariis et totidem diurnalibus iuxta cursum et ordinem ac modum legendi monasteriorum unionis Bursfeldensis Parisius per ipsum imprimendis seu imprimi faciendis et procurandis, partibus ex altera, sponte et ex certa eorum scientia et non per errorem omnibus melioribus modo, via, jure, causa et forma quibus melius et efficatius potuerunt, convenerunt et concordarunt in hunc qui sequitur modum.

28 Voor een meer overzichtelijke presentatie is de eigenlijke tekst van de oorkonde door mij ingedeeld in alinea's.

Videlicet quod prefatus magister Theodricus acceptavit onus et vigore presentis instrumenti acceptat et tenebitur et obligatus erit imprimere aut imprimi facere et procurate in civitate Parisiensi mille breviaria in littera nunc domino abbati tradita et per eum recepta aut meliori, si haberi poterit, necnon mille diurnalia unionis et ordinis supradictorum in littera nunc eidem domino eciam consignata, in meliori papiro que Parisius haberi poterit, ac melioribus nigro et rubeo, bene correcta et emendata, illaque per totum mensem Februarii proxime futurum in hoc opido Antwerpiensi ad manus mei notarii infrascripti, seu alterius ad id potestatem habentis, tradere et consignare.

Prefatus vero reverendus pater, dominus abbas Werdenensis tenebitur et obligatus erit prefato magistro Theodrico aut eius heredibus seu jus et actionem ab eo habituris aut presentis instrumenti post librorum huiusmodi traditionem et receptionem exhibitori, solvere, tradere et consignare pro quolibet breviario stuferos quatuordecim monete currentis, et pro singulis diurnalibus - ad quorum eciam complanationem per malleum debite fiendam idem magister Theodricus suis propriis expensis obligatus erit - stuferos septem monete antedicte, prout et quemadmodum premissa omnia et singula in quadam concordie et conventionis huiusmodi papiri cedula, publice lecta, cuius tenor inferius est insertus, plenius continentur et habentur.[(a)]

Que omnia et singula dicti contrahentes, quatenus eos respective concernit, promiserunt, sibi invicem solempni interveniente stipulatione, fideliter attendere, complere et conservare et contra non dicere, facere vel venire de jure vel de facto quavis occasione vel causa, sub pena refectionis et restitutionis omnium et singulorum dampnarum, expensarum et interesse; obligantes semet ipsos dicti contrahentes, videlicet prefatus reverendus pater, dominus abbas Werdenensis personam suam ac jure pignoris et ypotece omnia et singula sua et dicti sui monasterii bona tam mobilia quam immobilia, et signanter redditus ducentorum seu amplius florenorum aureorum auri in auro Renensium et de pondere, occasione decimarum parrochialis ecclesie de Zeele, Tornacensis diocesis, ad eum et monasterium suum spectantes et pertinentes, ac

(a) A: *continetur et habetur.*

eciam omnia et singula dicti Egmondensis monasterii bona, pro cuius abbate se fortem fecit et de rathihabitione promisit, necnon dictus magister Theodricus personam suam ac eciam jure pignoris et ypothece omnia et singula bona sua tam mobilia quam immobilia, in quibuscumque locis consistencia.

Submittentes dicti contrahentes se et bona predicta iurisdictioni, cognitione, mero examini et coercioni quorumcumque judicum ecclesiasticorum et secularium, sub quorum dominio, potestate vel districtu eos reperiri continget aut bona huiusmodi situata fuerint et presens publicum instrumentum exhibitum et ostensum fuerit, volentes ibidem posse cogi, compelli et constringi usque ad plenariam premissorum satisfactionem. Renunciantes in premissis dicti contrahentes doli mali, vis, metus, fraudis, reique sic non geste necnon previlegio fori omnibusque aliis et singulis sibi quomodolibet competentibus aut competituris exceptionibus et defensionibus, quibus se contra premissa defendere possent quomodolibet vel tueri, et precipue juri dicenti generalem renunciationem non valere nisi precesserit specialis. De et super quibus omnibus et singulis dicti contrahentes sibi a me, notario publico infrascripto, unum vel plura publicum seu publica fieri atque confici pecierunt instrumentum et instrumenta.

Acta fuerunt hec Antwerpie, in camera hospicii conventus Minorum, sub anno, indictione, die, mense et pontificatu premissis, presentibus ibidem reverendo patre ac religiosis viris dominis Jacobo, abbate Stavriensis, Johanne Borij, subpriore dicti monasterii Egmondensis, Lyvoldo Then Hoeve, pastore nove ecclesie Werdenensis, et Jacobo Symonis, pastore in Oukerke, presbiteris, et Bernardo de Bueren, laico, dicti Coloniensis et Traiectensis diocesium, testibus ad premissa vocatis specialiter atque rogatis.

Capitula concordie inter reverendum in Christo patrem et dominum, dominum Anthonium, abbatem insignis monasterii Werdenensis, ordinis sancti Benedicti, Coloniensis diocesis, tam suo proprio et dicti conventus quam eciam nomine et ex parte reverendi patris, domini abbatis Egmondensis et sui monasterii, ex una, et magistrum Theodricum de Alosto, civem Antwerpiensem, impressorem librorum, de et super impressione mille breviaria

iuxta ordinarium unionis Bursfeldensis, dicti ordinis, ac totidem diurnalium et illorum precio, partibus ex altera.

In primis dictus magister Theodricus ad requisitionem prefati domini abbatis Werdenensis acceptavit onus imprimendi seu imprimi faciendi mille breviaria iuxta exemplar sibi assignandum et illa imprimet aut faciet imprimi Parisius, in littera nunc domino abbati tradita aut meliori, hinc ad festum Purificationis beate Marie Virginis proxime futurum. Que post diem predictum tradet et consignabit magistro Johanni Pels, ad presens notario capituli Antwerpiensis, aut alteri ad hoc commissionem habenti a prefatis dominis abbatibus aut eorum altero, in dicto opido Antwerpiensi.

Item, dicta breviaria faciet prefatus magister Theodricus imprimi in meliori papiro que communiter Parisius haberi potest, in meliori rubro et eciam meliori nigro seu attramento, ad judicium bonorum et expertorum virorum magistrorum seu practicorum de arte, ac correcto iuxta exemplar supradictum.

Item, tenebitur idem magister Theodricus ante festum Assumptionis beate Marie Virginis proxime futurum presentare aut presentari facere dicto magistro Johanni Pels aliquos quaterniones initii dictorum breviariorum ad mittendum dictis dominis abbatibus, ad finem ut in capitulo annuali post festum sancti Bartolomei apostoli[29] servando presentibus de ordine ibidem tunc adventuris exhiberi possit.

Insuper pactum et conventum est quod postquam prefatus magister Theodricus dicto magistro Johanni Pels partem notabilem ex huiusmodi breviariis in opido Antwerpiensi presentaverit ac tradiderit et de eisdem perficiendis a magistro operis fidem fecerit sufficientem per instrumentum publicum aut aliquo fidedignorum testimonio, domini abbates antedicti et quilibet ipsorum in solidum obligati erunt ad tradendum aut tradi et consignari faciendum eidem magistro Theodrico ad bonum computum florenos aureos auri in auro et de pondere centum sexaginta, seu illorum veram extimationem in alia moneta; hoc tamen salvo quod

29 24 augustus 1507

idem magister Theodricus prestabit cautionem fideiussoriam sufficientem in opido Antwerpiensi de dictis centum sexaginta florenis restituendis in eventum si in tractatu predicto adimplendo negligens compertus fuerit.

Item, breviariis huiusmodi traditis et consignatis tempore predicto, reverendus pater dominus abbas Werdenensis antedictus ac eciam prefatus dominus abbas Egmondensis, pro quo se fortem fecit, dicto magistro Theodrico vel heredibus et successoribus suis aut alio seu aliis jus et actionem ab eo habituris seu magistro operis de prefati magistri Theodrici voluntate et consensu pro precio huiusmodi mille breviariorum pro quolibet stuferos quatuordecim monete in opido Antwerpiensi currentis solvere et consignare aut solvi et consignari facere tenebuntur et obligati erunt bona fide promisit, defalcato tamen eo quod ad bonum computum solutum fuerit, sub obligatione et ypotheca omnium et singulorum bonorum dictorum monasteriorum.

Item, prefatus magister Theodricus tenebitur et obligatus erit huiusmodi mille breviaria maleo contundere et complanare aut id per alium fieri procurare pro arbitrio prefatorum dominorum. Et recipiet a singulis breviariis bene complanatis stuferum unum monete antedicte.

Item, prefatus magister Theodricus tenebitur eciam et obligatus erit imprimere seu imprimi facere Parisius mille diurnalia ordinis et unionis predictorum, in littera eciam prefato domino consignata, illaque omnia malleo contundere et bene complanare, pro quibus et eorum omnium complanatione dictus dominus abbas Werdenensis solvere promisit modo premisso, eciam cum anticipatione et solutione tercie partis ad bonum computum, prout superius de breviariis ordinatum est et sub simili obligatio.

Insuper pactum et conventum est inter dictos contrahentes quod prefatus magister Theodricus non plura quam dicta mille breviaria et mille diurnalia imprimi faciet, et quia ob defectus supplendos numerum huiusmodi[(b)] excedere oportebit, si vigintiquinque

(b) A: *numerum huismodi* met verwijzingsteken onderaan de tenor toegevoegd.

diurnalia vel breviaria ultra numerum supradictum munde et correcte impressa fuerint, illa recipient prefati domini abbates eciam solvendo quatuordecim stuferos pro quolibet. Si vero in tradendo numerum millenarium non attigerit, pro rata sibi defalcabitur.

Insuper, si premissorum occasione alique forsan occurrerint differencie seu difficultates, voluerunt et consenserunt dicti contrahentes quod pro utraque parte eligetur unus ex arte et alius bonus vir et quod isti quatuor tamquam arbitri seu arbitratores huiusmodi differencias cognoscere et decidere et partes eorum dictamini seu arbitrali sentencie in omnibus stare et parere debeant, dolo et fraude seclusis.

<Signum> Et ego, Johannes Pels, clericus Coloniensis diocesis, publicus(c) sacris apostolica et imperiali auctoritatibus necnon venerabilis capituli ecclesie Beate Marie Antwerpiensis, Cameracensis diocesis, notarius ac scriba iuratus, quia premissis omnibus et singulis, dum sic, ut premittitur, agerentur et fierent, una cum prenominatis testibus presens interfui eaque sic fieri vidi et audivi ad in notam sumpsi, idcirco hoc presens publicum instrumentum, per alium fideliter scriptum, exinde confeci, subscripsi, publicavi et in hanc publicam formam redegi, signoque et nomine meis solitis et consuetis signavi, in fidem et testimonium omnium et singulorum premissorum, rogatus et requisitus.

(c) A: *publicus* met verwijzingsteken onderaan de ondertekeningsformule toegevoegd.

Résumé

Le contrat entre l'abbé de l'abbaye bénédictine allemande de Werden, représentant son collègue de l'abbaye d'Egmond en Hollande, et maître Thierry Martini ou Martens d'Alost, le premier imprimeur dans les Pays-Bas méridionaux, fournit quelques informations précieuses. Il permet en effet non seulement une approche bibliométrique, mais il révèle en plus quelques aspects plus techniques de la profession, et cela à une date assez reculée, le 1er juin 1507.

L'imprimeur, ayant à cette époque établi son 'officina' à Anvers, est chargé de faire imprimer à Paris mille bréviaires et autant de *diurnalia* selon le rite de l'Union de Bursfeld, et de les livrer à Anvers pendant le mois de février 1508. Les qualités exigées étaient d'ailleurs des plus hautes: le meilleur papier et encres noir et rouge, les meilleurs caractères ('littera') disponibles alors à Paris; en plus, les exemplaires devaient être dûment corrigés et aplatis au marteau. Le prix convenu était de quatorze sous par bréviaire, le sous pour l'aplatissement non compris, et de 7 sous par *diurnale*, chaque fois pour un tirage de mille exemplaires.

Qu'il soit certain que l'oeuvre a été terminé à temps, il est malheureusement impossible d'en indiquer un exemplaire subsistant avec la même certitude. Seul un bréviaire imprimé à Paris par un imprimeur anonyme et conservé dans la bibliothèque municipale de Trèves, peut entrer en ligne de compte.

Jacques Grévin and his translation of Sambucus' *Emblemata*

Alison Adams

When Jacques Grévin was charged by Plantin with the translation of Sambucus' *Emblemata*, it must have appeared a daunting task: the *Emblemata* consists of 167 poems of varied length (some of which are not particularly emblematic, but rather devoted to the praise of an individual), and Grévin translates the *subscriptio* of all but two of these.[1] The motto/title remains in the original Latin. Many of the poems employ extremely complex metres and rhythms, in the style of Horace; and Sambucus himself admits in his introduction that his aim is to delight through the difficulty of his work.[2] Quite apart from this, the role of the translator is

1 Joannes SAMBUCUS, *Emblemata*, Antwerp: Chr. Plantin, 1564; *Les Emblesmes*, Antwerp: Chr. Plantin, 1567. In the second edition of the Latin *Emblemata* (Antwerp: Chr. Plantin, 1566) Sambucus significantly increases the number of emblems and makes a few revisions to individual poems, and it is this later edition which Arthur Henkel and Albrecht Schöne use (*Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des 16. und 17. Jahrhunderts*, Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1967). Grévin's translation, however, was based on the first edition, as was the Dutch edition (Antwerp: Chr. Plantin, 1566). I have used copies of the Latin and the Dutch texts from the Stirling Maxwell Collection of Glasgow University Library, and for the French relied on prints from microfilm supplied by the Huntington Library, San Marino, California. The illustrations in this article are reproduced from these copies, courtesy of the University Librarian and Keeper of the Hunterian Books and MSS, University of Glasgow, and courtesy of the Huntington Library, San Marino, California. A facsimile of the 1564 Latin, 1566 Dutch and 1567 French texts appeared in *De Gulden Passer* 1982: I am following the numbering of the texts given in this edition for ease of reference. The two which are not translated are emblem 3, 'Conscientia integra, laurus' and emblem 38, 'Docti ignavos reprehendunt'; I can see no logical explanation for their exclusion. In all quotations, I not only give a normal modern 's' for the long 's', but resolve u/v and i/j according to modern practice. Apart from that, orthography and punctuation are reproduced as they appear in the original texts.

2 Holger HOMANN, *Studien zur Emblematik des 16. Jahrhunderts*, Utrecht: Haentjens Dekker & Gumbert, Bibliotheca emblematica 4, 1971, p. 47.

made more complicated by what appears to be Sambucus' main characteristic, that is the setting-up of ‘inhaltliche und strukturelle Entsprechungen und Parallelen’ (Homann p. 69): much of Sambucus' effect seems to be achieved through juxtaposition of terms and ideas, and this is facilitated by what, even in a Latin context, is a remarkably free and varied word order. It is, of course, impossible to recreate this in French where the lack of inflexion imposes a stricter word order.

Grévin's translation practice

In this context, Grévin had, inevitably, to involve himself in a lot more than a literal translation; full-scale rethinking was often necessary, and it is perhaps not surprising that he did not always achieve the same degree of success. Emblem 50, ‘Interiora vide’, provides a good example of the method of adaptation used by Grévin, at any rate when he is at his best (see figure 1). In this text, Grévin leaves the motto/title in its original Latin. The Latin *subscriptio* of this emblem consists of ten lines in elegiac couplets, but the French, as often, though by no means always, adopts a strophic structure: three four-line stanzas in alexandrines, rhyming abba etc.. Sambucus' Latin here seems particularly polished. The whole poem, in both Latin and French, is in the second person and addressed to a young man (‘puer’, line 9). The first four lines of the Latin provide the material for the first stanza of the French. In the context of the motto, with its injunction to look within, the way in which Sambucus immediately focuses on the external (‘Forma’) is striking. As yet, of course, the identity of the addressee is not defined, though the young man in the woodcut, tied down by his parcel (of worldliness?) suggests himself. The contrast is at once made clear with ‘Sed vitiis animus...’ at the beginning of the line (like ‘Forma’) and stressed through the repetition of ‘toto corpore’ in both elements; the oral congruence of ‘Venus... venena’ is satisfying in the way it underlines the apparent paradox. The French is quite differently structured. Instead of the two contrasting statements juxtaposed, with verbal parallels emphasising the contrast, the emphasis now is expressed

through the syntax, with two subordinate clauses introduced by ‘Bien que’ leading to the climax (‘Si est-ce que...’) of the filth within the beautiful exterior. The metaphoric use of Venus and of poison are both abandoned at this juncture, but instead we find ‘ordure’, which is stronger than anything at this stage in the Latin, and the new idea of ‘inconstance’. The contrast at the rhyme between ‘cieux’ and ‘vicieux’ obviously serves to underline the paradoxical situation.

Lines 5-7 of the Latin correspond to the second stanza in French. In line 5, Sambucus starts to elaborate the ways in which the poison within manifests itself: his use of chiasmus (‘manus ad caedem... ad periuria lingua’) is not reproduced in French, and indeed that kind of construction will always be difficult to emulate; Grévin opts for an adjectival construction as in the next line which thus forms a progression. A feeling of an onward movement is characteristic of Grévin, though his climax here is the weakest point in what is otherwise a fine rendering: ‘Tu n'as rien qui soit bon’, despite its summarizing, concluding quality, seems almost anticlimactic after the more colourful expressions of the previous lines. The last phrase is very similar in the two languages, though Grévin uses the more common name for the goddess, Venus rather than the Cyprian. This points to another obvious aspect of Grévin's tactics: the elucidation or simplification of classical references, presumably because a vernacular reader could not be assumed to have the same background knowledge.[3]

In his final stanza, Grévin omits Sambucus' image of the apple altogether (Latin line 8, in Greek: Sambucus often inserts one or two Greek words into his Latin) and thus the figurative use of colour in the injunction to the boy is also omitted. Grévin appears

3 cf. 17 ‘Nimium sapere’ where the motives governing Phaethon and Icarus are assumed in the Latin but spelt out in the French; 108 ‘Iudicium Paridis’ (‘Iudicium’ in French) where references to Priam and Troy are omitted in the French as inessential, along with metaphorical use of ‘Stygiis...immersa tenebris’, replaced by the much less graphic ‘emprisonee’ to describe the state of the human soul, but where on the other hand elucidation of Pallas' role (‘deesse toute armee’) is added; or 136 ‘Pro ignotis sumere laborem’ where the ancient preoccupation with ‘fama’ is lost.

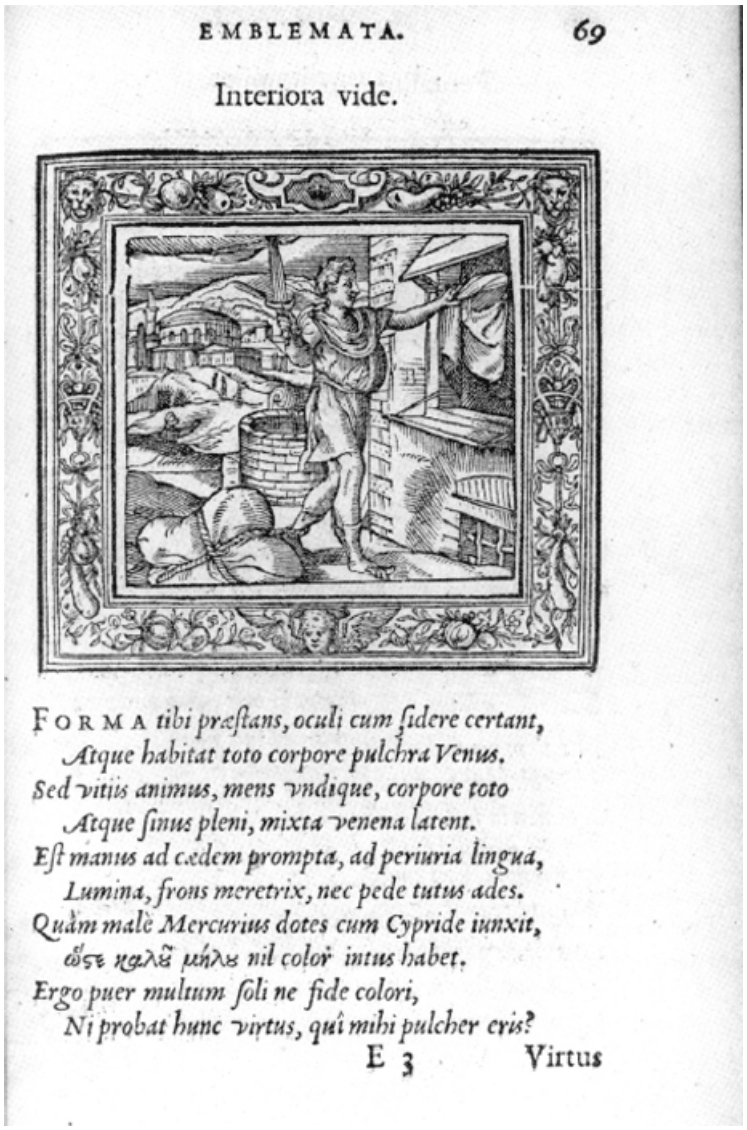

EMBLEMATA. 69

Interiora vide.

FORMA tibi præſtans, oculi cum ſidere certant,
Atque habitat toto corpore pulchra Venus.
Sed vitiis animus, mens vndique, corpore toto
Atque ſinus pleni, mixta venena latent.
Eſt manus ad cædem prompta, ad periuria lingua,
Lumina, frons meretrix, nec pede tutus ades.
Quàm malè Mercurius dotes cum Cypride iunxit,
ὥστε καλὸν μῆλον nil colorˆ intus habet.
Ergo puer multum ſoli ne fide colori,
Ni probat hunc virtus, quî mihi pulcher eris?

E 3 Virtus

Fig. 1: Emblem 50: 'Interiora vide': Sambucus, *Emblemata*, Antwerp: Plantin, 1564; *Les Emblesmes*, Antwerp: Plantin, 1567.

72 LES EMBLESMES

Ainſi la fortune pere
Bien que luing on ſe retire
Peut rendre vn homme ſarbé:
Tout ſe conduict par fineſſe,
Et pitie ſouuent on s'addreſſe
Au ſerpent qui eſt caché.

Interiora vide.

Bien que de la beauté tu ayes abondance,
Bien que ton oeil ſoit beau comme vn aſtre des cieux,
Si eſt-ce que tu as l'eſprit tout vicieux,
Et le corps tout rempli d'ordure & d'inconſtance.
Ta main eſt meurtriere, & ta langue parjure,

Ton

DE I. SAMBVC. 73

Ton oeil, ton front, ton pied n'eſt que luxurieux,
Tu n'as rien qui ſoit bon: & les dons gracieux
De Venus, ont eſté mal conioincts par Mercure.
Il ne te ſaut donc pas mettre quelque aſſeurance
En ta ſeule beauté: car comment ſeras-tu
Eſtimé comme beau ſi tu n'as la vertu
Qui ſe monſtre touſiours compagne à ton enfance?

Virtus vnita valet.

La mer ne gaſte rien, ſon ſel ne pourriſt point,
Et ores qu'elle ſoit par les vents agitee,
Si eſt elle touſiours ferme en ſon premier point,
Ne pouuant en ſon tout iamais eſtre gaſtee.

E 5 *Ton-*

to be aiming for simplicity and unity, and merely repeats the term ‘beauté’ from line 1. Sambucus too used ‘pulcher’ at both the beginning and the end, in a way which serves to foster a sense of conclusion. But in the French, Grévin lays more stress on emphasising the movement from the beginning to the end of the poem: he uses ‘beauté’ (for ‘color’) as well as ‘beau’, and also contrives to end the poem with the same rhyme (in -ance) as in the first stanza. This concern with unifying the poem seems to be another underlying priority of Grévin's.

Even if these main tendencies, a preoccupation with simplifying and unifying, often related to the development of a strong onward movement, and the explanation of Classical references seem to recur throughout the collection, Grévin is not always equally successful. Indeed at times Grévin gives the impression that he was virtually writing down the first thing that came into his head: some translations are banal and summary in the extreme, and one cannot help wondering whether he was working against the clock or had really lost all patience with the project. This can be sensed for instance in the 70s, 80s and 90s: maybe it is significant that this series of, in the main, weak translations is about halfway through the volume, as if Grévin were despairing of ever completing the work for which, after all, he was not being conspicuously well paid.[4]

Emblem 77, ‘Non dolo sed virtute’, is characteristic of these less successful translations (see figure 2). The Latin *subscriptio* consists of sixteen hendecasyllabic lines, which Grévin converts into

4 Plantin commissioned Grévin to produce French translations of Sambucus and of Hadrianus Junius' *Emblemata* for which he was paid 36fl. and 7fl. 10st. 3fl./week was considered an exceptionally good weekly wage for a compositor. If Grévin accepted to earn the same as a compositor, this would therefore be the equivalent of 14/15 weeks' work for the two texts - 167 longish + 57 much shorter poems. While obviously the comparison with a compositor's work is not totally valid for a professional man such as Grévin, we cannot help concluding that the task deserved to be more highly valued. See Leon VOET, *The Golden Compasses*, Amsterdam/London: Routledge and Kegan, Vol. 2, 1972, p. 289, Fn. 2.

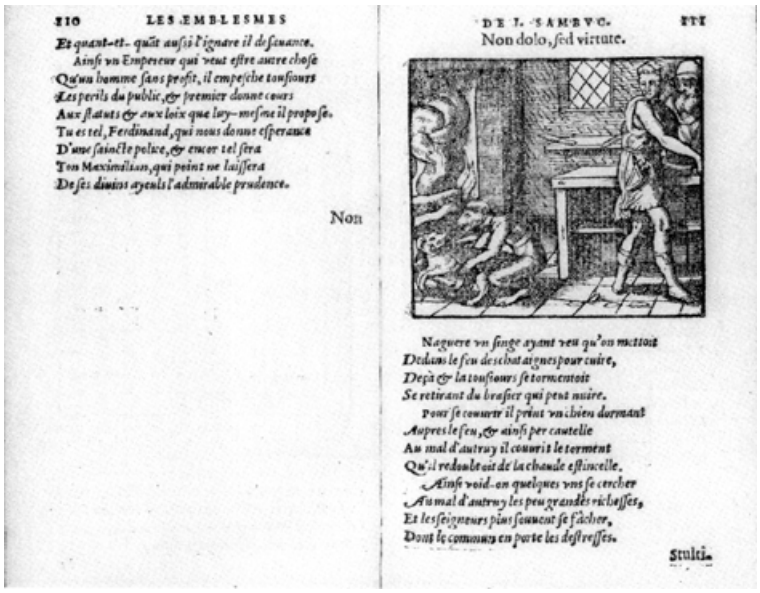

210 LES EMBLESMES

Et quant-et- quât auſsi l'ignare il deſcouure.
Ainſi vn Empereur qui veut eſtre autre choſe
Qu'vn homme ſans profit, il empeſche touſiours
Les perils du public, & premier donne cours
Aux ſtatuts & aux loix que luy-meſme il propoſe.
Tu es tel, Ferdinand, qui nous donne eſperance
D'vne ſaincte police, & encor tel ſera
Ton Maximilian, qui point ne laiſſera
De ſes diuins ayeuls l'admirable prudence.

Non

DE I. SAMBVC. 211

Non dolo, ſed virtute.

Naguere vn ſinge ayant veu qu'on mettoit
Dedans le feu deſchat aignes pour cuire,
Deçà & la touſiours ſe tormentoit
Se retirant du braſier qui peut nuire.
Pour ſe couurir il print vn chien dormant
Aupres le feu, & ainſi per cautelle
Au mal d'autruy il couurit le torment
Qu'il redoubloit de la chaude eſtincelle.
Ainſi void-on quelques vns ſe cercher
Au mal d'autruy les peu grandes richeſſes,
Et les ſeigneurs plus ſouuent ſe fâcher,
Dont le commun en porte les deſtreſſes.

Stulti.

Fig. 2: Emblem 77: 'Non dolo, sed virtute': Sambucus, *Emblemata*, Antwerp: Plantin, 1564; *Les Emblesmes*, Antwerp: Plantin, 1567.

Non dolo, ſed virtute.

BERGÆ (eſt oppidulum mari propinquum
In pinguem patet vnde iter zelandum)
Nuper ſimiola edidit notandum
Exemplum, ſimul & dolo iocoſum.
Nam cùm caſtaneas foco ſepultas
Vidiſſet, cinerem inſtitit mouere,
Prunas ſed metuens, ſtatim catelli
Stertentis pede ſurripit coacto.
Res eſt digna fide recentiori.
Laus eſt alterius malo cauere,
Sed fraus eſt alij dolo nocere.

Fraudes

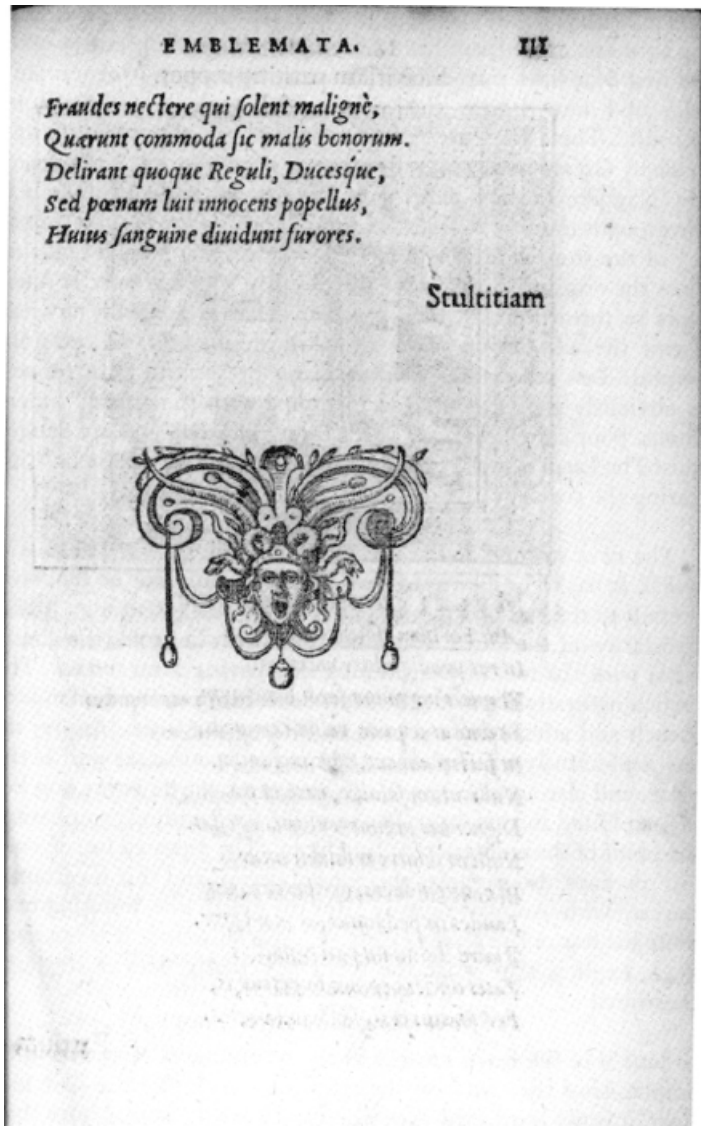

EMBLEMATA. III

Fraudes nectere qui ſolent malignè,
Quærunt commoda ſic malis bonorum.
Delirant quoque Reguli, Ducesque,
Sed pœnam luit innocens popellus,
Huius ſanguine diuidunt furores.

Stultitiam

twelve decasyllables, arranged in three four-line strophes, rhyming abba etc... The Latin has a fable-like quality at the outset with the first four lines introducing the story by setting it geographically and underlining the mood of the tale, an ‘exemplum jocosum’. These lines are not translated at all: the only attempt made by Grévin to recreate the mood of a ‘good story’ is the opening ‘Naguère’ (a short time ago). The first strophe of the French corresponds roughly to lines 5, 6, and 1/2 of 7. The Latin recounting of the story is brief and factual, whereas the French tends to gloss the original: thus we see the monkey who ‘De ça et la tousjours se tormentoit’ (a nice touch in what is generally a weak poem: the alliteration *tou* is probably deliberate and certainly helpful). Less successful, however, is the ‘brasier **qui peut nuire**’, so obviously a filler contrived to rhyme with the already superfluous ‘pour cuire’. Nobody needs to be told that fires are dangerous! The Latin is more straightforward ‘Prunas sed metuens’ (but fearing the coals).

The next strophe of the French renders the rest of line 7 and line 8. It has to be admitted that the Latin could not be rendered literally and a certain amount of expansion was essential: a literal translation of the Latin would be: ‘forthwith he stole [the chestnuts] with the foot of the sleeping dog having been forced’. The French naturally sorts out the syntax according to the demands of French and adds extra material to fill out the lines: ‘Aupres du feu’ is pleasantly atmospheric, and fits the woodcut, as well as the sense, and also contributes to the idea of a poor innocent dog being exploited in this way! ‘Per cautelle’ (by cunning) emphasises the point of the emblem recalling ‘dolo’. The repeated use of ‘couvrir’ perhaps also suggests this idea of deceit, and this is certainly the case with ‘Au mal d'autruy’. But the fourth line, restating once more his fear of fire seems excessive, especially since it is not even made explicit that what the monkey actually does is steal the chestnuts!

Line 9 of the Latin returns to the technique of storytelling by emphasising that what we hear is true - and, like the first four lines, it is not translated. Nor are lines 10 and 11 which, with their

parallel structures and the happy rhyming of *laus* and *fraus*, are clearly striking and memorable in the original. Maybe a translation would inevitably have lost too much and so was deemed better not attempted. And in a sense the additions in the previous strophe have already made the point, though not nearly so memorably. Some compensation is found though in the repeated ‘Au mal d'autruy’ which emphasises the link between the moral and the exemplum. The closing lines in both Latin and French narrow the application of the emblem to rulers,[5] but the French is a pale echo of Sambucus: the Latin is powerful: ‘Sed **p**oenam luit **innocens p**o**p**ellus, Huius **sanguine** dividunt furores’ with the emphasis on the spilling of innocent blood and the alliteration of **p**; in comparison the French ‘Dont le commun en porte les destresses’ is banal in the extreme.

A similar tendency towards banality can be seen in Grévin's translation of emblem 60, ‘Iniuria gravis est omnibus’ (see figure 3). The fourteen lines, again elegiacs, of the Latin are rendered by four stanzas of six seven-syllable lines. The theme is the desire for vengeance, and the motif is the sponge unfairly ripped from the rock. The Latin introduces the motif and the theme in the first four lines which provide the material for the first stanza in French. Liquid ‘l’ and soft ‘v’ sounds are delightfully suggestive of the soft damp sponges (‘mollis, bibula & scopulis avelliture udis/Spongia...’ etc.), and contrast with the harsh plosives of the reactions when similar ill is done to living humans: ‘Hinc odium, caedes, ultio moesta, furor’. The French too starts with a succession of soft sounds (‘l’, ‘ch’, soft ‘g’), but cannot reproduce the harshness of line 4 of the Latin. Moreover the accumulation of four ills which result from unjust treatment is reduced to two (‘...autant de mort/Et de haine l'on assemble’), with the rhyming of ‘mort’ with ‘tort’ in the previous line the only attempt tot recreate the dramatic sense of the original.

5 The sentiment is derived from Horace epist. I 2, 14, ‘Quidquid **delirant reges**, plectuntur Achivi’.

EMBLEMATA. 85

Iniuria grauis eſt omnibus.

Ad Hadrianum Gulielmum Neapolitanum.

DVM *mollis, bibula & ſcopulis auellitur vdis*
Spongia, vim veluti ſentiat illa, tremit.
Quò magis eſt viuis iniuria, viſque dolenda,
Hinc odium, cædes, vltio mœſta, furor.
Vel leuiter contra nitenti verba minantur,
Et ceſsiſſe parum dedecus eſſe putant.
Haurit at vt patiens, multa hanc diſtendit & vnda,
Triſtia non meritò ſic toleranda bonis.
Iuſtus erit vindex cunctorum crimina quærens,

F 3 Se

Fig. 3: Emblem 60: 'Iniuria gravis est omnibus': Sambucus, *Emblemata*, Antwerp: Plantin, 1564; *Les Emblesmes*, Antwerp: Plantin, 1567.

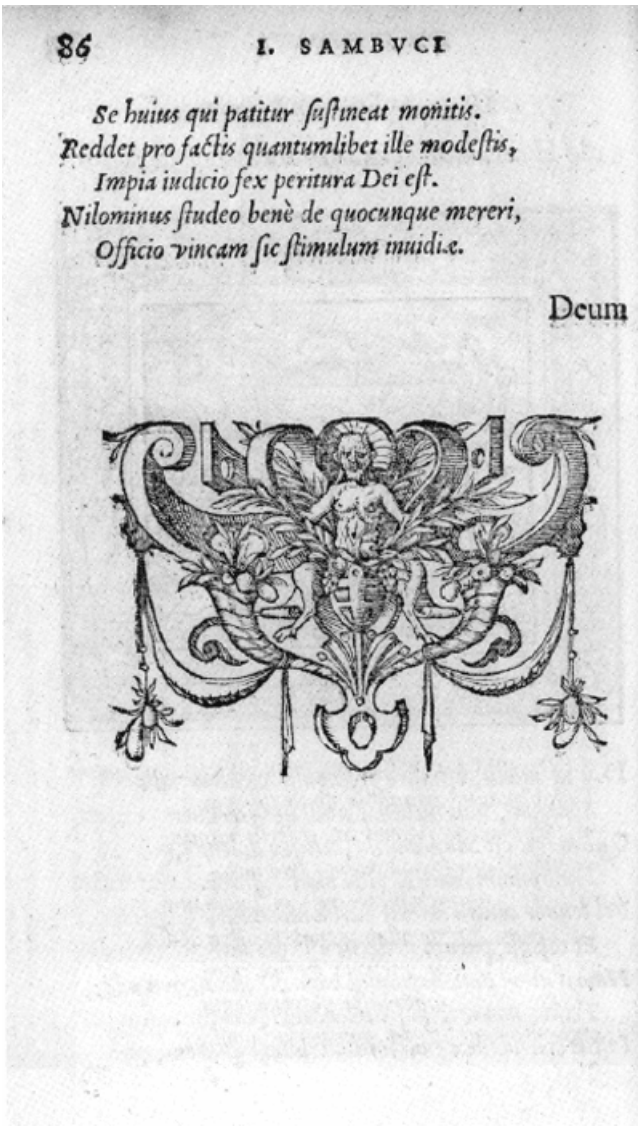

86 I. SAMBVCI

Se huius qui patitur ſuſtineat monitis.
Reddet pro factis quantumlibet ille modeſtis,
Impia iudicio fex peritura Dei eſt.
Niominus ſtudeo benè de quocunque mereri,
Officio vincam ſic ſtimulum inuidiæ.

Deum

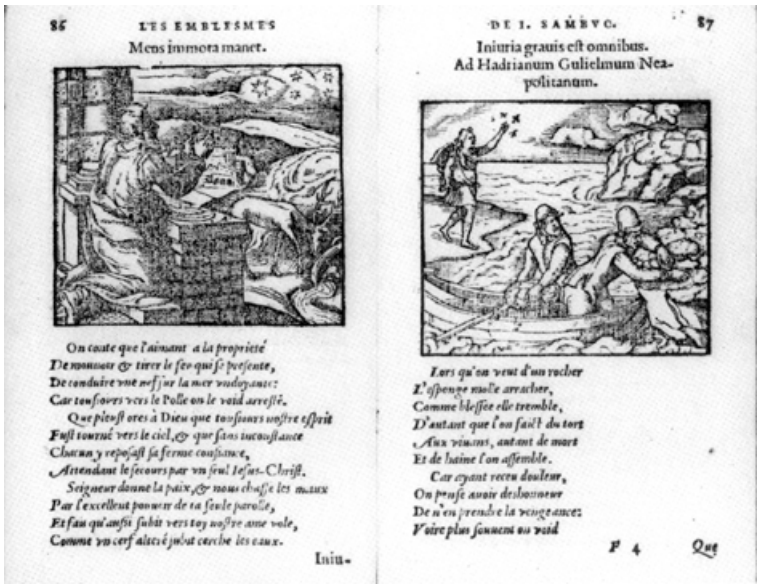

86 LES EMBLESMES

Mens immota manet.

On coste que l'aimant a la proprieté
De nommer & tirer le fer qui se presente,
De conduire vne nef sur la mer voyageuse:
Car tousiours vers le Polle on le void arresté.
Que pleust ores à Dieu que tousiours nostre esprit
Fust tourné vers le ciel, & que sans incognissance
Chacun y reposast sa ferme cognissance,
Attendant le secours par vn seul Iesus-Christ.
Seigneur donne la paix, & nous chasse les maux
Par l'excellent pouuoir de ta seule parolle,
Et fay qu'ainsi subit vers toy nostre ame vole,
Comme vn cerf altéré jubat cerche les eaux.

Iniu-

DE I. SAMBVC. 87

Iniuria grauis est omnibus.
Ad Hadrianum Gulielmum Neapolitanum.

Lors qu'on veut d'vn rocher
L'esponge molle arracher,
Comme blessee elle tremble,
D'autant que l'on faict du tort
Aux viuans, autant de mort
Et de haine l'on assemble.
Car ayant receu douleur,
On pense auoir deshonneur
De n'en prendre la vengeance:
Voire plus souuent on void

F 4 Que

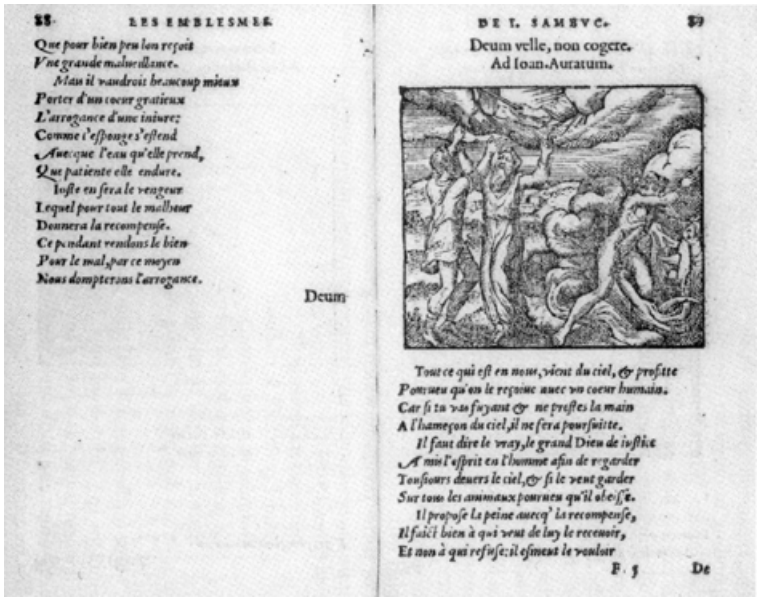

88 LES EMBLESMES

Que pour bien peu lon reçoit
Vne grande malueillance.
Mais il vaudrois beaucoup mieux
Porter d'un coeur gratieux
L'arrogance d'une iniure:
Comme l'eſponge s'eſtend
Auecque l'eau qu'elle prend,
Que patiente elle endure.
Iuſte en ſera le vengeur
Lequel pour tout le malheur
Donnera la recompenſe.
Ce pendant rendons le bien
Pour le mal, par ce moyen
Nous dompterons l'arrogance.

Deum

DE I. SAMEVC. 89

Deum velle, non cogere.
Ad Ioan. Auratum.

Tout ce qui eſt en nous, vient du ciel, & proſite
Pourueu qu'on le regoiue auec vn coeur humain.
Car ſi tu vas fuyant & ne preſtes la main
A l'hameçon du ciel, il ne fera pourſuitte.
Il faut dire le vray, le grand Dieu de iuſtice
A mis l'eſprit en l'homme afin de regarder
Touſiours deuers le ciel, & ſi le vent garder
Sur tous les animaux pourueu qu'il obeiſſe.
Il propoſe la peine auecq' la recompenſe,
Il faict bien à qui veut de luy le receuoir,
Et mal à qui refuſe: il eſtime le vouloir

F. 5 De

The expansion involved in the next stanza of the French, corresponding to only two lines of Latin (lines 5-6) similarly weakens the impact. When Sambucus returns to the image of the sponge to express how patient absorption of wrong is preferable to exacting vengeance, sound again has an important role to play, with a pattern of long, especially nasal vowels in lines 7-8. Once more the French expands on the original: while the nasal vowels recur in the French, the greater length allows Grévin to spell out the the moral implications (‘il vaudroit beaucoup mieux’) in more heavy-handed fashion. Surprisingly then, the final moral stance is in fact less elaborated on in the French: Sambucus underlines the contrast with the final judgment of God, and concludes, in the first person singular, with determination to do his duty to be fair to everyone. It is, I think, the use of the first person plural, coupled with the introduction of the rhyme ‘recompense’: ‘arrogance’ (for Latin ‘invidiae’) which makes the moral conclusion here, despite the omission of any reference to God, unpleasantly self-satisfied (lines 19-24):

> Juste en sera le vengeur
> Lequel pour tout le malheur
> Donnera la recompense.
> Ce pendant rendons le bien
> Pour le mal, par ce moyen
> Nous dompterons l'arrogance.

One further example of Grévin's weaker translations will suffice: emblem 133, ‘Expediens impedior Bombyx’, in which the hapless silkworm is used as a metaphor to express the fate of one who serves, suffers and ultimately dies for someone else's gain (see figure 4). Once more the Latin (ten lines, elegiacs) is translated into a strophic form, four four-line stanzas made up of alexandrines. The first 2 1/2 lines of the Latin give us the first stanza; the striking features of the Latin are on the one hand the adjective ‘pendulus’ which graphically conveys the silkworm's literal position and the degree to which it is bound by its task, and on the other by the repeated ‘opus’/‘opere’ (supported by a pattern of ‘o’ sounds), reflecting its entanglement. Both of these are lost in the French, whereas the French resorts to a banal expression of quantity,

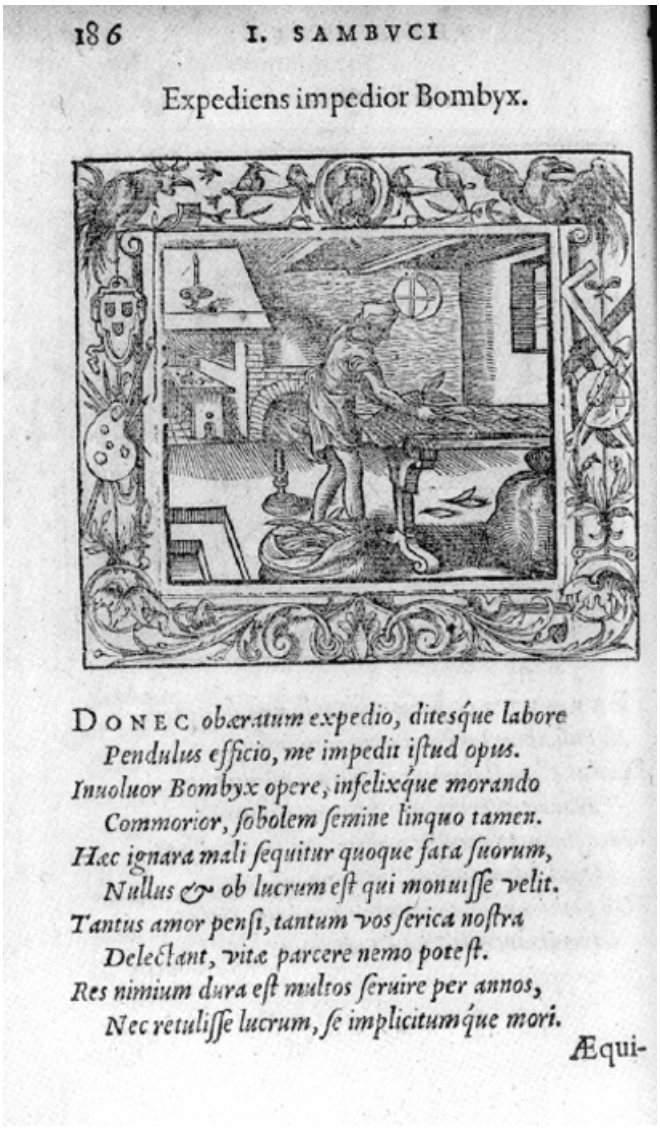

186 I. SAMBVCI

Expediens impedior Bombyx.

DONEC obæratum expedio, ditesque labore
Pendulus efficio, me impedit iſtud opus.
Inuoluor Bombyx opere, infelixque morando
Commorior, ſobolem ſemine linquo tamen.
Hæc ignara mali ſequitur quoque fata ſuorum,
Nullus & ob lucrum eſt qui monuiſſe velit.
Tantus amor penſi, tantum vos ſerica noſtra
Delectant, vitæ parcere nemo poteſt.
Res nimium dura eſt multos ſeruire per annos,
Nec retuliſſe lucrum, ſe implicitumque mori.

Æqui-

Fig. 4: Emblem 133: 'Expediens impedior Bombyx': Sambucus, *Emblemata*, Antwerp: Plantin, 1564; *Les Emblesmes*, Antwerp: Plantin, 1567.

Et alors le venerie cognoissant ceste chose
Va coupant l'arbre au pied : puis estant assommé
Il se laisse en va coup trebuscher dessus terre
Luy qui pourvoit les tours plaines d'honneurs de guerre.
Helas où est la foy, où est-ce que nous sommes,
Puis que nul sine en dormant l'on n'est pas asseuré !
Hippomene trompa sa dame auec des pommes,
Et par la mere aussi l'enfant fut deschiré :
Nous sommes bien souuent trompez par ceux la mesme
Auſquels nous nous fions au besoing plus extrême.

Alchimiæ vanitas.

Pourquoy ce charbonnier se met-il en sueur ?
Pour disoindre s'il peut à force de chaleur

Les mestez elements ? pourquoy par grand despense
Et aussi par le feu quiert-il la quinte essence
Qui ne fut & n'est point ? vn vouloir imparfait
Et vn folastre esprit fait faire ce qu'il fait.
Quel gaing en aura-il ? gaing de pauurement viure.
Quel rage tient le sens de l'homme qui veut suyure
Et qui veut racheter d'vn bien qui est certain,
Le reuenu doubteux d'vn miserable gaing ?
Ne te promets par prix l'esperance fermee :
Car ce que sat fera, ne sera que fumee.

Expediens impedior Bombyx.

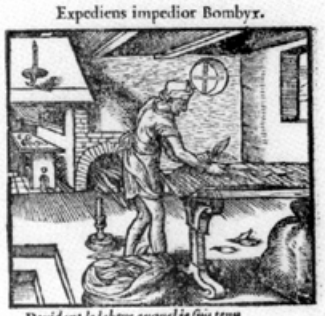

Desirant le labeur auquel ie suis tenu
Pendant que par trauail ie donne la richesse,

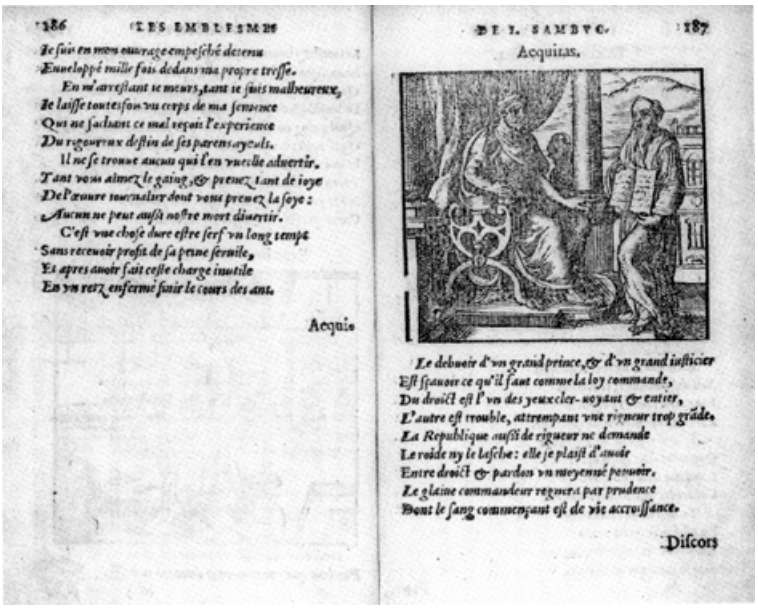

386 LES EMBLESMES

Ie fuis en mon ouurage empeſché deceu
Enueloppé mille fois dedans ma propre treſſe.
En m'arreſtant ie meurs, tant ie ſuis malheureux,
Ie laiſſe toutesfois vn corps de ma ſemence
Qui ne ſachant ce mal reçois l'experience
Du rigoureux deſtin de ſes parens ayeuls.
Il ne ſe trouue aucun qui l'en vueille aduertir.
Tant vous aimez le gain, & prenez tant de ioye
De l'œuure vermaluer dont vous prenez la ſoye:
Aucun ne peut auſſi noſtre mort diuertir.
C'eſt vne choſe dure eſtre ſerf vn long temps
Sans receuoir profit de ſa peine ſeruile,
Et apres auoir fait ceſte charge inutile
En vn rets enfermé finir le cours des ans.

Acquis

DE L. SAMBVC. 387

Acquitas.

Le deuoir d'vn grand prince, & d'vn grand iuſticier
Eſt ſçauoir ce qu'il faut comme la loy commande,
Du droict eſt l'vn des yeux clers-voyant & entier,
L'autre eſt trouble, attrempant vne rigueur trop grãde.
La Republique auſſi de rigueur ne demande
Le vuide ny le laſche: elle ſe plaiſt d'auoir
Entre droict & pardon vn moyenné pouuoir.
Le glaiue commandeur regnera par prudence
Dont le ſang commençant eſt de vie accroiſſance.

Diſcors

‘mille fois’ to emphasise the creature's predicament:

> Je suis en mon ouvrage empesché detenu
> Enveloppé mille fois dedans ma propre tresse.

The ‘o’ sound is continued in the Latin, and a further sound patterning is introduced with the punning of ‘infelixque morando/Commorior’ (lines 3-4) which cannot be replicated in French, though Grévin makes an interesting attempt at an equivalent with the alliterative ‘En **m**'arrestant je **meurs**, tant je suis **malheureux**’. Overall however, the next stanza is more wordy and discursive than the original (Latin 2 1/2 lines to line 5, French lines 5-8), with the introduction of ‘tant’ and ‘qui’ to express the relationships between clauses, and the emotive but conventional adjective ‘rigoureux’ to qualify the destiny which awaits the worm.

The third stanza is drawn from lines 6-8 of the Latin. Here, the gains which mankind extract from the silkworm are emphasised through three separate expressions:

> Nullus & ob **lucrum** est qui monuisse velit
> Tantus est **amor pensi**, tantum vos **serica nostra**
> Delectant... (6-8)

with the two latter further stressed by the use of ‘tantus/tantum’ in key positions in the line. In the French, there is only one expression used for financial profit, ‘gaing’ instead of both ‘lucrum’ and ‘pensi’. Perhaps the longwinded ‘oeuvre journalier’ presents some compensation:

> Tant vous aimez le gaing, & prenez tant de joye
> De l'oeuvre journalier dont vous prenez la soye...

The last stanza in Latin not only returns to the paradox of human gain, ‘lucrum’ again, set against the silkworm's death, but also to the key word ‘mori’ (cf. line 4) which is actually the last word of the poem. While the French use of the noun ‘serf’ instead of the verb (‘servire’ in Latin) could be said to aid the emphasis on the application of the moral to the human condition of slaves/servants, the concluding euphemistic expression ‘...finir le cours des ans’ rather than a reference to death greatly lessens the final harsh impact which Sambucus had produced. Altogether, the French version strikes me as rather watered-down in comparison with

Sambucus' original, with longer discursive expressions often substituted for clever and memorable juxtaposition and sound patterning.

There are a few instances where Grévin appears to misunderstand the Latin, or, if not misunderstand, deliberately opt for a contradictory sense. This would appear to be the case in emblem 30, ‘Laus in fine’: the theme is the value of a peaceful resolution to a conflict which only God can bring, and this general idea is equally clear in both Latin and French. However Sambucus comments in the second stanza of his text (lines 7-8):

> Homerus Ulyssem **πτολιπορθον**, &
> Victorem, Achillem nec vocat gravem.

The point is that Homer himself was critical of these heroes despite their obvious valour (‘nec vocat gravem’), whereas Grévin translates in a way which does not imply any criticism (lines 5-6).[6]

> Ulysse est appellé par Homere, homme acort,
> Achille est estimé victorieux & fort...

Grévin's version of emblem 147, ‘Simile à simili non laeditur’, though, gives a completely different sense to Sambucus' original. The eight-line Latin poem contrasts the behaviour of dogs and robbers, which only attack those weaker than themselves, with that of virtuous men who will not fight someone who is already down but instead increase their valour by attacking the arrogant (lines 7-8):

> Crescit at in duris virtus, maiora meretur,
> Abstinet à victis, inque suberba ruit.

The allusions to dogs and robbers are comparably rendered by Grévin, in the first two of his three four-octosyllable strophes, though more emphasis is given to the suffering of the weak dog than the underlying agression which is really the point. But in the final strophe the sense is completely changed:

> Mais la vertu tout au contraire
> Veut aux plus infirmes complaire.
> L'homme vaincu & abbattu
> Est soulagé par la vertu.

6 The Dutch translation sets Ulysses above Achilles (and Ajax), as the true conqueror of Troy. My thanks go to Dr. Theo van Heijnsbergen for help with the understanding of the Dutch translation of this emblem.

Grévin has given to ‘vertu’ a sense quite different from that of the Latin ‘virtus’ as it occurs in this context (though both terms, of course, can cover a wide range of meaning). ‘Virtus’ is not military valour or bravery, and no reference at all is made to defeating the arrogant.[7] Instead, ‘vertu’ has acquired the idea of concern for others, and the whole military ethos and set of values has disappeared. This is consistent with the change of emphasis Grévin gives to his version of emblem 19, ‘Consilium’ (see p. 177).

Sambucus is likely to have been particularly annoyed at Grévin's treatment of emblem 137, ‘Antiquitatis studium’, since it is concerned with a subject so dear to his own preoccupations: his emblems are followed by a display of Roman medals which he himself had collected. The Latin text stresses two elements, firstly the way in which all things, even symbols of imperial power, are destroyed, and secondly how God has brought about the remarkable discovery of ancient marbles and medals as an incentive to good (lines 5-7):

> Hinc Deus **in frugem veterum virtute probatam**
> **Ut vocet** en monstrat marmora, Roma, tibi.
> Effodiuntur opes **irritamenta bonorum...**

Grévin plays down the transience of all things, seeming to suggest that Ancient things are exempt: ‘l'antiquité.../Demeure avec le temps à jamais perdurable’ (lines 3-4); hence there need be no reference to God's intervention to bring relics to light. More importantly the idea that these relics can be an inspiration to virtue is excluded. The only mention of virtue is that the marbles ‘Monstrent la grand’ vertu des hommes esprouvez’ (line 6), but the emphasis is on past virtue rather than present.

Signs of Grévin's personal spheres of interest

The differences between the Latin and the French are of course in part due to the differences between the two languages; never-

7 The sense in Sambucus is reminiscent of Vergil, *Aeneid* VI, 851-53 where the shade of Anchises advises Aeneas on the virtues demanded of him: tu regere imperio populos, Romane memento/ (hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,/ parcere subiectis et debellare superbos. I am grateful for Betty Knott-Sharpe's help here.

theless, there is no doubt in my mind that Grévin's versions are extremely variable in standard, and some attempt must be made to elucidate the factors concerned. While I am tempted to lay the responsibility for the generally weak group of emblems in the middle of the book on the psychological factor of the middle point in a long work, when it comes to evaluating the French versions which strike the reader as exceptionally successful, clearly a more positive reason must be sought. It seems that certain topics particularly engaged Grévin's attention and enthusiasm.

Emblems 142 and 153, for instance both touch on the problem of drunkenness and they seem to have aroused a personal interest in Grévin. ‘Avaritia huius saeculi’ (142) was bound to interest Grévin since it is concerned with the question of artistic patronage. The first eight elegiac lines of the Latin (giving the first 12 decasyllabic lines of French) describe the two different doors (for rich and poor) which give access to the rich man's house, and bewail the lack of welcome extended to those following the Muses. Grévin unusually develops the references to the Classical Muses who, because of the meanness of the age, get no chance to be awakened. More interesting for our purposes though is the latter part of the poem (lines 9-14 in Latin; 13-22 in French) although Grévin does not mention the specific Latin poets (Horace and Vergil) that Sambucus says would not have a chance to flourish in his day, he greatly strengthens the impact at this stage; Sambucus expresses the lack of respect shown to poets in abstract fashion:

> Exulat ingratum carmen, facundia passim
> Temnitur, & cultis artibus aula caret. (11-12)

whereas one senses the bitterness of personal experience in Grévin's emotive lines:

> Les vers sont morts, on ne sait que rire
> De celluy-la qui s'apprend à bien dire. (17-18)

Sambucus finishes his poem with a comment on the welcome given to ‘bibuli’, but this is emphasised in the French by setting up a contrast between them and the ‘doctes’ who obviously include himself:

> Parmy les cours les doctes sont les derniers,
> Et les beuveurs sont receus les premiers.

Ils font vertu d'estre riches en terre,
Ou d'esgoutter à qui mieux-mieux un verre. (19-22)

The final couplet gives an impression of the scorn in which he holds the drinkers, much stronger than anything in Sambucus: the riches are purely ‘en terre’, a clear allusion to the contrast with treasures in Heaven (Sermon on the Mount, Matthew 6, 20-21) and the valuelessness of the drinking is conveyed through the colloquial ‘esgoutter à qui mieux-mieux un verre’.

In 153 too, ‘Poena sequens’, Grévin gives more emphasis to drunkenness than Sambucus does.[8] In this story, a thief, having enjoyed a welcome drink, falls asleep such that the weight of his bag of booty strangles him. Sambucus does not explicitly speak of inebriation, or indeed identify the drink: the thief is merely ‘defessus’ (line 5). But Grévin elaborates: ‘S'estant **enivré** largement...’. Another interesting feature of this emblem is the fact that Grévin clearly has the woodcut in mind when he composes his version (see figure 5):

Il s'endort reposant sa charge
Dessus une grande table large,
D'ont le sac grillant vistement
Le renversa... (lines 6-9)

The situation is perhaps difficult to envisage, but the artist has produced a relatively plausible scenario, with the thief reclining, his head, and thus his load, on the table. Sambucus, doubtless writing before the woodcut was produced is much vaguer, leaving the emphasis on the just deserts rather than the physical details (‘...sponteque punit onus’).[9]

8 Cf also emblem 26, ‘Sobriè potandum’, in which Grévin similarly decries drunkenness in a poem much stronger in emphasis than Sambucus' original.

9 Influence of the woodcut is also seen in emblem 53 ‘Physicae ac metaphysicae differentia’ where the Latin, ostensibly describing the image, uses left and right the wrong way round. Grévin corrects this in the French. Another possible correction is found in emblem 82 where ‘colore’ in the first line of Sambucus' printed text is translated as if it read ‘calore’. Could Grévin have been working from a manuscript version? It is impossible to be certain whether this is a correction or an error on Grévin's part.

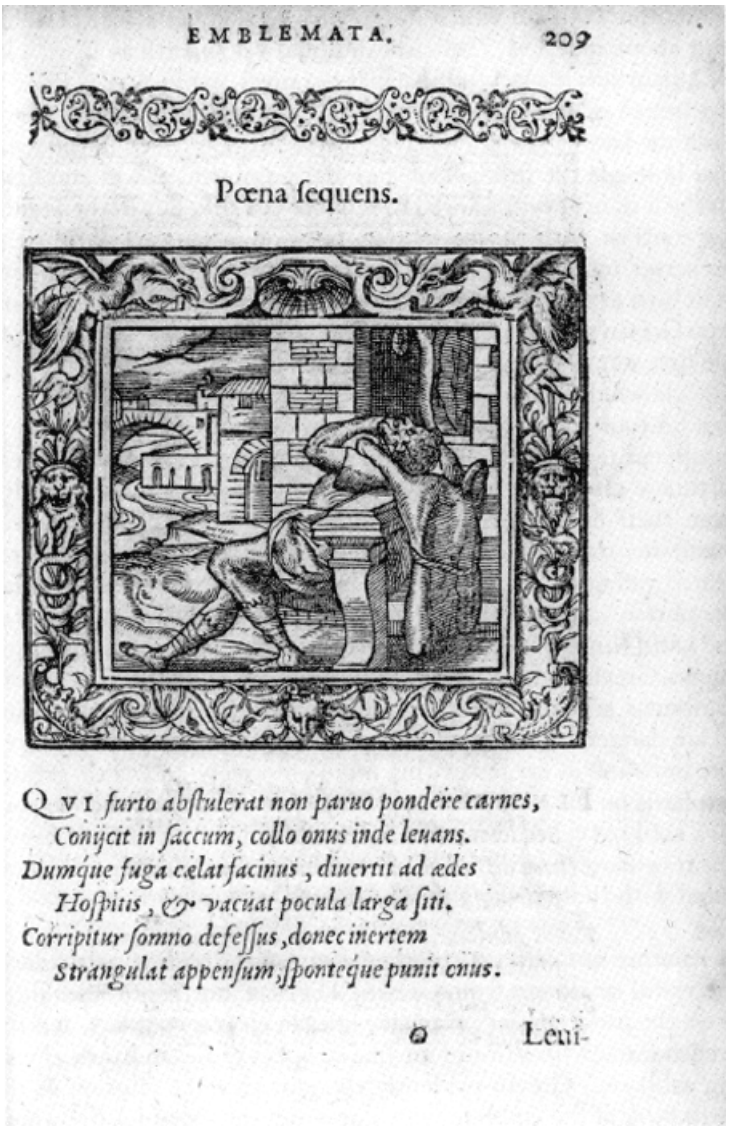

EMBLEMATA. 209

Pœna ſequens.

QVI furto abſtulerat non paruo pondere carnes,
Conijcit in ſaccum, collo onus inde leuans.
Dumque fuga celat facinus, diuertit ad ædes
Hoſpitis, & vacuat pocula larga ſiti.
Corripitur ſomno deſeſſus, donec inertem
Strangulat appenſum, ſponteque punit onus.

O Leui-

Fig. 5: Emblem 153: 'Poena sequens': Sambucus, *Emblemata*, Antwerp: Plantin, 1564.

Another emblem which in Grévin's version has a very personal ring about it is 111, ‘Felicitas indigna, vel superflua’. This, like 142, bemoans his lack of financial resources, exploiting as in 133, the image of the silkworm that labours for the gain of others. Both the Latin and the French are personally expressed in the sense that both use the first person singular. Sambucus places emphasis on the lack of effort required to produce the silk, but in the French the contrast with the poet's own position is stressed with ‘riche (richesse)’ repeated three times, and ‘sans’ twice (‘sans soucy’; ‘sans main’) to express the unjust lack of participation by the exploiters. Grévin's envy takes on an almost petulant tone at the end of the first stanza (French lines 1-6, based on Latin 1-6):

> Je voudrois bien que d'un tel revenu,
> A tout jamais fust mon bien maintenu. (5-6)

Sambucus, echoed by Grévin carries on the argument that these fortunate circumstances only arise for those who inherit wealth from their fathers (Latin lines 7-10; French 7-12); but Grévin maintains the rather petulant tone with the word ‘richesse’ repeated yet again, and distancing himself from this situation with the phrase ‘...**à ceux la** qui ont les heritages’. The final couplet of the Latin (lines 11-12) is expanded into a full 6-line stanza which allows Grévin time to give an original twist to the conclusion: Sambucus' sentiment was that gains for which we have not laboured are dangerous, so he will be satisfied with what he has worked for; but Grévin expresses this more emotively and with greater emphasis on his own position: ‘Quant est de moy...’, and ‘ce **seul** bien **seul** me contentera’. The repeated ‘seul’ may be a little heavy, but it conveys his own sense of superiority (or sour grapes?!) compared with those lucky rich who do not have to work.

Another emblem on the theme of riches receives particularly successful treatment from Grévin, ‘Divitiae inutiles’ (37, see figure 6): the Latin consists of twelve lines in elegiac couplets, and the French sixteen lines (four four-line strophes of alexandrines, rhyming aabb etc.) Grévin evidently thought that the allusion at the beginning of the emblem which provides the motif for the woodcut required elucidation for a vernacular reader (as it might well for a modern reader): thus where Sambucus glosses the fame of

Xerxes' plane tree[10] by saying that every cicada was known, Grévin explains instead its relevance for the understanding of the emblem, that it was enclosed. Alongside the omission of the cicada, the familiar (in Classical terms) image of Fama is also omitted from the French. Moral implications are immediately clearly articulated with the insertion of ‘pourtant’ and ‘Mais’. I think that the stress provided in Latin by the alliteration in ‘m’ of ‘miseris... malis’ is given in the French by the positioning of ‘Aux pauvres souffreteux’ and its expansion ‘que l'on void quaimander’ (= beg):

> La plane de Xerxes fut beaucoup renommee,
> Et pourtant elle fut tout autour enfermee:
> Mais que servent les biens, si non pour en aider
> Aux pauvres souffreteux que l'on void quaimander?

The next four lines of the Latin correspond to the second stanza of the French and the French can again be said to be simplified. Most noticeable is the reduction in the number of terms used for wealth (‘munera’, ‘opibus’, and ‘aurea’ back in line 3), in favour of ‘bien’, and the use of ‘bon’, qualifying the friends he could help, to render the whole idea ‘notum cana fide’, that is ‘known for old loyalty’. At first sight ‘bon’ is a distinct weakening, but on the other hand it makes a link with ‘bien’ which seems positive overall. The visual idea of hiding wealth (‘imis si lateantque locis’) gives way to the sense it infers, that is being of no use, ‘...dont on ne peut retirer le service’.

The last part of the Latin on the other hand is expanded, with 9-10 providing the material for the third strophe, and 11-12 for the fourth. The exclamatory tone of ‘Heu stultos’ (lines 9) is quite faithfully reproduced, but the following relative is wordier in French. Latin line 10 was eminently quotable ‘Magnus enim qui dat, si capit inde nihil’ and the chiasmus stresses the contrasting attitudes. This would be difficult to reproduce in French, and instead Grévin opts for a system of sound patterning with the ‘donne’ repeated three times (lines 11-12):

10 Cf Herodotus vii, 31

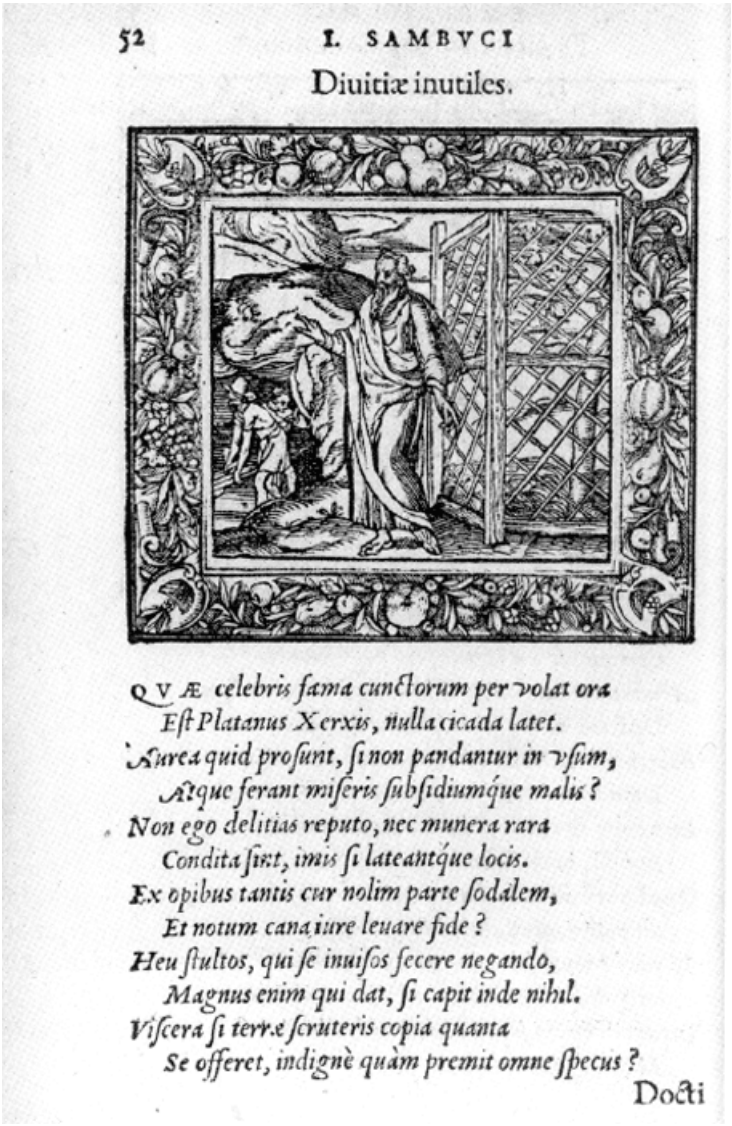

52 I. SAMBVCI

Diuitiæ inutiles.

QVÆ celebris fama cunctorum per volat ora
Est Platanus Xerxis, nulla cicada latet.
Aurea quid prosunt, si non pandantur in vsum,
Atque ferant miseris subsidiumque malis?
Non ego delitias reputo, nec munera rara
Condita sint, imis si lateantque locis.
Ex opibus tantis cur nolim parte sodalem,
Et notum cano iure leuare fide?
Heu stultos, qui se inuisos fecere negando,
Magnus enim qui dat, si capit inde nihil.
Viscera si terræ scruteris copia quanta
Se offeret, indignè quàm premit omne specus?

Docti

Fig. 6: Emblem 37: 'Divitiae inutiles': Sambucus, *Emblemata*, Antwerp: Plantin, 1564; *Les Emblesmes*, Antwerp: Plantin, 1567.

58 LES EMBLESMES

Diuitiæ inutiles.

La Plaine de Xerxes fut beaucoup renommee,
Et pourtant elle fut tout autour enfermee:
Mais que seruent les biens, si non pour en aider
Aux pauures souffreteux que l'on void quasimander?
Ie n'estime iamais ny plaisir ny delice,
Du bien dont on ne peut retirer le seruice:
Car pourquoy ne voudroy-ie aider mes bons amis
Des biens, dont à foison i'vsage m'est permis?
He! que ceux la sont fols, lesquels par ostentaire
Sont hays d'vn chacun, qui n'en faict que mesfaire;
Car celuy est touſiours des plus grands ordonné
Qui donne & ne prend rien de ce qu'il a donné.

Mais

DE I. SAMBVC. 59

Mais si tu veux ouurir le ventre de la terre,
Pour rechercher les biens que dedans elle enserre,
Combien trouueras-tu de biens delicieux
Cachez vndguement dans le profond des creux?

In fecundis conſiſtere laudabile quoqs.

Orphee fut bon maiſtre à iouër de la lyre,
Parquoy on luy ſura le cigne doux-chantant,
Homere, pour ſecond, qui ſceut auſſi bien dire,
Eut le doux roſſignol au gosier eſclattant.
Mais on euſt mieux donné la louange ſeconde
A Orphee qui n'eut la langue ſi faconde.
Car comme eſt la louange au perroquet premiere,

Que

Car celuy est tousjours des plus grans ordonné
Qui donne & ne prend rien de ce qu'il a donné.

The last two lines of the Latin introduce another word for wealth (‘copia’) which again is translated by ‘bien’; indeed the expansion in the French means that ‘bien’ is used twice in this strophe, once qualified by the adjective ‘delicieux’. This contrasts effectively with the ominous ‘ventre’, a literal translation of ‘viscera’, and the expanded ‘profond des creux’ for ‘omne specus’, both terms for the hiding places of treasures. The contrasting relationship of the stanza to the rest of the poem is made clear in the introductory ‘Mais’ of line 13.

This characteristic of spelling out logical relationships, rather than relying on juxtaposition, seems to be part of Grévin's normal working practice and perhaps almost a function of French as opposed to Latin. More noteable are the completely different ways in which Sambucus and Grévin express the idea of wealth here: Sambucus goes for variety, one might almost think deliberately using as many different words as possible, though none of them at all unusual, whereas Grévin opts for simplicity and unity, with considerable repetition, and produces, if not exactly a powerful poem, one which will impress its readers and so must be regarded as successful.

Given Grévin's evident interest in the subject of wealth, his version of Sambucus' emblem 97, ‘Interdum requiescendum’ takes on a special poignancy. The proportions of the two poems on this occasion remain very similar, with ten lines of Latin dividing equally to give two stanzas of six alexandrines. But nevertheless, the overall impression is very different. Where the Latin starts with a calmly expressed, generalized statement ‘Est cunctis requies tribuenda...’, the French begins strikingly: ‘Non, il n'est pas besoing de tousjours travailler’, followed up by the importance this has for both mind **and** body; this is likened to the need to leave land fallow, and the whole is explained because ‘les astres’ designed things that way, a justification lacking in the Latin. The conclusion in both versions is the same, the need for moderation,

but in the French the ground for this is better prepared in the handling of the next image, the bow which must not be treated in too extreme a fashion. In the French the different treatments are presented as alternatives, linked by ‘ou’ instead of Latin ‘...que’ (=and), and thus the need for a middle path between the two extremes is better prepared for.

Emblem 31, ‘Res humanae in summo declinant’, represents another response to the unequal distribution of wealth: that all of us are nevertheless equal in death. Sambucus' ten lines in elegiacs gives sixteen decasyllables in French. The Latin is to my mind one of Sambucus' most successful, with its stark opposition of light and dark, careful word order (for instance the emphatic ‘Nil’ and ‘Mors’ at the beginning of lines), his usual propensity for alliteration and sound patterning more generally, and a mood of pathos. Grévin eliminates the light/dark antithesis at the beginning of the poem, instead making explicit the role of fortune which was doubtless implicit in the motto. This makes the sense clearer but is less emotive than the Latin: ‘Et nihil aeternum, quod rapit atra dies’. Sambucus follows this immediately by the well positioned ‘Nil iuvat...’, whereas the French, characteristically is more discursive:

> Bien que les Rois aux grand palais demeurent,
> Si faut-il bien qu'en la parfin ils meurent.

The rhyme ‘demeurent/meurent’, precisely because it is traditional, underlines the inevitability of death for us all and thus creates an emotive effect. Grévin appears to have been particularly concerned to enhance the unity of this poem. Thus, as elsewhere, he tends more to repetition than Sambucus. Earlier on we had seen how fortune was always ‘renversee’ (line 4), and he uses the same word again in expressing the speed with which death can strike us down:

> Et plus subit nous nous sentons renversez
> Qu'à la chaleur d'une grande lumiere
> Ne se fletrist la rose journaliere.

The image of the rose withering as a symbol of the passage of time is of course a commonplace, derived from Ausonius and the Greek Anthology, and already implied in the Latin:

Heu, leviter ventus pellit nos omnis inermes,
Concidimus citius quam levat aura rosas.

Grévin does not replicate the exclamation ('Heu'), and the contrast between the soft 'v' and 'l' sounds and the harsh 'k' repeated three times (and 'd') at the beginning of the last line is lost. Nevertheless, Grévin maintains his own priority of fostering unity, by adding the motif of light/heat to that of the wind, thus recalling the initial image of Phoebus melting the snows from the beginning of the poem.

The theme which most often seems to inspire Grévin to give of his best, however, is undoubtedly religious faith. Emblem 25, 'Subitae divitiae obliviosae', combines this with that of riches which we have already seen to be of abiding interest to him (see figure 7). The theme of the emblem is how to react to sudden gifts of Fortune: we are warned not to take them for granted since Fortune's wheel may turn on; as in emblem 31, this constitutes an attempt to come to terms with an insoluble problem. The Latin consists of thirteen hendecasyllabic lines, whereas Grévin's vernacular is strophic, comprising four stanzas of eight six-syllable verses. The exigences of the short lines, that is the need to create frequent rhymes, are the weakest point of the poem, much more difficult to handle than the sound patterning/alliteration of the Latin, but thematically the French constitutes a unified verson with a marked Christianisation. The first four lines of the Latin provide the material for the first stanza: the role of Fortune in providing riches is stressed, with the virtual synonym 'sors' in line 4, whereas at this point Grévin gives no emphasis to the source of wealth; more importantly, Sambucus expresses the newly rich men's neglect of their obligations in Classical terms: 'Obliviscimur impii **Deorum**', whereas in the French it is a single (so Christian) God:[11]

Lors nous n'avons la cure
De la grandeur de Dieu...

11 cf 109 'Dum vivo prosum' where a Christian conception of God is substituted by Grévin for a classical allusion more suited to Latin than French.

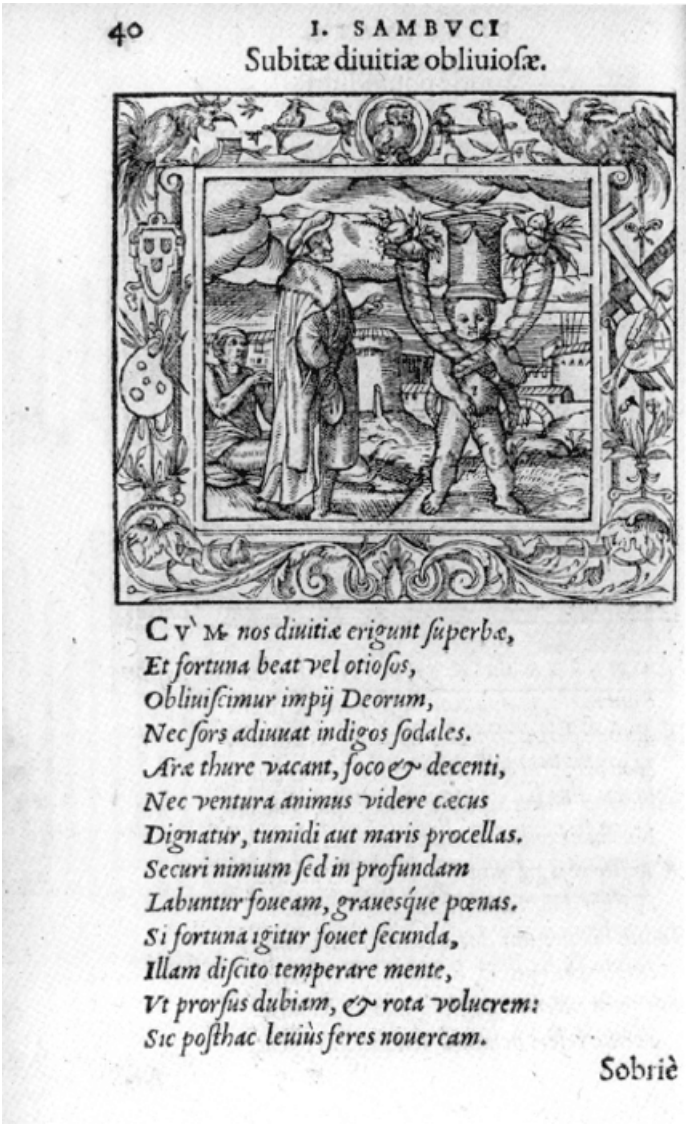
40 I. SAMBVCI
Subitæ diuitiæ obliuioſæ.
Cvm nos diuitiæ erigunt ſuperbæ,
Et fortuna beat vel otioſos,
Obliuiſcimur impij Deorum,
Nec ſors adiuuat indigos ſodales.
Aræ thure vacant, foco & decenti,
Nec ventura animus videre cæcus
Dignatur, tumidi aut maris procellas.
Securi nimium ſed in profundam
Labuntur foueam, grauesque pœnas.
Si fortuna igitur fouet ſecunda,
Illam diſcito temperare mente,
Vt prorſus dubiam, & rota volucrem:
Sic poſthac leuiùs feres nouercam.
Sobriè

Fig. 7: Emblem 25: 'Subitae divitae obliviosae': Sambucus, *Emblemata*, Antwerp: Plantin, 1564; *Les Emblesmes*, Antwerp: Plantin, 1567.

42 LES EMBLESMES

Benignitas.

Plus aucreuse la terre, & plus elle eſt ouuerte
Et plus autour du bort de vaidange eſt offerte,
Celuy qui de ſon bien faict part à ſes amis
N'en eſt iamais plus pauure acquerant la louange
De liberalité à malheur ſoyent ſubiets
Ceux qui de leurs eſcuz ne font iamais eſchange
Et qui à leurs voiſins plaignent les eaux du puit.
Si le pauure à ton feu allume ſa chandelle
Ta flamme en perdra-elle vne ſeule eſtincelle?
Craignons nous que la terre eſchappe de noz mains?
Si tu as les treſors & la richeſſe belle
Que Creſus poſſedoit, ou bien que tu ſois mis
Sur Pactole & le Tage & ſur tous les humains,
Dis pourtant que tout eſt commun à tes amis.

DE I. SAMBVC. 43

Subitæ diuitiæ obliuioſæ.

Alors que la richeſſe
Par deuers nous s'addreſſe,
Et qu'eſtans oiſeux
Nous ſommes faicts heureux,
Lors nous n'auons la cure
De la grandeur de Dieu,
Et negligeons le lieu
Là où le pauure endure.
Lors le diuin ſeruice
Ne reçoit noſtre office,
L'eſprit qui rien ne void,
Le futur ne preuoit:

No

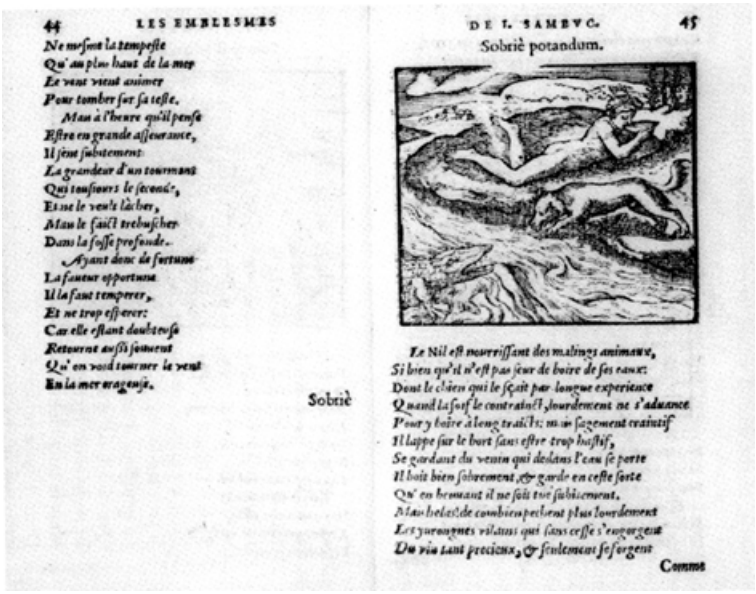

44 LES EMBLESMES

Ne me ſoit la tempeſte
Qu'au plus haut de la mer
Le vent veult animer
Pour tomber ſur ſa teſte.
Mais à l'heure qu'il penſe
Eſtre en grande aſſeurance,
Il ſent ſubitement
La grandeur d'un tourment
Qui touſiours le ſecouë,
Et ne le veult lâcher,
Mais le faict trebuſcher
Dans la foſſe profonde.
Ayant donc de fortune
La faueur opportune
Il la faut temperer,
Et ne trop eſperer:
Car elle eſtant doubteuſe
Retourne auſſi ſoudain
Qu'on void tourner le vent
En la mer orageuſe.

Sobriè

DE I. SAMBVC. 45

Sobriè potandum.

Le Nil eſt nourriſſant des malings animaux,
Si bien qu'il n'eſt pas ſeur de boire de ſes eaux:
Dont le chien qui le ſçait par longue experience
Quand la ſoif le contraint, lourdement ne s'aduance
Pour y boire à long traict: mais ſagement craintif
Il lappe ſur le bort ſans eſtre trop hastif,
Se gardant du venin qui dedans l'eau ſe porte
Il boit bien ſobrement, & garde en ceſte ſorte
Qu'en humant il ne ſoit tout ſubitement,
Mais helas! de combien pechent plus lourdement
Les yurongnes vilains qui ſans ceſſe s'engorgent
Du vin tant precieux, & ſeulement ſe forgent

Comme

Similarly, in the second stanza (corresponding to lines 5-7), references to altars, insense and fire (clearly sacrificial altars), again neglected in favour of enjoying wealth, are replaced by ‘le divin service’. Of course this does not provide the visual element present in the original, but Grévin makes up for this later in the stanza where he greatly expands on the original allusion to a storm at sea, which is likewise overlooked. Storms and wind (as in 31 above) are of course a common metaphor for unpredictability, in emblems and elsewhere, and a brief allusion, not even a full line, is enough for the sense to be clear, but Grévin devotes a full four lines to the storm whipped up by the wind, and the suffering it can cause someone who does not foresee it: ‘Pour tomber sur sa teste’. The harsh repeated ‘t’ here (and earlier) is probably an attempt to reproduce the kind of sound patterning more generally characteristic of the Latin.

The next two lines (lines 8-9) of the Latin are even more dramatically expanded, to form the whole of the third strophe. The Latin is striking in its simplicity perhaps:

> Securi nimium sed in profundam
> Labuntur foveam, gravesque poenas.

but the French has its own power despite a certain wordiness:

> Mais à l'heure qu'il pense
> Estre en grande asseurance,
> Il sent subitement
> La grandeur d'un tourment
> Qui tousjours le seconde,
> Et ne le veult lâcher,
> Mais le faict trebuscher
> Dans la fosse profonde.

The metaphor of the storm is extended through the use of the word ‘tourment’, meaning both storm and pain, and the impression of threat is increased by its personification (‘seconde’, ‘lâcher’. Moreover the word ‘grandeur’ recalls the first stanza (‘grandeur de Dieu’) and thus suggests that the suffering is no more than a just punishment for neglecting one's duties. The verb ‘trebuscher’ of course leads us back to Fortune, since it is so commonly used for being cast down by Fortune, and that is indeed the topic of the

last stanza, corresponding to lines 10-13 of the Latin. The Latin is characterized by two main devices, near punning (line 9 ‘foveam’ = pit; line 10 ‘fovet’ = favours) and the image of Fortune as a stepmother (‘noverca’). Neither of these is reproduced in the French, though there is a noticeable alliteration of ‘f’. Instead, Grévin returns again to the sea and the storm to provide his final image and indeed impression. The idea of the moral is that we must not be too carried away when things go well, so that we will manage better when they go badly: ‘Illam [=fortunam] discite temperare mente’. Grévin strengthens this injunction by advising us not to ‘trop esperer’. Sambucus refers to Fortune's wheel as well as comparing her to a stepmother. Even the wheel is explicitly excluded in French, though suggested by ‘trebuscher’ earlier and also ‘Retourne’ and ‘tourner’:

> Car elle [=fortune] estant doubteuse
> Retourne aussi souvent
> Qu'on void tourner le vent
> En la mer orageuse.

In effect, Fortune has been stripped of the attributes which made her an active allegorical figure. Instead now it is possible to integrate all elements of the poem into a satisfactory Christian context, with fortune (not Fortune) being used in a weak sense, merely what happens by chance. The traditional associations of Fortune are maintained only at the most elusive level, and the image of the stormy sea is exploited to the full to give a powerful and unifying ending to the text.

Emblem 95, ‘Simul & semel’, is one of Grévin's more successful vernacular versions. The emblem takes the motifs of the hammer and the anvil to illustrate how impossible it is to separate different elements in God's creation, that is specifically in Man. The Latin consists of fourteen lines in alternate hexameters and iambic dimeters, and the French is rendered by three four-line alexandrine strophes. The first six lines of the Latin are devoted to the images and the ridiculousness of the question: compressing this into a four-line strophe involves a degree of reduction, with the relative functions of hammer and anvil no longer mentioned. Mo-

re interesting is the adaptation of lines 7-11 into the second strophe.[12] Both versions stress God's omipotence, allowing Him to create all things as he wishes them, but Grévin glosses this with an original emotive comment: ‘d'autant/Qu'ayant pouvoir sur tout, il est tout bon & sage’. This implies a desire not only to convince but to move the reader, and the lines form the crux of the French version. They are in keeping with the tone at the end of Sambucus' text where he urges **us**, personally, not to worry about such problems, but Grévin gives new emphasis to the positive aspect of God's goodness.

Grévin indeed habitually changes the emphasis of Sambucus' original in quite a major way to bring out the Christian element. Emblem 99, ‘Neglecta virescunt’ (the poem, not truly an emblem, dedicated to the other emblematist who was to occupy Grévin, Hadrianus Junius), is a case in point. In the Latin, Sambucus starts in general terms, stating that the virtuous, though despised, will find fame and reward, just as ivy on a wall and the snake (symbol of *prudentia*) hidden within it cannot help but flourish. Grévin takes this a little further. ‘**D'un chacun** ils sont aimez’ (line 12) which is almost contradictory. However, his true priorities emerge later: he has shifted the attention from Junius (who, Sambucus argued, even when in hiding in Harlem, would deservedly, on account of his mind *(ingenium)*, enjoy respect) on to the city of Harlem itself:

> Harleme, pour tes vertus,
> Tu en auras recompense,
> Et verray par ta puissance
> Tes envieux combatus.

While Sambucus had railed, in a series of rhetorical questions, against the suffering caused by envy, this is developed by Grévin

12 In Henkel/Schöne, the translation given for lines 7-8 (‘Quippe Deus menti nostrae simul indidit usus,/ Poscebat illa cum duo’ is wrong: *menti* is a dative, so it cannot be translated by ‘unseres Verstandes’. I am grateful to Betty Knott-Sharpe for help with this emblem. The sense would appear to be:. ‘...God put two functions in our mind...’, referring forward to the reference to the heart and the liver, which signify thought and passion.

into the desire to see the envious defeated, and in the closing line into the confidence that the envious will be punished ‘Par une divine loy’. This is in marked contrast to the end of Sambucus' poem where he comments on the deserved punishment of Momus and Zoilus, classical allusions which would of course have been lost on a vernacular reader. Thus ultimately, Grévin generalises his poem to have greater significance than merely an encomium of Junius, and so in a sense makes it more emblematic because less individual and hence limited. Moreover, importantly, he introduces the idea that the punishment of envy is part of a divine plan.

The importance of ‘loy divine’ comes to the fore again in emblem 19, ‘Consilium’, where the general sense is the value of rational thought. Here, however, the phrase is used slightly differently, and in quite a different way from Sambucus' original argument. The Latin consists of fourteen lines, elegiacs, whereas the French is transformed into ten strophes of four seven-syllable lines, with a remarkably lyrical tone at times. The most important differences occur in Grévin's translation of lines 5-6:

> Militiae doctrina valet, sanctusque Senatus,
> Atque domum tuta conditione tenet.

Both ‘militiae doctrina’ and ‘Senatus’ here convey the idea of proper order, and ‘sanctus’, I think, merely implies the respect due to government rather than a specifically religious, let alone Christian sense. We have to interpret line 6 as signifying that both elements keep us/the home safe. In French the whole sense is changed (lines 9-16):

> Par luy [=conseil] la vray doctrine
> De la saincte loy divine,
> Et l'art que la guerre suit
> Plus sagement se conduit.
>
> Le maison bien ordonnee
> Par conseil est gouvernee:
> Par le conseil seulement
> L'on y vit plus seurement.

Grévin transposes the two elements, and ‘la vray doctrine/De la saincte loy divine’ must be taken as a translation of ‘sanctus Sena-

tus'. He gives its modern sense to 'doctrine', rather than the wider one simply of 'learning'. Moreover, whereas, in the Latin, 'militiae doctrina' and 'Senatus' were examples of 'consilium' at work, now they are made to be subject to 'conseil'; I am tempted to think that Grévin is expressing his views on the horrors of the religious conflict of his time. This is consistent with his emotional tone (for instance here in the repetition of 'conseil', reinforced on the second occasion by 'seulement', in the pessimistic rhyming of 'querelle' and 'immortelle' in lines 21-22, and in the emphatic '**O** paix...' of line 29).[13]

It would be quite wrong to give the impression that Sambucus himself was not concerned with religious faith, though he does not give expression to it in his emblems as frequently as Grévin does. Emblem 61, 'Deum velle, non cogere', is interesting in that it touches on the tricky question of the respective role of Grace and personal striving in attaining eternal life. God is said to urge on the hesitant, lest salvation should come only by a divine will which we cannot understand (line 11 'propria, & nobis ignota mente'). Sambucus ends with a prayer, echoing the Lord's Prayer (lines 13-14):

> At nos, summe pater, tua sit quaecunque voluntas,
> Caelesti immeritos sede locato.

But even in this context, Sambucus as elsewhere provides a strange mixture between Classical and Christian, referring to Tartarus rather than Hell, whereas Grévin presents a clearer and unequivocally Christian version: Tartarus is omitted, and the emphasis concerning salvation is slightly shifted. There is no question now of God's will seeming inexplicable, merely an outline of what God asks of Man, the **will** to receive salvation (lines 10-12):

13 cf 135 'Discors concordia' where Grévin introduces the idea of a **divine** force which is the antidote for evil. Rather similarly in translating 139 'Sola culpa praestanda. De Antiphone Poëta à Dionysio damnato' Grévin inserts a Christian dimension into what is essentially a totally pre-Christian poem: the argument is on the stupidity of fearing death which can only be brief in the face of truth which offers certainty. Socrates is cited as the prime example. But Grévin adds the line 'Mais nous aurons une vie à tousjours', although the concept of eternal life is irrelevant to Sambucus' argument.

Il faict bien à qui veut de luy le recevoir,
Et non à qui refuse: il esmeut le vouloir
De ceux qui sont trop froids, qu'en apres il avance.

Emblem 63, ‘Neminem sors continet sua’, which Sambucus dedicates to himself (‘Ad se ipse’), is a clear indication of his own priorities. The poem consists of a veritable catalogue of inconsistencies in the world which can be the catalyst for envy and dissatisfaction, extending over 25 lines, and culminating, in the final three lines of the poem, with the moral:

Tu, quodcunque venit divino munere, lauda,
Croesus an Irus eris non te coquat: omnia praeter
Quàm pietas Christi, vanescent pulvere in auras.

Grévin not surprisingly tackles the translation of the list quite freely. The most interesting change however regards a comment made by Sambucus in the middle of his list: despite the overtly Christian ending, he refers in line 14 to ‘caelestes’, that is gods, in the plural, who are well advised not to listen to mankind's prayers (cf. Tartarus in 61 above). As in emblem 25, Grévin changes this to the single ‘Dieu’, at the same time changing the emphasis to convey the omnipotence and omniscience of the Christian God: there is no choice about whether to listen to the prayers of mankind (lines 16-17):

Mais Dieu qui est puissant retient la cognoissance
De ce qu'avons besoing...

In the closing lines, Grévin underlines even more than Sambucus the importance of Christ's love and the contrast between it and worldly goods which do not endure (lines 23-26);

Toute chose se pert comme la poudre en l'air,
Ou comme les ruisseaux que lon void escouller.
Le seul amour de Christ, bien qu'au monde lon meure
Comme le vray thresor à tout iamais demeure.

Grévin has eliminated the classical references to Croesus, renowned for his wealth, and Irus, a beggar, and added a second image, to complement the commonplace of dust in the wind, to express the transience of worldly existence, flowing streams. He concludes the poem with a clear reference to the famous passage from the Sermon on the Mount contrasting the treasures of the world,

which do not last, with those in heaven.[14]

Given the strong affirmation of faith that we find even in the original version of emblem 63, it is perhaps not surprising that Sambucus chooses to end his collection of emblems on a Christian note. Emblem 166, not really an emblem at all, expresses Sambucus' grief at the death of a young man (‘Epitaphium generosi adolescentis Georgii Bonae...’) and confidence that he will enjoy eternal life in heaven after the day of judgment, graphically evoked with a reference to the ‘tuba’ which will call us to judgment. Grévin stresses even more than Sambucus the happiness to be enjoyed in the Christian Heaven, probably because he is playing down the narrow and individual elements of the poem.[15] The same tendency can be observed in his treatment of the final emblem, ‘Fides non apparentium’ which takes the image of the fisherman trusting where to find his catch. This image is elliptically expressed in the first two lines of the Latin, with the fisherman himself only implied not specifically mentioned, whereas Grévin, expanding on the original by devoting a full four-alexandrine strophe to it, makes the significance much clearer. Sambucus continues in a threatening tone:

> Est tenebrosum iter, angustumque ad templa Deorum:
> Apparent minimum, sunt manifesta tamen.

14 Matthew 6, 19-20 (cf p. 162 above). Given the clear reference to the Sermon on the Mount, it is probably reasonable to see Grévin's lines 16-17 as an allusion to Matthew 6, 8. Grévin handles his adaptation of emblem 58, ‘Epidemiae potior caussa’, along similar lines to 61 and 63, though it is less successful overall. The anecdote on which the moral is based is the plague which Homer at the beginning of the *Iliad* tells us beset the Greeks, and the moral is the need for prayer. In the Latin, Sambucus however precedes this call with the statement that the Greeks had deserved their fate, and Grévin completely omits this. Grévin provides a powerful translation to emblem 59, ‘Mens immota manet’, another of Sambucus' overtly Christian emblems. Cf. also emblem 4, ‘Vera amicitia’ where Sambucus reflects on the situation in his native land which is occupied by the Turks, concluding that shared faith is essential for a loyal friendship.

15 Grévin not only makes no attempt to translate a Greek poem on the same subject, but also a brief and intimate tribute under the title ‘Jacobus Maniquet’. Cf especially emblem 71 where precise references to the dedicatee are completely omitted in Grévin's French rendering.

These two lines are linked with the later line 7 (on the importance of devoting oneself to this end, expressed as a general invocation (‘nous’) rather than a specific injunction to the dedicatee) to form the next strophe, and the only notable change in emphasis is the failure to translate in any way the word ‘tenebrosum’, with the result that a more optimistic tone prevails. The final stanza, based on lines 5-6 and 8, maintains this revised emphasis on confidence: Sambucus urges us to believe the testimony of those whom Christ rescued from Hell, and closes with a rhetorical question: ‘Quae mora securos fallere, quisve potest?’ whereas Grévin ends on a joyful affirmation, stressing the importance of heaven in the divine plan:

> Là nous debvons penser, & tout homme qui croit
> En Christ, qui de l'enfer rompit l'audace fiere
> Verra en la parfin l'eternelle lumiere,
> Que des l'eternité aux siens il aprestoit.

Conclusion

Faced with a writer as diverse as Sambucus, it is not surprising that Grévin does not always respond in the same way; even when he went on to translate Hadrianus Junius' *Emblemata*, from all points of view a considerably less varied work than Sambucus', he was far from uniform in his treatment.[16] But what is fascinating in his translation of Sambucus' emblems is that it provides significant insights concerning Grévin the man and his attitudes: like many a writer, regretting his lack of money; disapproving of drunkenness; and, in particular, with a strong religious faith, certainly showing no desire to align himself with any particular denominational tendency and indeed possibly reflecting his distress at the conflict of his time. Sambucus and Junius are both known to be members of the Family of Love, that shadowy group which sought to reduce the religious tension of the period by concentrating on what they considered were the essentials of the Christian

16 See my article, ‘Jacques Grévin et sa traduction française des *Emblemata* d'Hadrianus Junius’, *De Gulden Passer* 73 (1995), pp. 37-66.

message rather than denominational distinctions, as too is Plantin. It has been suggested that Grévin might similarly have been associated with this movement.[17] While literary evidence of the kind provided by his translation is far from being conclusive (and of course concealment was in any case a characteristic of the Family of Love), his attitudes would certainly be consistent with his envolvement.

Department of French
University of Glasgow

17 Leon VOET, *The Golden Compasses*, Amsterdam/London: Routledge and Kegan, Vol. 1, 1969, especially pp. 21-30; J.A. VAN DORSTEN, *The Radical Arts. First Decade of an Elizabethan Renaissance*, Leiden/London, 1970 (T. Browne Institute), p. 137; Karel PORTEMAN, *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*, Groningen: Wolters-Noordhoff, c. 1977, p. 85; Kathryn EVANS, 'Jacques Grévin's religious attitude and the *Family of Love*', BHR 47 (1985), pp. 357-365.

De Mechelse boekdrukkerij P.J. Hanicq als uitgeefster van populair beeldmateriaal (1817-1855)

Alfons K.L. Thijs

De Antwerpse volkskundige en iconograaf Emile H. van Heurck stipte in zijn studie over volksprenten aan dat de Mechelse drukkerij P.J. Hanicq tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw religieuze prenten evenals een zicht op het slagveld van Waterloo publiceerde. Hij wees erop dat deze uitgaven een reeks vormen. Er waren hem namelijk twee genummerde Hanicq-prenten bekend: het nummer 2 met een voorstelling van Onze-Lieve-Vrouw van Halle en het nummer 16 getiteld *Roosenkrans van Maria.*[1]

Enkele in het Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis (Universiteit Antwerpen / Ufsia) berustende fondscatalogi geven ons de mogelijkheid een nauwkeuriger beeld van de omvang en de aard van Hanicqs prentenproductie te schetsen. Door de informatie uit de catalogi te toetsen aan exemplaren van een aantal weergevonden prenten[2] bekomen we enig inzicht in de marktstrategie van de drukkerij-uitgeverij P.J. Hanicq inzake populair beeldmateriaal. Voor het eerst wordt, in deze bijdrage, aandacht besteed aan de

1 Em.H. van Heurck & G.J. Boekenoogen, *L'imagerie populaire des Pays-Bas, Belgique - Hollande*, Parijs, 1930, p. 157. Een deel van deze informatie kwam ook reeds voor in: Id. & id., *Histoire de l'imagerie populaire flamande et de ses rapports avec les imageries étrangères*, Brussel, 1910, p. 539. - Em.H. van Heurck veronderstelde dat Hanicq 'enkele' actualiteitsprenten uitgaf, in werkelijkheid bleef deze categorie uitgaven beperkt tot de Waterloo-prent.

2 Bij het onderzoek dat aan deze bijdrage voorafging ontvingen wij bijzonder kostbare hulp van de heer Filip Lemmens (Deurne-Antwerpen) die zich, als vrijwillig medewerker van het Ruusbroec-genootschap, reeds jaren toelegt op het inventariseren en bestuderen van devotieprenten. Wij danken hem hiervoor zeer hartelijk. - Afkortingen: CBG: Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis Ufsia; PVA: privé-verzameling Antwerpen; RG: Ruusbroec-genootschap Antwerpen; VMA: Volkskundemuseum Antwerpen.

wijze waarop de gerenommeerde boekdrukker P.J. Hanicq, inspelend op economische en maatschappelijke mogelijkheden, vanaf 1817 zijn activiteiten poogde te diversifiëren door het produceren van voor een ruim publiek bestemde prenten.

De drukkerij-uitgeverij P.J. Hanicq

De Bruggeling Petrus Josephus Hanicq (geboren op 3 maart 1753) vestigde zich in 1778 als boekdrukker en -verkoper te Mechelen. Omstreeks 1780 huwde hij de Brusselse Anne Marie Vermeiren die hem zes dochters en vier zonen schonk. Twee zonen overleden op jonge leeftijd.[3]

P.J. Hanicq publiceerde vooral theologische werken, gebedenboeken en vroomheidsliteratuur, naast ook nog een krant.[4] In 1810 werkte hij met twee drukpersen.[5] Hij was toen al enige tijd de officiële drukker van het aartsbisdom. Na het overlijden van P.J. Hanicq op 17 januari 1828 te Mechelen kwam de drukkerij-uitgeverij onder het beheer van de zoon die hem sedert 1806 terzijde had gestaan, François Pierre Joseph Hanicq (Mechelen, 23 april 1789 - 8 juni 1865). De tweede zoon, Hubert François Hanicq, behartigde vooral de belangen van Boekhandel P.J. Hanicq.

Al vanaf ongeveer 1820 deed François Hanicq een frisse wind doorheen de onderneming waaien. Hij vernieuwde de nog achttiende-eeuws aandoende typografische vormgeving en koos voor

3 Uitvoerige informatie bij: L. Le Clercq, *L'imprimerie Hanicquienne à Malines (1778-1855)*, Mechelen, 1934, 31 p. (overdruk uit: *Collectanea Mechliniensia*). Zie verder ook: F.E. Dellafaille, *Bijdragen tot opheldering der geschiedenis van Mechelen*, deel 1, Mechelen, [1885], p. 119-125, 233-234; P. Ryckmans, *Drukkers en pers te Mechelen (1773-1914). Repertorium*, Leuven-Parijs, 1972, p. 35-43; *Nationaal Biografisch Woordenboek*, deel 4, Brussel, 1970, kol. 393-398; W. Godenne, François Hanicq et Alphonse Jos. Godenne, in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 86 (1982), p. 83-90; L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*, deel 1, Tielt-Weesp, 1984, p. 23-25.

4 Over P.J. Hanicq als uitgever van ‘kerkboeken’: Th.H.J. Clemens, *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken 1680-1840*, 2 delen, Tilburg, 1988, passim.

5 De enige andere Mechelse boekdrukker, Fr. Jos. Vander Elst, had eveneens twee drukpersen in gebruik. Ook hij gaf een krant uit. L. Le Clercq, Documents inédits sur l'histoire de l'imprimerie à Malines, in: *Mechlinia*, 10 (1932-1933), p. 24.

kwalitatief betere papiersoorten. Na het overlijden van zijn vader zette hij de vernieuwing met nog meer kracht verder, mede onder impuls van aartsbisschop F.A. de Méan (1756-1831).[6] Hij bracht het bedrijf over naar een nieuwe locatie en breidde het zo sterk uit dat hij in 1841 over 18 persen en 150 werknemers beschikte.[7] In datzelfde jaar ontving hij de fel begeerde titel van drukker van de H. Stoel. Deze onderscheiding dankte hij aan de internationale faam die zijn hoogwaardige liturgische drukken verworven hadden.

Het bedrijf bleef ook na 1828 P.J. Hanicq heten, tot de Luikse uitgeverij-drukkerij Henri Dessain het in 1855 van de 66-jarige François Hanicq overnam.

De fondscatalogus van 1820

De oudste voorhanden en als afzonderlijk drukwerk verspreide catalogus van P.J. Hanicq dateert van 1820. Hij bevat 15 bedrukte pagina's. De titelbladzijde luidt als volgt: *Catalogue / der / eyge drukken en gesorteérde boeken, in band, te bekoomen by / P.-J. Hanicq, drukker van Z.H. den Prins-Aertsbisschop van / Mechelen. / - / De pryzen in Brabants Courant-geld voor de Heeren Boek-Verkoopers, / het 13. de exempl. gratis, mits uytkeering van den Band. / - / Men verzoekt den numero en band op-te-geéven van de Kerk-Boeken der twee / volgende lysten. / - / De Kerk-Boeken zonder numero, staende op 't eynde van de twee volgende Lysten, en zyn geen / eyge drukken; van de zelve geéft men geen 13. de exempl. gratis. / - / Op het eynde deézer Catalogue, zal men eenen Prys-courant van eenige schoone gedrukte printen / ontmoeten.* / [Drukkersmerk: monogram bestaande uit de samengestrengelde letters P, J en H] / *Mechelen, / 1820.*

6 W. Godenne, *François Hanicq...*, p. 84.

7 A.K.L. Thijs, De papier- en druknijverheid, in: R. Baetens (ed.), *Industriële revoluties in de provincie Antwerpen*, Antwerpen-Weesp, 1984, p. 186-187. - Ter vergelijking: in 1796 hadden te Mechelen de 3 bazen (onder wie P.J. Hanicq) uit de sector van drukkerij en boekbinderij in het totaal 7 werklieden. J. Verbeemen, Mechelen gedurende de eerste helft der XIXe eeuw; demografische en economische studie, in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 59 (1955), p. 117.

De catalogus bevat vier afdelingen: p. 5-6: *Lyst der Vlaemsche Kerk-boeken*; p. 7-13: *Lyst van gesorteérde Boeken*; p. 13-14: *Lyst van Classique Boeken* en p. 15: *Lyst van Printen, gedrukt op schoon en straf Papier, met de pryzen voór de Heeren Boek- en Print-verkoopers*. In onze bijdrage gaan we enkel op de vijftien nummers bevattende lijst met prenten nader in. Onder nummer 2, aangeduid als *Thoren en Kerk van Halle, in folio*, herkennen we onmiddellijk de door Em.H. van Heurck vermelde prent betreffende Onze-Lieve-Vrouw van Halle. De eveneens door hem vernoemde *Roosenkrans van Maria* komt niet op de lijst voor, om de eenvoudige reden dat deze prent (als nummer 16) nog niet verschenen was bij het ter perse gaan van de catalogus. Dat de door Em.H. van Heurck aangetroffen nummering zeer functioneel was, bewijst een aanbeveling op pagina 15: *Nota. Men is aenzogt, als men eene vraeg doet, van bezonderlyk te melden den Numero der Printen.*

De vijftien prenten zijn in de catalogus als volgt beschreven:

1. *Slag van Waterloo, met een wytloopig verhael over het zelve, in plano, op groot mediaen papier; item in 't fransch.*
2. *Thoren en Kerk van Halle, in folio.*
3. *Den Gekruysten Jesus, in folio.*
4. *O.-L.-V. van Scherpenheuvel, in folio.*
5. *Den Paus Pius VII. met zyne Moeder, in-8.º*
6. *Het Kloosterken van kleyn Loretten, gestigt in Noórd-America, in 't jaer 1816, met de beschryving van het zelve, in-4.º; item het zelven in 't fransch.*
7. *Het H. Hert van Jesus, met eene opwekking tot de Meditatie op het Lyden Christi, in-8.º; item in 't fransch.*
8. *Het H. Hert van Maria, met een opwekking etc., in-8.º; item in 't fransch.*
9. *Het Vlammende Hert onzer Zaligmaeker, in-8.º*
10. *Kleyne O.-L.-V. van Halle, in-8.º*
11. *Kleyne O.-L.-V. van Scherpenheuvel, in-8.º*
12. *Kleyne O.-L.-V. van Kevelaer, in-8.º*
13. *Kleyne O.-L.-V. van Hanswyck, in-8.º*
14. *Acte van Eerboete voór alle het ongelyk 't welk O.H. Jesus-Christus in zyn H. Aenzigt geleden heéft, in-8.º*
15. *Sancta Maria miraculorum, in folio.*

De Hanicq-prent *Slag van Waterloo* dateert uit 1817.[8] In de fondslijst draagt zij het nummer 1. Daar we mogen aannemen dat de nummers in volgorde van publicatie toegekend zijn, is P.J. Hanicq in 1817 met zijn prentenreeks begonnen. De eerste uitgaven volgden elkaar vrij vlug op, gezien nummer 6 uit de catalogus (*Het Kloosterken van kleyn Loretten*)[9] nog van 1818 dateert en in 1820 reeds het nummer 15 bereikt was.

In het najaar van 1817 had Hanicq al een ruim aantal exemplaren van de Waterloo-prent beschikbaar. Op 17 oktober 1817 verkocht hij aan zijn Turnhoutse collega-drukker Philippus Jacobus Brepols *6 riem Bataille de Waterloo à 16 1/2 sols*.[10] Vermits een riem destijds uit 480 vel bestond en Hanicqs *Slag van Waterloo* een in plano is, betrof deze transactie 2.880 exemplaren. Ter vergelijking: de hele oplage van de eerste editie van een Waterloo-prent van de volksprentenuitgever Jean Charles Pellerin te Epinal bedroeg 4.000 exemplaren in 1820.[11]

De prijzen in 1820

De fondslijst verdeelt de prijsinformatie (in Brabantse stuiver courant) over zes kolommen die betrekking hebben op: 1° de prijs per stuk, gekleurd (*in couleur*); 2° de prijs per stuk, ongekleurd (*in 't zwert*); 3° de prijs per dozijn, gekleurd; 4° de prijs per dozijn, ongekleurd; 5° de prijs per honderd, gekleurd; 6° de prijs per honderd, ongekleurd.

Van het nummer 1 (*Slag van Waterloo*), dat gekleurd 8 stuiver en ongekleurd 3 1/2 stuiver per stuk kostte, vermeldt de catalogus geen prijs per dozijn noch per honderd. Een aanduiding over

8 Em.H. van Heurck & G.J. Boekenoogen, *Histoire...*, p. 112 en 539. Em.H. van Heurck, Napoleon in de Vlaamsche volksprenten, in: *Eigen Schoon en De Brabander*, 9 (1926-1927), p. 109-110. *Waterloo, 1815. Prenten - tekeningen - documenten. Tentoonstelling georganiseerd ter gelegenheid van de honderd vijftigste verjaardag van de slag*, Brussel, 1965, p. 59, nr. 129.

9 In weerwil van de nummering uit de fondslijst, staat bovenaan de prent gedrukt: *N.° 7.*

10 P. Vansummeren, *Kinderprenten van Brepols*, Turnhout, 1996, p. 51, 53, 146 en 203.

11 J. Adhémar, *Imagerie populaire française*, Milaan, 1976, p. 142.

de prijs per honderd ontbreekt bij de nummers 2, 3, 4, 5 en 15 (allemaal prenten in folio) evenals bij het nummer 6 (*Het Kloosterken van kleyn Loretten*, een uitgave in quarto). Dat het hierbij om vrij dure prenten gaat, is zeker geen toeval. Klaarblijkelijk meende P.J. Hanicq in 1820 dat de meeste *boek- en printverkopers* nooit grote hoeveelheden zouden afnemen van prenten wier aankoopprijs een bepaalde limiet overschreed.

Gekleurde exemplaren van 3, 4, 5 en 15 golden 2 stuiver per stuk en de ongekleurde 1 stuiver. De nummers 2 en 6 werden door de uitgever aan 2 1/2 stuiver per gekleurd exemplaar verkocht; in zwart-wit kostten zij 1 stuiver.[12] Alle prenten waren zowel gekleurd als ongekleurd te bekomen, behalve het inzake voorstelling erg sombere nummer 14 (*Acte van Eerboete*) dat enkel *in 't zwert* op de markt kwam en 3/4 stuiver kostte. Eveneens tegen driekwart stuiver per stuk verkocht Hanicq de ongekleurde exemplaren van nummers 7 en 8. Gekleurd kostten die nummers 1 1/2 stuiver. De nummers 9, 10, 11, 12 en 13 konden de handelaars bekomen aan 1 stuiver per gekleurd en 1/2 stuiver per ongekleurd exemplaar.

Voor een dozijn gekleurde exemplaren van de *Thoren en Kerk van Halle* (nummer 2) rekende Hanicq zijn professionele afnemers 24 stuiver aan; voor evenveel ongekleurde exemplaren 15 stuiver.[13] De prijs van twaalf ongekleurde exemplaren van de nummers 3, 4, 5, en 15 bedroeg 9 stuiver, van het nummer 6: 10 stuiver, van de nummers 7 en 8: 6 stuiver, van de nummers 9, 10, 11, 12 en 13: 4 1/2 stuiver en van het nummer 14 slechts 4 stuiver. Om de prijs per dozijn van de gekleurde exemplaren van de nummers 3 tot 13 en 15 te bekomen, diende men deze bedragen te verdubbelen.

12 De reden waarom het nummer 6, alhoewel slechts een in quarto, even duur was als de in folio uitgegeven prent nummer 2, blijft voor ons een raadsel, tenzij de in verband met nummer 6 aangegeven prijzen betrekking hadden op een in folio waarop zowel een Franse als een Nederlandse versie afgedrukt stond (wat dan neerkwam op tweemaal een prent in quarto).

13 Een prijs van 15 stuiver per dozijn is zeer onwaarschijnlijk daar één exemplaar slechts 1 stuiver kostte. Het betreft hier wellicht een drukfout. Mogelijk bedroeg de exacte prijs per dozijn 9 à 10 stuiver, naar analogie met de nummers 3 tot 6.

Voor honderd ongekleurde exemplaren van 7 en 8 diende een handelaar aan Hanicq 45 stuiver te betalen. Voor honderd stuks *in 't zwert* van 9, 10, 11, 12 of 13 telde hij 28 stuiver neer; voor evenveel exemplaren van 14 (*Acte van Eerboete*) 30 stuiver. Honderd gekleurde exemplaren van gelijk welk nummer uit de reeks 7 tot 14 kostten het dubbele van honderd ongekleurde.

Zeven nieuwe prenten in de fondslijst uit 1825

De fondscatalogus uit 1825, getiteld *1825. Lyst der Boeken / van P.-J. Hanicq, Boekdrukker van Z.H. den Prins-Aertsbisschop van / Mechelen, met de prysen in Brabands Courant voor de HH. Boekverkoopers*, bevat op de laatste bladzijde (p. 16) weerom een *Lyst van printen, gedrukt op schoon en straf Papier, met de prysen in Brabants Courant voor de Heeren Boek- en Print-verkoopers.* De in 1820 vermelde vijftien prenten komen op deze lijst voor, evenals zeven nieuwe. Van deze jongere uitgaven bezitten nog slechts de eerste twee een volgnummer (16 en 17), dit ondanks de aanbeveling bovenaan de lijst: *Nota. Men is aenzocht, als men eene vraeg doet, van byzonderlyk te melden den Numero der Printen.* Om verwijzingen mogelijk te maken, geven we de ongenummerde prenten hier een volgnummer (tussen rechte haken).

16 *Groote schoone Print van den Roosenkrans met de 15 Mysterien.*
17 *Kleyne O.-L.-V. van Alsemberg, in-8.º*
Idem met Gebed en Litanie.
{18} *Godvruchtige opdragt aen 't Hert van Jesus met print;*
idem in 't fransch.
{19} *Gebed tot Christus in 't H. Sacrament met print.*
{20} *Officie en Aflaet ter eere van de H. Maegd Maria met print.*
{21} *Godvruchtig Gebed tot de geduerige aenbidding.*
{22} *Vollen Aflaet van Pius VII. met afbeeldsel; idem in 't fransch.*

In 1825 werden de nummers 2 tot en met 22 nog uitsluitend per dozijn of per honderd verkocht. Enkel de *Slag van Waterloo* was nog per stuk te bekomen.

De nummers 18 tot en met 22 waren enkel in zwart-wit te verkrijgen. Nummers 18, 19 en 20 kostten 3 stuiver per dozijn en 16 stuiver per honderd. Voor twaalf exemplaren van 21 betaalde men

eveneens 3 stuiver, honderd exemplaren daarvan kostten merkwaardigerwijze geen 16 maar 20 stuiver. Voor een dozijn van nummer 22 vroeg Hanicq 5 stuiver; wie honderd exemplaren wou, betaalde 30 stuiver.

Van vier in 1820 in de fondslijst opgenomen prenten had Hanicq ondertussen een bijkomend type op de markt gebracht. De nummers 10, 11, 12 en 13 kon men nu ook verkrijgen in een versie *met Gebeden en Litanien.* Deze nieuwe varianten (enkel ongekleurd beschikbaar) kostten 5 stuiver per dozijn en 30 stuiver per honderd. Voor ongekleurde exemplaren zonder de gebeden en litanieën betaalde men in 1825 4 stuiver per dozijn en 20 stuiver per honderd.

Belangrijke prijsverlagingen in 1825

Blijkens de boekhouding van Brepols vroeg P.J. Hanicq in 1817 niet minder dan 16 1/2 stuiver voor zijn *Slag van Waterloo*, dus ruim het dubbele van de in 1820 voor een gekleurd exemplaar aangerekende prijs. Na 1820 (en alleszins enige tijd voor het ter perse gaan van de catalogus van 1825) verlaagde Hanicq de prijs van 8 naar 7 stuiver per gekleurd exemplaar,[14] terwijl hij voor een ongekleurd exemplaar 3 1/2 stuiver per stuk bleef vragen. In 1825 reduceerde hij de prijs verder tot 4 stuiver voor een gekleurd en 2 stuiver voor een zwart-wit exemplaar. Voor een dozijn gekleurde exemplaren vroeg hij nu 40 stuiver; voor evenveel ongekleurde 20 stuiver. Een prijsaanduiding per honderd vond hij nog steeds overbodig.

Niet enkel de *Slag van Waterloo*, ook de andere Hanicq-prenten (nummer 14 uitgezonderd) bleken in 1825 flink wat goedkoper. De prijs per dozijn van de *Toren en Kerk van Halle, in folio* was gedaald van 24 tot 15 stuiver voor gekleurde en van 15 tot 8 stuiver voor ongekleurde exemplaren. Prenten die gekleurd voorheen 20 (nummer 6) of 18 stuiver (nummers 3, 4, 5 en 15) per dozijn kostten, kon iedere handelaar nu voor 15 stuiver kopen. Ongekleurde

14 Dit blijkt uit een handschriftelijke aanduiding op Hanicqs eigen exemplaar van de fondscatalogus uit 1820.

exemplaren van diezelfde prenten betaalde hij per twaalf nog 8 in plaats van vroeger 9 of 10 stuiver. Gekleurde bladen van 12 stuiver per dozijn in 1820 (nummers 7 en 8) kon hij nu aan 9 stuiver krijgen, ongekleurde kwamen in zijn bezit voor 5 stuiver per twaalf (vroeger: 6 stuiver). Gekleurde prenten van 9 stuiver per dozijn (nummers 9 tot 13) daalden tot 7 stuiver; twaalf ongekleurde exemplaren kostten nog 4 in plaats van 4 1/2 stuiver. Van het nummer 14 (nog steeds enkel in zwart-wit) bedroeg de prijs niet langer 30 maar 26 stuiver per honderd, terwijl die per dozijn op 4 stuiver gehandhaafd bleef.

Per honderd exemplaren kostten de nummers 2-6, 15 en 16 gekleurd 100 stuiver; ongekleurd 63 stuiver. Voor honderd stuks van 7 en 8 vroeg Hanicq 60 stuiver wanneer ze gekleurd, 35 stuiver wanneer ze ongekleurd waren (in 1820 respectievelijk 90 en 45 stuiver). De prijs van de nummers 9-13 en 17 bedroeg per honderd 35 stuiver gekleurd en 20 stuiver ongekleurd (in 1820 kostten de nummers 9 tot 13 gekleurd 56 en ongekleurd 28 stuiver).

Al deze prijsverlagingen zijn niet alleen te verklaren door het feit dat Hanicq de aanmaakkosten der in hout gesneden drukblokken (de belangrijkste investering bij de start van de productie) ondertussen als afgeschreven kon beschouwen. Het blijkt dat ook het bedrag dat Hanicq voor het inschilderen aanrekende in 1825 lager lag. Nochtans doet niets veronderstellen dat de (hoofdzakelijk uit lonen en verfstoffen bestaande) kostprijs van het inschilderen gedaald was. Hanicq trachtte blijkbaar door lagere prijzen en dus een geringere winst per exemplaar een grotere omzet te bereiken. Hierop wijst ook het feit dat hij in 1825 niet langer bereid was aan handelaars prenten (uitgezonderd de *Slag van Waterloo*) per stuk te verkopen.

De neerwaartse prijsevolutie staat tevens in verband met de toenemende concurrentie die Hanicq van P.J. Brepols ondervond. Uitgerekend in 1817 was ook Brepols prenten beginnen drukken en uitgeven. Op 8 oktober 1817 had hij de houtblokken en andere gereedschappen voor het maken van *mannekens papieren, geblomt papier en effen couleur papieren* gekocht van de Lierse drukker Franciscus Gaspar Adrianus Verhoeven, stiefzoon van de vrij belangrijke in 1809 overleden volks- en kinderprentenproducent Jaco-

bus Henricus Le Tellier.[15] Brepols die zeker al sedert 1800 handel dreef in beeldmateriaal dat hij van Le Tellier en anderen betrok, wierp zich vanaf 1817 doelbewust op als dé fabrikant van populaire prenten in Brabant.

De concurrentieslag Brepols / Hanicq rond de *Slag van Waterloo*

P.J. Brepols ging nog tijdens 1817 de confrontatie met Hanicq aan. In de gedrukte omzendbrief waarmee F.G.A. Verhoeven zijn klanten op 20 oktober 1817 over de overname informeerde, liet hij mededelen dat hij het fonds ging uitbreiden met veel nieuwe platen, waarvan hij er één uitdrukkelijk vermeldde: *de Slag van Waterloo.*[16]

En inderdaad, Brepols bracht een kopie op de markt van het eerste nummer uit het fonds Hanicq: *de Slag van Waterloo* of, zoals de volledige titel van de Hanicq-uitgave luidde, *Slag van den Berg Saint-Jean gezeyt van Waterloo of van de Belle-Alliance, / Gewonnen den 18 Juny 1815 door de vereenigde Legers onder de bevelen van den hertog Van Wellington en van den prins Blucher.* Brepols liet niet enkel de houtsnede kopiëren maar ook het verslag over de veldslag dat er in typografie aan toegevoegd was. De titel van de prent nam hij woord voor woord over.

Reeds op 2 november 1817 berichtte Brepols aan één van zijn klanten, J.J. Thompson te Rotterdam, dat hij de *Slag van Waterloo* kon leveren aan *10 francs par riem,*[17] wat neerkomt op 0,23 stuiver Brabants per vel of prent.[18] Gezien deze zeer lage prijs, betrof het geen door Hanicq geleverde exemplaren. Dat Brepols van de zes

15 Over deze Lierse drukker: A.K.L. Thijs, De fondscatalogus uit 1801 van J.H. Le Tellier, drukker-uitgever van populaire boeken en volks- en kinderprenten te Lier, in: *Volkskunde*, 96 (1995), p. 48-66.

16 P. Vansummeren, *Kinderprenten...*, p. 51 en 53.

17 *Ibid.*, p. 53.

18 Het is niet duidelijk of het om gekleurde dan wel om ongekleurde exemplaren ging. - Wat de muntverhoudingen betreft: 1 frank = 0,5512 Brabantse gulden; 1 Brabantse gulden bestaat uit 20 stuiver. C. Lis, *Social Change and the Labouring Poor, Antwerp, 1770-1860*, New Haven-Londen, 1986, p. XIII.

riem die hij van de *Slag van Waterloo* op 17 oktober 1817 bij Hanicq kocht er kort daarna vier terugstuurde, kan er eveneens op wijzen dat de Brepols-kopie reeds in het najaar 1817 voltooid was.

De Waterloo-uitgave van Brepols kende een forse afname.[19] Kwalitatief kon zij nochtans geen vergelijking met Hanicqs prent doorstaan. De anonieme houtsnede waarmee Hanicq zijn *Slag van Waterloo* drukte, getuigde van degelijk vakmanschap. Brepols' sterk vereenvoudigde kopie daarentegen was een stuntelig werk, door een niet zeer begaafde graveur en wellicht met overhaasting uitgevoerd.[20] Brepols' prent (houtsnede én tekst) had een kleiner formaat dan die van Hanicq. Niet zonder reden deelde de Mechelse uitgever-drukker in 1820 en 1825 fier mee dat zijn *Slag van Waterloo* een in plano was, gedrukt op papier van het formaat mediaan. Hanicqs Waterloo-prent bezit inderdaad respectabele afmetingen: een hoogte van 41,8 cm en een breedte van 55,5 cm.[21] Die van Brepols mat slechts 34 cm op 39 cm. Hanicq liet zijn Waterloo-prenten zorgvuldig en minutieus met penselen inkleuren, in tegenstelling tot Brepols die slechts summiere kleurvlakken met behulp van sjablonen liet aanbrengen.

Het succes van Brepols' *Slag van Waterloo* was in hoge mate te danken aan de lage prijs. Voor talrijke consumenten was de Hanicq-prent, al oogde zij véél mooier dan die van Brepols, té duur. Een losse arbeider die gemiddeld 10 stuiver per gewerkte dag verdiende[22] vond 8 stuiver (4 stuiver in 1825) een hele som. En voor

19 P. Vansummeren, *Kinderprenten...*, p. 54.

20 Een afbeelding van de Brepols-prent: *ibid.*, p. 54.

21 De prent vermeldt geen reeksnummer. Impressum onderaan rechts: *Te koop by P.J. Hanicq, te Mechelen, alwaer de zelve plaet te bekomen is met het omstandig verhael in 't fransch.* - Exemplaar in het Stadsarchief te Mechelen, door H. Dierickx-Beke in de veiling van Em.H. van Heurck gekocht. *Collections Em.H. van Heurck... Folklore..., Anvers 16, 17, 18 novembre 1931*, Antwerpen, 1931, p. 10, nr. 73. - Zie ook: Prentenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Brussel: inventarisnummer S.II.47781 (*Bataille de Mont-Saint-Jean dite de Waterloo ou de la Belle-Alliance, gagnée le 18 juin 1815 par les armées réunies sous les ordres du duc de Wellington et du prince Blucher. Grav. sur bois col. éditée par P.J. Hanicq. Plano*).

22 Loon in 1827 uitbetaald te Antwerpen aan volwassen mannen. Hun vrouwelijke collega's verdienden toen 4 stuiver. C. Lis, *Social Change...*, p. 176.

dat bedrag kon hij niet eens zulk een Hanicq-prent bekomen, gezien de prijsopgave in de fondslijst enkel voor voortverkopers gold.

Dankzij de overname van het fonds Le Tellier-Verhoeven en de aanmaak (vrijwel onmiddellijk daarna) van verscheidene nieuwe platen kon Brepols nog tijdens de startfase van Hanicqs prentenproductie de gegadigden een veel uitgebreider assortiment aanbieden dan zijn Mechelse collega. Daarenboven beschikte Brepols al sedert 1800 over trouwe afnemers voor volksprenten. Hanicq van zijn kant diende in 1817 nog een geëigend publiek voor zijn prentenonderneming op te bouwen.

P.J. Hanicq zag zijn achterstand snel in en waagde zich na de publicatie van de *Slag van Waterloo* niet meer aan profane volksprenten. Hij bracht nog enkel religieuze voorstellingen op de markt. Dankzij de stevige positie die hij sedert decennia inzake de distributie van godsdienstige lectuur bezat, ondervond hij allicht minder moeite bij de verkoop van religieuze dan van profane prenten. Via de catalogi bereikte zijn beeldmateriaal niet enkel gespecialiseerde *print-verkoopers* maar ook meer algemeen georiënteerde *boek-verkoopers*.

Met godsdienstige prenten speelde P.J. Hanicq perfect in op de juist in die jaren toenemende vraag naar religieus beeldmateriaal. De Restauratie na de val van Napoleon gaf het sinds het Concordaat (1801) gevoerde kerkelijke 'herkersteningsoffensief' een sterke stimulans. In het raam van deze actie, erop gericht de geestelijkheid een sterkere greep op de bevolking te bezorgen, golden prenten als een uiterst belangrijk propagandamiddel, vooral omdat men er ook de ongeletterde massa mee kon charmeren.[23]

Hanicqs eerste uitgaven in folio: de nummers 2 tot 4

Na de uitgave van de *Slag van Waterloo* publiceerde P.J. Hanicq geen prenten meer in plano. De nummers 2, 3, 4, 15 en 16 bracht

23 A.K.L. Thijs, Over bedevaarten in Vlaanderen: van stichtelijke propaganda naar wetenschappelijke interesse, in: *Volkskunde*, 97 (1996), p. 305-306.

hij in folio op de markt. De onderzochte exemplaren van deze nummers meten allemaal ongeveer 40 cm × 25 cm.

Van de prent die onder nummer 2 in de fondscatalogus als *Toren en Kerk van Halle, in folio* vermeld is, bestaan ten minste drie edities. Op een exemplaar in het Stadsarchief te Mechelen[24] komt onderaan volgende tekst voor: *Deze Printe verbeéld de nieuwe Kerke van Halle, alwaer het Mirakuleus Beéld van de / H. Maegd Maria is rustende zedert het jaer 1262. Den eersten steen van deze Kerk en Toren / is geleyd in 't jaer 1341, en volmaekt in 't jaer 1409. / - / Cette Estampe représente la nouvelle Eglise de Hal, où l'Image miraculeuse de la / sainte Vierge Marie repose depuis l'an 1262. La première pierre de cette Eglise et de / la Tour a été posée en l'an 1341, et achevée en l'an 1409.* Rechtsbeneden leest men: *Te bekomen by P.J. Hanicq, tot Mechelen.* Er is ons een gelijkaardige prent bekend waarop in het impressum niet *bekomen* maar *bekoómen* staat (ill. 1).[25] Het Volkskundemuseum te Antwerpen bezit een versie met een afwijkende legende: *Deze Printe verbeéld de nieuwe Kerke van Halle. Den eersten steen van deze Kerk en Toren / is geleyd in 't jaer 1341, en volmaekt in 't jaer 1409. Het Mirakuleus Beéld van de H. / Maegd is rustende in de stad van Halle zedert het jaer 1262. / - / Cette Estampe* enz. Het impressum is hier hetzelfde als op het exemplaar uit het Mechelse Stadsarchief.

De afbeelding op nummer 2 omvat twee houtsneden: 1° een weergave van de kerk met enkele huizen en vooraan gelovigen die voor een voorbijschrijdende processie neerknielen; 2° rechtsboven: Onze-Lieve-Vrouw op een wolk met vijf engelenhoofdjes. Zoals voor zijn Waterloo-prent heeft P.J. Hanicq ook voor de *Toren en Kerk van Halle* een geoefend houtgraveur aangesproken. Misschien zijn beide prenten zelfs werk van dezelfde persoon. De inkleuring, door middel van penselen, is met zorg geschied.

Prent 3 (*Den Gekruysten Jesus, in folio*) stelt Christus aan het kruis voor. Geknield omknelt Maria Magdalena met haar rechterarm het kruis. Rechts verheft zich een boomstam waaraan enkele takken en een (aan de zondeval herinnerende) appel hangen. Rond

24 Exemplaar uit de collectie van kan. G. van Caster, Mechelen.

25 PVA. Op dit exemplaar is bovenaan rechts met de hand het nummer 2 aangebracht. Van Heurck kreeg destijds een (vermoedelijk) typografisch genummerd exemplaar in handen. Em.H. van Heurck & G.J. Boekenoogen, *L'imagerie populaire...*, p. 157.

Dese Printe verheelt de nieuwe Kerke van Halle, alwaer het Mirakeleus Beeld van de
H. Maegd Maria in rustende zedert het jaer 1262. Den eersten steen van deze Kerk en Toren
is geleyd in 't jaer 1341, en volmaekt in 't jaer 1409.
Cette Estampe représente la nouvelle Église de Hal, où l'Image miraculeuse de la
sainte Vierge Marie repose depuis l'an 1262. La première pierre de cette Église et de
la Tour a été posée en l'an 1341, et achevée en l'an 1409.

Fig. 1: De kerk en Onze-Lieve-Vrouw van Halle. Hanicq-prent nummer 2. In folio, handgekleurd. - De gereproduceerde prenten berusten in een Antwerpse privé-collectie, tenzij anders aangegeven. Foto's: Steven Thijs.

de stam slingert zich de duivel onder de vorm van een slang. Links bevindt zich een zuil met een kraaiende haan die aan de H. Petrus refereert. Aan beide zijden van Jezus fladderen gevleugelde engelenkopjes, omringd door wolken.

Deze derde Hanicq-prent beleefde minimum twee edities. Op een exemplaar in het Volkskundemuseum te Antwerpen is de centrale voorstelling in een brede sierlijst gevat. Rechtsboven, buiten de omlijsting, staat gedrukt: *N.o 3.* Op het voetstuk leest men: *Consummatum est*, met daaronder (in typografie): *Hy heéft my lief-gehad en heéft zig-zelven voor my overgelevert / ter dood. S. Paul. Gal. 2. 20. / - / Il m'a aimé et il s'est livré lui-même à la mort pour moi. / S. Paul. Gal. 2. 20.* Rechtsonder buiten de sierlijst: *Te bekomen by P.J. Hanicq, tot Mechelen.* Er bestaat een variant met ander zetwerk en slechts door een fijne dubbele lijn omgeven.[26]

Op de tentoonstelling *Beeld, Boek en Spel in de Volkskunde* te Brugge toonde wijlen Guillaume Michiels in 1974 een houtsnede in verband met Scherpenheuvel, met als impressum: *Te bekomen by P.J. Hanicq, tot Mechelen.*[27] Deze prent berust nu in het Museum voor Volkskunde te Brugge.[28] Rechts en links van de boom met het Onze-Lieve-Vrouwbeeld zijn een geknielde man en een vrouw voorgesteld, terwijl op de achtergrond een processie naar de basiliek trekt. Onderaan staat: *Het Afbeélseld* [sic] *van Onze-Lieve-Vrouwe van Scherpenheuvel, / vermaert door Mirakelen. / - / L'Image de Notre Dame de Montaigu, renomée par ses Miracles.* Bovenaan en buiten de uit een dubbele lijn bestaande omlijsting staat: *N.o 4.* De voorstelling gelijkt zeer sterk op een ongedateerde wandprent in kopergravure die door Hendrik Leys te Antwerpen uitgegeven is.[29]

26 *Images du monde. Abc-collection, l'Imagerie*, deel 2, Verona, 1973, p. 29. Het bijschrift vermeldt dat het een Hanicq-uitgave is. Het impressum en een eventueel nummer zijn op de reproductie niet zichtbaar.

27 *Beeld, Boek en Spel in de Volkskunde. Tentoonstelling*, Brugge, 1974, p. 85, nr. 297-f.

28 De Heer W.P. Dezutter, conservator, bezorgde ons een fotokopie van deze prent. Wij danken hem hiervoor zeer hartelijk.

29 VMA. Signatuur onderaan rechts: *Te bekomen by H. Leys, tot Antwerpen.* Formaat van de drager (papier op plank): 32,3 cm × 21,5 cm. - Er verschenen bij Leys ook sanctjes (8,8 cm × 6,5 cm) met dezelfde voorstelling: A.K.L. Thijs, *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de-18de eeuw*, Leuven, 1993, p. 66 (afbeelding). - Over uitgever-plaatdrukker Leys: F. Lemmens, Antwerpse bidprentjes-producenten. I: Hendrik Leys, P.J. Mols-Schippers, in: *Vlaamse Stam*, 5 (1969), p. 268-269.

Daar H. Leys van 1806 tot 1853 werkzaam was, valt het moeilijk uit te maken wie bij wie inspiratie zocht.

Na nummer 4 schakelde P.J. Hanicq over naar geringere formaten. Uiteindelijk zal hij nog maar twee in folio-prenten op de markt brengen: de nummers 15 en 16. Een kleine prent vereist uiteraard slechts een kleine en dus minder dure houtsnede. Wellicht wenste P.J. Hanicq niet langer zwaar te investeren in de productie van nieuwe prenten. Een kleinere houtsnede bood het voordeel dat zij zowel voor een boekillustratie als voor een afzonderlijke prent kon dienen.

De fondslijst uit 1825 bestempelt tien prenten als uitgaven in octavo: de nummers 5, 7 tot 14 en 17.[30] De exemplaren van de nummers 5 en 9 tot 13 meten allemaal ongeveer 20 cm op 12,5 cm. Prent 14 valt groter uit: 16,5 cm × 20 cm. Nummers 7, 8 en 17 kregen we niet in handen. Het nummer 6 (*Het Kloosterken van kleyn Loretten*) bestempelen de fondslijsten als een in quarto. Het onderzochte exemplaar meet 19,7 cm × 24,5 cm.

Paus Pius VII en zijn moeder

Zoals de vermelding in de fondslijsten (*Den Paus Pius VII. met zyne Moeder, in-8°)* laat vermoeden, gaan onder het nummer 5 twee prenten (elk in octavo) schuil. Van de prent met de afbeelding van Pius VII kennen we twee identieke exemplaren waarop het nummer 5 door eenzelfde hand is aangebracht.[31] In een ovale omlijsting zit de paus biddend voor een kruisbeeld waartegen een medaillon met de afbeelding van Onze-Lieve-Vrouw van Smarten rust. Onder de houtsnede staat: *Syne Heyligheyd Pius VII. / Opperhoofd der H. Kerke, / geboren tot Césene den 14 Aug. 1742. / Paus gekoózen den 14 Meêrt 1800 / - / Sa Sainteté Pie VII, Souverain Pontifice; / Né à Césene, le 14 août 1742. Elu Pape le 14 mars 1800.* In het midden van het Nederlandstalige gedeelte van deze tekst prijkt

30 Over het formaat van de nummers 18 tot 22 verstrekt de fondslijst geen informatie.

31 We nemen aan dat deze nummering is aangebracht in Hanicqs atelier. RG en PVA. Het VMA bezit een ongenummerd exemplaar.

het pauselijke wapen. Portret en tekst zijn gevat in een lijst bestaande uit een dubbele lijn. Rechtsonder buiten de omlijsting: *Te bekomen by P.J. Hanicq, tot Mechelen* (ill. 2).

De onder nummer 5 begrepen pendant van de Pius VII-prent, namelijk het portret van de moeder van de paus,[32] vertoont een gelijkaardige lay-out. De vrouw is biddend voorgesteld naast een altaartafel waarop zich een monstrans en kaarsen bevinden. Hier is de tweetalige tekst uitvoeriger: *Afbeéldsel van de Dienst-maegd van God, Zuster Theresia van / Jesus Maria, ongeschoende Carmelitersse, Moeder van den / regerenden H. Vader Pius den VII, volgens haeren wereldschen / naem, Gravinne Joanna Ghini, weduwe van den Grave Scipio / Chiaramonti van Césene, geboren in't jaer 1713; gestorven in / opinie van heyligheyd 't jaer 1773, in't Convent der onge- / schoende Carmeliterssen tot Fano, in Italien. / - / Image de la servante...* enz. Ook op deze prent luidt het impressum: *Te bekomen by P.J. Hanicq, tot Mechelen.*

Beide portretten zijn getrouwe kopieën van kopergravures van de Mechelse graveur [Matthieu] Joseph [Charles] Hunin (1770-1851), respectievelijk gedateerd: 1809 en 1810 (ill. 3).[33]

Propaganda voor een devotiepraktijk uit Kentucky

Het Ruusbroec-genootschap bezit een Nederlandstalige editie van de prent die in de fondslijsten onder volgnummer 6 beschreven wordt als: *Het Kloosterken van kleyn Loretten, gesticht in Noórd-America, in 't jaer 1816, met de beschryving van het zelve, in-4°; item het zelven in 't fransch.* In tegenstelling tot wat men zou verwachten, staat rechtsboven niet het cijfer 6 doch N.º 7: blijkbaar een zetfout.

32 Ongenummerde exemplaren in het RG en VMA.

33 G. van Caster, *Souvenirs de famille. Matthieu-Joseph-Charles Hunin, graveur (1770-1851) et Pierre-Paul-Alouis Hunin, peintre de genre (1808-1855)*, Mechelen, 1900, p. 11. Afbeelding van het portret van Pius VII *gravé par Jos. Hunin à Malines, d'après l'original à Rome, 1809* (origineel van Gio. Petrini): B. Verriest, Mechelse bijdragen, in: H. Aertgeerts, G. van Bulck & B. Verriest, *Vlaamse bid- en devotieprentjes uit de 19de eeuw*, Sint-Katelijne-Waver, 1996, p. 240, nr. 31. - De Franse tekst betreffende de moeder van de paus is door Hanicq woordelijk overgenomen van de Hunin-gravure uit 1810.

Syne Heyligheyd
Opperhoofd
geboren tot Césene
Paus gekoózen
PIUS VII.
der H. Kerke,
den 14 Aug. 1742.
den 14 Meêrt 1800.
Sa Sainteté PIE VII, Souverain Pontife;
Né à Césene, le 14 août 1742. Élu Pape le 14 mars 1800.
Te bekomen by P. J. Hanicq, tot Mechelen

Fig. 2: Portret van paus Pius VII. Handgekleurd exemplaar van de Hanicq-prent nummer 5.

Gravé par Jos. Hunin a Malines, d'après l'original de Rome. 1809.
Gio. Pedrini inventé
PIVS SEPTIMVS PONT. MAX.
PONTIFICATVS SVI ANNO IX.

Fig. 3: Pius VII. Kopergravure van Joseph Hunin, 1809.

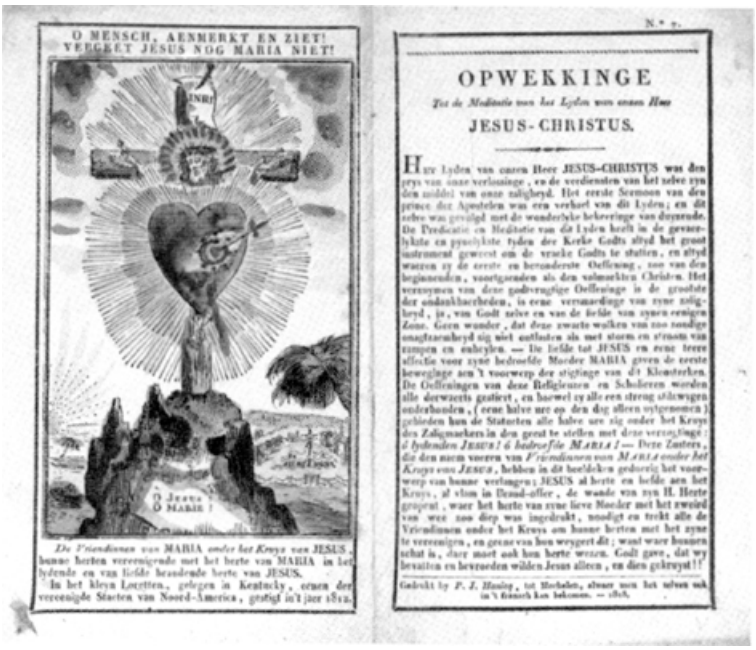

Fig. 4: Prent betreffende een vanuit Little Loretto (VSA) geïntroduceerde devotie. Handgekleurde Hanicq-prent uit 1818, bovenaan genummerd: N° 7 (nummer 6 uit de fondslijst). Verz. Ruusbroec-genootschap, Antwerpen.

Het druksel bestaat uit twee gedeelten. Op de linkerzijde is een houtsnede afgedrukt met daarboven (in typografie) de aansporing: *O mensch, aenmerkt en ziet! / Vergeét Jesus nog Maria niet!* Onder de afbeelding bevindt zich volgende toelichting: *De Vriendinnen van Maria onder het Kruys van Jesus, / hunnen herten vereenigende met het herte van Maria in het / lydende en van liefde brandende herte van Jesus. / In het kleyn Loretten, gelegen in Kentucky, eenen der / vereenigde Staeten van Noord-Amerika, gestigt in't jaer 1812.* De rechterhelft van het blad bevat een titel: *Opwekkinge / Tot de Meditatie van het Lyden van onzen Heer / Jesus-Christus,* een uitvoerige tekst en helemaal onderaan de vermelding: *Gedrukt by P.J. Hanicq, tot Mechelen, alwaer men het zelven ook in 't fransch kan bekomen. - 1818.* De houtsnede toont ons op een rotsachtige heuvel een crucifix die deels schuilgaat achter Jezus' gewond hart waarbinnen men het door een zwaard getroffen hart van Maria ziet. De achtergrond bestaat uit een religieuze nederzetting en een plein met geknielde gelovigen rond een kruisbeeld.

De uitvoerige tekst vermeldt dat de kloosterzusters van Klein Loretten en hun leerlingen verplicht waren *alle halve ure zig onder het Kruys des Zaligmaekers in den geest te stellen met deze verzugtinge: ô lydende Jesus! ô bedroefde Maria!* Daartoe gebruikten zij een prent zoals in 1818 door Hanicq nagedrukt werd. Dit blijkt uit de toelichting: *Deze Zusters, die den naem voeren van Vriendinnen van Maria onder het Kruys van Jesus, hebben in dit beeldeken geduerig het voorwerp van hunne verlangen; Jesus al herte en liefde aen het Kruys, al vlam in Brand-offer, de wonde van zyn H. Herte geopent, waer het herte van zyne lieve Moeder met het zweird van wee zoo diep was ingedrukt, noodigt en trekt alle de Vriendinnen onder het Kruys om hunne herten met het zyne te vereenigen* (ill.4).

Vermoedelijk was ook deze Hanicq-prent een kopie naar een kopergravure van Joseph Hunin.[34] Hoe kwamen nu zowel Hunin als Hanicq ertoe een prent op de markt te brengen die oorspron-

34 In de collectie van Em. van Heurck berustte destijds een gravure van Hunin: 'Het kloosterken van Kleyn Loretten, in Noord-Amerika'. *Wereldtentoonstelling voor koloniën, zeevaart en oud-Vlaamsche kunst... Antwerpen 1930. Afdeeling der oud-Vlaamsche Kunst. Cataloog*, deel 3, Brussel, 1930, p. 126, nr. C.976.

kelijk in een Amerikaanse kloostergemeenschap thuishoorde? De religieuze gemeenschap 'Little Society of the Friends of Mary under the Cross of Jesus' was enkele jaren vroeger, in 1812,[35] in Kentucky gesticht door een Zuid-Nederlands missionaris, de priester Carolus Nerinckx.[36] Toen Hanicq anno 1818 zijn prent op de markt bracht, was Little Loretto niet geheel onbekend in onze contreien. In 1816 had C. Nerinckx, op terugtocht van een private audiëntie bij Pius VII te Rome, enige tijd in zijn geboorteland vertoefd, onder meer om er kerkgewaden aan te kopen en, zoals bij zendelingen gebruikelijk is, materiële steun voor zijn missie te zoeken. Bij die gelegenheid liet hij ongetwijfeld exemplaren achter van de oorspronkelijke door hem in Kentucky verspreide devotieprent.

De bladschikking, waarbij links een afbeelding en rechts een godvruchtige tekst voorkomt, ontmoeten we vanaf de zeventiende eeuw op sommige te Antwerpen in kopergravure uitgevoerde sanctjes.[37] Zulk een lay-out (ook toegepast bij de nummers 14, 18 en 22) biedt de gebruiker de mogelijkheid de afbeelding van het voorwerp van zijn verering te bekijken terwijl hij de tekst leest.

Een rebus: Het Vlammende Hert ons Zaligmaekers

Bij de prent *Het Kloosterken van kleyn Loretten* speelde de hartsymboliek een voorname rol. Dat was, blijkens de omschrijving in de catalogi, ook het geval bij de (niet weergevonden) nummers 7

35 De fondscatalogi van 1820 en 1825 geven foutievelijk 1816 als oprichtingsjaar.

36 Geboren in het Brabantse dorp Herffelingen op 2 oktober 1761 en overleden op 12 augustus 1824 te Saint-Geneviève in de Verenigde Staten van Amerika. *Brieven der Belgische en andere geloofszendelingen in Noord America*, deel 1, Gent, 1837, p. 33-35, 45-64. *Nationaal Biografisch Woordenboek*, deel 5, Brussel, 1972, kol. 631-644.

37 Een vroeg voorbeeld is het kopergravuurtje (6,6 × 9,6 cm) door Jacobus Neeffs (1610-ca. 1665) met een gebed tot de H. Joseph in het Falconsklooster te Antwerpen. RG. - Zie de 18de-eeuwse prentjes in verband met de HH. Joannes de Doper, Job en H. Joseph in de St.-Jakobskerk te Antwerpen. RG. Afbeelding: A.K.L. Thijs, *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum...*, p. 11 (H. Joseph in St.-Jakobskerk). - Prentjes met 1° de voorstelling van de H. Anthonius van Padua die het 'wapen' van de H. Maagd ontvangt en 2° een gebed tegen brand, pest en toverij, vertonen vaak deze lay-out. *ibid.*, p. 45 (illustratie). - Dezelfde lay-out bij de Geestelijke Hand: J. Peeters & J. Van Hemelryck, *Antwerpse devotieprenten vanaf de contrareformatie tot aan de Franse Revolutie*, Brussel, 1981, p. 47 (afbeelding).

N.° 9.
Alleen in Jesus kan myn ruste vinden,
'K wil myn aen zyn zyn aen myn binden;
Myn .... vind in dat al wat myn verzaed,
Dit .... wekt my tot deugd behoed myn van 't kwaed.
Geen werelds oyt smackt, wat dit . my kan geven;
'T is in dit alleen dat myn . . vind het leven.
ô Jesu dat myn dog noyt uw verliest,
Geft dat myn ziel en niet als u verkiest,
Dat tog uw Heylig myn altyd bewaer,
Op dat myn ziel en u eeuwig leeft hier naer.
AMEN.
liefde tot 't Heylig onzen zaligmaker
Te bekomen by P. J. Hanicq, te Mechelen.

Fig. 5: Het H. Hart van Jezus in rebusvorm. Hanicq-prent nummer 9. Handgekleurd.

en 8, respectievelijk betiteld als *Het H. Hert van Jesus, met eene opwekking tot de Meditatie op het Lyden Christi, in-8.°; idem in 't fransch* en *Het H. Hert van Maria, met een opwekking etc. in-8.°; idem in 't fransch.*

Het nummer 9, in de fondslijst aangeduid als *Het Vlammende Hert ons Zaligmaekers, in-8.°*, bevat binnen de contouren van een vlammend hart een tienregelig gebed waarin het woordje 'hart' telkens (tot 22 maal toe) vervangen is door een kleine afbeelding van een hart. De tekst is zodanig opgesteld dat al deze hartjes samen op hun beurt de omtrek van een hart vormen. Op een banderol die zich rond twee takken slingert welke het grote hart omzomen, lezen we: *liefde tot 't Heylig* [volgt: afbeelding van het vlammende en met een doornekroon omkranste hart van Christus] *onzen zaligmaeker.* Een enkele lijn omlijst het geheel. Daarbuiten bevindt zich bovenaan de vermelding: *N.° 9.* Het gebed is zetwerk. Het woordje *Amen* en de zinsnede *liefde tot 't Heylig* [Hart van] *onzen zaligmaeker* zijn in het houten drukblok zelf gesneden (ill.5). Het rebusgebed (evenwel in een andere vormgeving) vindt men terug op een klein sanctje door Joseph Hunin enkele jaren vroeger in koper gegraveerd.[38]

Hanicqs rebusprent beleefde ten minste twee edities. Een exemplaar in de collectie van de minderbroeders te Sint-Truiden bezit volgend impressum: *Te bekomen by P.-J. Hanicq, tot Mechelen.* Bij de exemplaren in het Ruusbroec-genootschap en de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas[39] is dat: *Te bekomen by P.J. Hanicq, te Mechelen.* Het zetwerk van het gebed vertoont eveneens kleine verschillen.

Bedevaartprenten in Octavo

Van het nummer 10 (*Kleyne O.-L.-V. van Halle, in-8°*) bestaan ten minste drie verschillende types:[40]

38 Exemplaar uit 1813 in RG. Zie ook de afbeelding bij: B. Verriest, *Mechelse bijdragen...*, p. 232, nr. 15. - Ook al in 1809 graveerde Hunin een rebusprentje. Em.H. van Heurck, *Les Images de Dévotion Anversoises du XVIe au XIXe siècle*, Antwerpen, 1930, p. 68.

39 Vriendelijke mededeling van de heer Wim Nys, waarvoor we hem hartelijk danken.

40 PVA en RG.

- eerste type: met een uitsluitend Nederlandse tekst: *Dit Afbeéldsel heéft aengeraekt het mirakeleus / Beéld van / O.L. Vrouwe van Halle;* impressum: *Te bekomen by P.-J. Hanicq, tot Mechelen;* ongenummerd;
- tweede type: met een korte tweetalige tekst: *Dit Afbeéldsel heéft aengeraekt het mirakeleus / Beéld van / O.L. Vrouwe van Halle / - / Cette image a touché l'image miraculeuse / de / Notre-Dame de Hal;* impressum: *Te bekomen by P.-J. Hanicq, tot Mechelen;* ongenummerd[41]
- derde type: met een langere tweetalige tekst: *Dit Afbeéldsel heéft aengeraekt het mirakeleus beéld / van O.L. Vrouwe van Halle. / - / Cette image a touché l'image miraculeuse de / Notre-Dame de Hal. / - / In alle gevaer, in alle noodwendigheden, / denkt op Maria, aenroept Maria! / - / Dans tous les dangers, dans toutes vos peines, / pensez à Marie, invoquez Marie! / S. Bern.;* impressum: *Te bekomen by P.J. Hanicq, te Mechelen;* rechtsboven genummerd: *N.º 10* (ill.6). Blijkens minieme verschillen inzake zetwerk bracht Hanicq van het derde type ten minste twee uitgaven op de markt.[42]

De houtsnede is bij de drie types dezelfde en stelt het altaar met het mirakuleuze Maria-beeld voor. Zij werd niet speciaal voor deze uitgave gesneden, vermits zij reeds als frontispice voorkomt in een door P.J. Hanicq in 1816 op de markt gebracht bedevaartboekje, getiteld: *Historisch Verhael der Bezonderste Mirakelen van Onse-Lieve Vrouwe van Halle... Getrokken uyt het werkje van J. Lipsius.* De afbeelding is een kopie naar een populair, in kopergravure uitgevoerd sanctje, uitgegeven door Antwerpse laat-zeventiendeeeuwse of achttiende-eeuwse uitgevers zoals Michiel Cabbaeij, Jan Baptist de Wit en Isabella Hertsens (ill. 7).[43] Het houtblokje, dat zelf slechts 8,5 cm × 6,2 cm meet, is samen met de toegevoegde tekst in een brede lijst gevat om de prent in haar geheel een vrij behoorlijk formaat (in octavo) te bezorgen.

Om de uitgaven meet allure en omvang te geven is dezelfde - goedkope, want slechts een kleine houtsnede vereisende - metho-

41 Een exemplaar in de PVA is handschriftelijk genummerd: 10.
42 B. Verriest, *Mechelse bijdragen...*, p. 228, nr. 11 (afbeelding).
43 RG. - Afbeelding van de prent van I. Hertsens: A.K.L. Thijs, *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum...*, p. 60.

N.° 10.
Dit Afbeeldsel heeft aengeraekt het mirakeleus beeld
VAN O. L. VROUWE VAN HALLE.
Cette Image a touché l'image miraculeuse de
NOTRE-DAME DE HAL.
In alle gevaer, in alle noodwendigheden,
denkt op Maria, aenroept Maria!
Dans tous les dangers, dans toutes vos peines,
pensez à Marie, invoquez Marie!
S. Bern.
Te bekomen by P. J. Hanicq, te Mechelen.

Fig. 6: Onze-Lieve-Vrouw van Halle, in octavo. Hanicq-prent nummer 10. Handgekleurd.

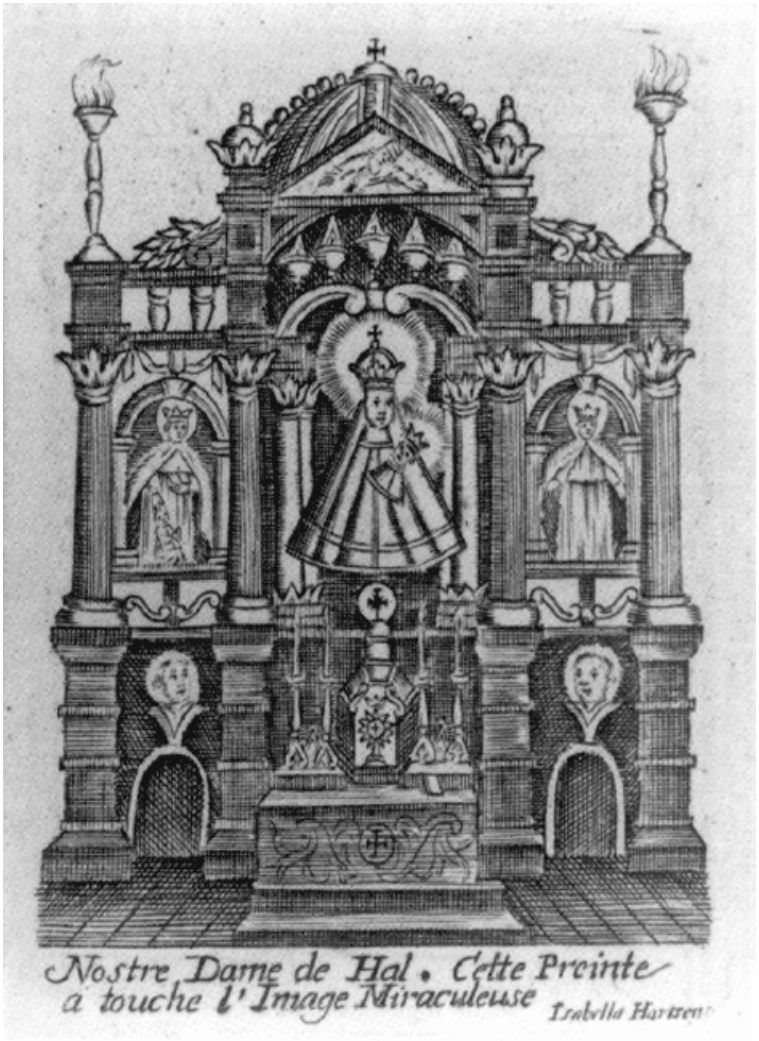

Fig. 7: Achttiende-eeuws Antwerps sanctje van Onze-Lieve-Vrouw van Halle. Kopergravure, gesigneerd door de handelaarster Isabella Hartsens (lees: Hertsens).

CONSOLATRIX AFFLICTORVM ORA PRO NOBIS
Luxemburg
Dit is het opregt Afbeéldsel van het mirakeleus Beeldeken, gesteld den 1 Juny 1643 in 't Kapelleken tot Kevelaer.
Ceci est la véritable figure de l'image miraculeuse, placée le premier juin 1643, dans la petite Chapelle à Kevelaer.
Te bekomen by P. J. Hanicq, te Mechelen.

Fig. 8: Onze-Lieve-Vrouw van Kevelaer. Hanicq-prent nummer 12. Handgekleurd.

de gebruikt bij de in octavo-prenten voor Scherpenheuvel, Kevelaer en Hanswijk-Mechelen. Over de *Kleyne O.-L.-V. van Alsemberg* kunnen we ons terzake niet uitspreken, daar we er geen exemplaar van onder ogen kregen.

Van de *Kleyne O.-L.-V. van Scherpenheuvel, in-8°* kennen we slechts één type. Daarvan zijn twee uitgaven voorhanden, met licht verschillend zetwerk maar met eenzelfde impressum: *Te bekomen by P.J. Hanicq, tot Mechelen.* De houtsnede stelt een man en een vrouw voor die neerknielen voor Maria die op een wolk in de kruin van een boom verschijnt. De voorstelling gelijkt vrij goed op die van nummer 4, wel is op de achtergrond niet enkel de basiliek maar ook nog een ander gebouw te zien. De processie ontbreekt. Onder de afbeelding staat: *Onze-Lieve-Vrouwe / van Scherpenheuvel. / - / Notre-Dame / de Montaigu.* Eén uitgave vermeldt bovenaan in typografie: N.° 11.[44]

De houtsnede voor de *Kleyne O.-L.-V. van Kevelaer, in-8°* is nauw verwant met een Kevelaer-prent, in 1811 door Joseph Hunin gegraveerd.[45] Zij stelt de H. Maagd voor met op de achtergrond de stad Luxemburg en de genadenkapel. Op een banderol bovenaan staat: *Consolatrix afflictorvm ora pro nobis.* Onder de houtsnede komt volgende tekst voor: *Dit is het opregt Afbeéldsel van het mirake- / leus Beeldeken, gesteld den 1 Juny 1643 / in't Kapelleken tot Kevelaer. / - / Ceci est la véritable figure de l'image mira- / culeuse, placée le premier juin 1643, dans / la petite Chapelle à Kevelaer.* Buiten de omlijsting staat rechtsboven: *N.° 12* en helemaal onderaan: *Te bekomen by P.J. Hanicq, te Mechelen* (ill.8).

Exact hetzelfde impressum leest men onder het onderzochte exemplaar van de *Kleyne O.-L.-V. van Hanswyck, in-8°.* De houtsnede toont het rijkelijk versierde Maria-beeld onder een barok baldakijn, met op het voetstuk *Monstra Te esse matrem*: een stereotiepe voorstelling die we van in tweede helft van de zeventiende

44 VM. Op het exemplaar van het RG waarop de vermelding *N.° 11* ontbreekt, is bovenaan het nummer 11 in handschrift aangebracht.

45 De prent van Hunin is gereproduceerd bij: *Maria Kevelaer im Bild. Vera effigies Matris Iesu. Sammlung Josef Thoenissen. Sonderausstellung*, Kevelaer, 1987, p. 66 en B. Verriest, *Mechelse bijdragen...*, p. 235. Een exemplaar van de Hanicq-prent berust in de PVA.

N.° 15.
S. MARIA IN HANSWYCK.
In alle gevaer, in alle noodwendigheden,
denkt op Maria, aenroept Maria!
Dans tous les dangers, dans toutes vos peines,
pensez à Marie, invoquez Marie!
S. Bern.
Te bekomen by P.-J. Hanicq, te Mechelen.

Fig. 9: Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk. Hanicq-prent nummer 13. Handgekleurd.

eeuw ontmoeten.[46] Onder het houtblokje staat: *S. Maria in Hanswyck. / - / In alle gevaer, in alle noodwendigheden, / denkt op Maria, aenroept Maria! / - / Dans tous les dangers, dans toutes vos peines, / pensez à Marie, invoquez Marie! / S. Bern.* Buiten de omlijsting rechtsboven: *N.º 13* (ill.9).

Bij de reeks bedevaartprenten in octavo sluit een Hanicq-uitgave aan welke niet op de fondslijsten vermeld is: een blaadje (14,7 cm × 17,9 cm) met links een afdruk van het houtblokje dat we ontmoet hebben bovenaan de grote Halle-prent (nummer 2) en rechts een gebed met toelichting. Rechtsonder staat: *Te bekomen by P.J. Hanicq, te Mechelen.* Een uitdrukkelijke verwijzing naar Halle komt op dit drukwerkje niet voor.[47]

Meer tekst dan afbeelding

De fondscatalogus van 1825 vermeldt bij de nummers 10 (Halle), 11 (Scherpenheuvel), 12 (Kevelaer), 13 (Hanswijk) en 17 (Alsemberg) telkens achteraan: *Idem met Gebeden en Litanien.* Wat wij ons van deze na 1820 geïntroduceerde innovatie dienen voor te stellen, maakt ons een drukwerkje inzake Hanswijk duidelijk. Het meet 13,5 cm × 8 cm en telt acht pagina's.[48] De eerste bladzijde is blanco gelaten. Op de tweede pagina staat het Hanswijk-houtblokje afgedrukt, uiteraard zonder de brede omlijsting maar met daaronder de volgende tekst: *S. Maria in Hanswyck. / - / In alle gevaer, in alle noodwendigheden, / denkt op Maria, aenroept Maria! /*

46 Gravure uit 1663 van Jacobus Neeffs naar een ontwerp van Philip Fruytiers. G. van Caster, *Histoire du prieuré de Notre-Dame d'Hanswyck de la Congrégation du Val-des-écoliers à Malines*, Mechelen, 1888, p. 64-65. K. Van Bets, Processie- en bedevaartvaantjes van Hanswijk, in: *Hanswijk 1000*, 4 (1987), p. 24-25. Zie ook de kopergravure (23,6 cm × 14,2 cm) uitgegeven *Apud Michaelem Hayé Lovany propae Praedicatores Hybernos* (PVA). M. Hayé werd in 1661 lid van de Antwerpse Sint-Lucasgilde.

47 RG. Het drukwerkje verscheen alleszins na 16 september 1815 (instelling door Pius VII van een nieuw officie voor de H. Maagd). - We kennen een blaadje (met de vermelding: *Dit Beéld heéft aengeraekt aen het miraku- / leus beéld van O.L.V. van Halle*) dat er sterk op gelijkt en waarvan de afbeelding met het houtblokje van Hanicq gedrukt is. Onderaan staat: *Te bekomen by De Trie-Tomson, boek-drukker te Halle.* PVA en privé-verzameling, Deurne-Antwerpen.

48 PVA. Het drukseltje is aan de zijkant lichtjes besneden.

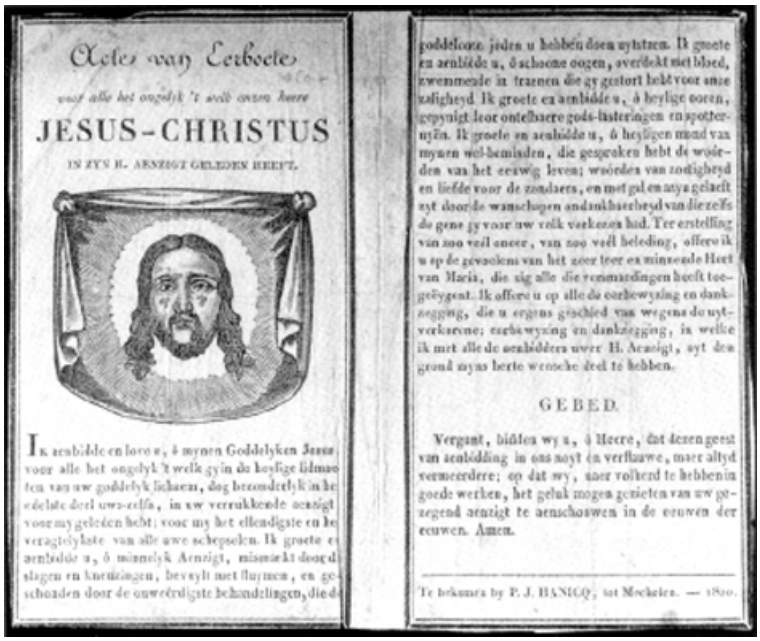

Acte van Eerboete

voor alle het ongelyk 't welk onsen Heere

JESUS-CHRISTUS

IN ZYN H. AENZIGT GELEDEN HEEFT.

Ik aenbidde en love u, ô mynen Goddelyken Jesus, voor alle het ongelyk 't welk gyin de heylige lidmaeten van uw goddelyk lichaem, dog bezonderlyk in het edelste deel uwes-selfs, in uw verrukkende aenzigt voor my geleden hebt; voor my het ellendigste en het veragtelykste van alle uwe schepselen. Ik groete en aenbidde u, ô menselyk Aenzigt, misnaekt door de slagen en knevelingen, bevuylt met fluymen, en geschaenden door de onwaerdigste behandelingen, die de goddeloze joden u hebben doen uytstaen. Ik groete en aenbidde u, ô schoone oogen, overdekt met bloed, zwemmende in traenen die gy gestort hebt voor onze zaligheyd. Ik groete en aenbidde u, ô heylige ooren, gepuynigt door ontelbaere gods-lasteringen en spotternyen. Ik groete en aenbidde u, ô heyligen mond van myuen wel-bemisden, die gesproken hebt de woorden van het eeuwig leven; woorden van zaligheyd en liefde voor de zondaers, en met gal en azyn gelaeft zyt door de wanschapen ondankbaerheyd van die zelfs de gene gy voor uw volk verkozen had. Ter erstelling van zoo veel oneer, van zoo veel beleding, offere ik u op de gevoelens van het zeer teer en minnende Hert van Maria, die zig alle die vernaedingen heeft toegeëygent. Ik offere u op alle de eerbiewyzing en dankzegging, die u ergens geschied van wegens de uytverkorene; eerbiewyzing en dankzegging, in welke ik met alle de aenbidders uwer H. Aenzigt, uyt den grond myns herte wensche deel te hebben.

GEBED.

Vergunt, bidden wy u, ô Heere, dat dezen geest van aenbidding in ons nooit en verflauwe, maer altyd vermeerdere; op dat wy, naer verkeerd te hebben in goede werken, het geluk mogen genieten van uw gezegend aenzigt te aenschouwen in de eeuwen der eeuwen. Amen.

Te bekomen by P. J. HANICQ, tot Mechelen. — 1820.

Fig. 10: Acte van Eerboete, gedateerd: 1820. Enkel in zwart-wit op de markt gebracht. Kortgesneden exemplaar van nummer 14 uit de Hanicq-reeks.

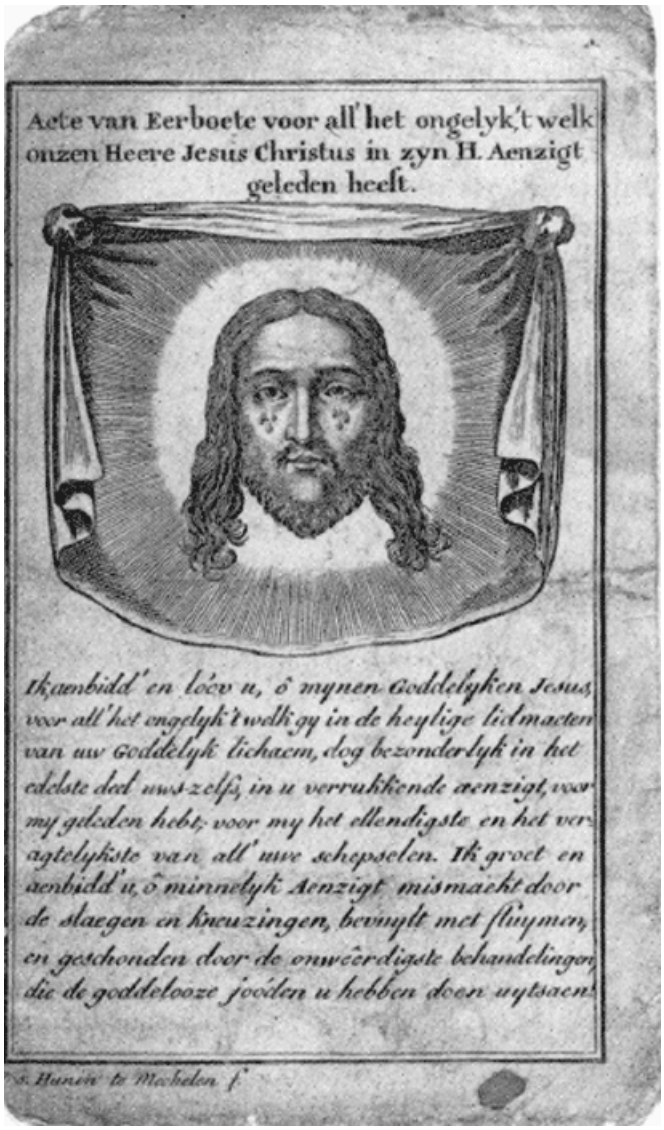
Acte van Eerboete voor all' het ongelyk't welk
onzen Heere Jesus Christus in zyn H. Aenzigt
geleden heeft.
Ik aenbidd' en loôv u, ô mynen Goddelyken Jesus,
voor all' het ongelyk't welk gy in de heylige ledmaeten
van uw Goddelyk lichaem, dog bezonderlyk in het
edelste deel uws zelfs, in u verrukkende aenzigt, voor
my geleden hebt; voor my het ellendigste en het ver
agtelykste van all' uwe schepselen. Ik groet en
aenbidd' u, ô minnelyk Aenzigt mismaekt door
de slaegen en kneuzingen, bevuylt met fluymen,
en geschonden door de onweêrdigste behandelingen
die de goddelooze joôden u hebben doen uytsaen
S. Hunin te Mechelen f.

Fig. 11: Acte van Eerboete (fragment). Kopergravure van Joseph Hunin.

S. Bern. De bladzijden 3 tot 8 bevatten: *Litanie van Onze-Lieve-Vrouwe, om eene zalige en gelukkige dood te verkrygen*, een *Lof-Dicht tot Maria* en gebeden. Op de laatste pagina leest men: *Gedrukt en te bekomen by P.J. Hanicq, te Mechelen.* Bij publicaties van dit type kan men bezwaarlijk van een 'prent' spreken. We hebben hier met een geïllustreerde plaquette te maken.

Het nummer 6 (*Het Kloosterken van Kleyn Loretten*, gedateerd 1818) bestaat voor bijna de helft uit een houtsnede. Op het nummer 14 (*Acte van Eerboete voor alle het ongelyck 't welk O.H. Jesus-Christus in zyn H. Aenzigt geleden heeft, in-8°,* gedateerd 1820) vertegenwoordigt de afbeelding nog slechts 15 procent van de drukspiegel. Het houtsneedje (5,5 cm × 6,2 cm) toont het hoofd van Christus met een doek als achtergrond. Het bevindt zich op het linkergedeelte van het blad onder de titel: *Acte van Eerboete / voor alle het ongelyk 't welk onzen heere / Jesus-Christus / in Zyn H. Aenzigt geleden heeft.* Rechtsboven staat: *N.° 14;* onderaan: *Te bekomen by P.J. Hanicq, tot Mechelen. - 1820* (ill. 10).[49] Zowel het Christushoofd als de tekst zijn gekopieerd naar een kopergravure van Joseph Hunin (ill. 11).[50]

Prenten in folio: de nummers 15 en 16

Van prent nummer 15, in de catalogi van 1820 en 1825 aangeduid als *Sancta Maria miraculorum, in folio,* hebben we nog geen exemplaar gelokaliseerd. Vermoedelijk betreft zij de verering van Onze-Lieve-Vrouw van Mirakelen in de kathedraal te Mechelen. Daar het nummer 14 het jaartal 1820 draagt, mogen we aannemen dat de *Sancta Maria Miraculorum* eveneens gepubliceerd werd tijdens het jaar waarin de eerst voorhanden fondslijst verscheen (1820).

In het museum Catharijneconvent te Utrecht berust een exemplaar van het aan Em. H. van Heurck bekende nummer 16.[51] Deze

49 RG. Besneden exemplaar in de PVA.

50 Onvolledig exemplaar (enkel linkerzijde) van de Hunin-gravure in PVA.

51 Mevr. Evelyne Verheggen (Leiden), bijzonder goed vertrouwd met het devotieprentenbestand in Nederland, wees ons op het bestaan van deze prent in de Utrechtse collectie en bezorgde ons een fotokopie. Wij danken mevr. Verheggen hartelijk voor haar bereidwillige medewerking.

als een *Groote schoone Print van den Roosenkrans met de 15 Mysterien* in de fondslijst van 1825 vermelde in folio-prent is getiteld: *Roosenkrans van Maria. / Ingesteld en verkondigt door den H. Dominicus.* Rechtsboven staat: *N.º 16.* Het impressum bevindt zich rechtsonder: *Gedrukt by P.J. Hanicq, te Mechelen, alwaer men de zelve Print ook in't fransch kan bekomen.* De prent bestaat uit een rechthoekig middenstuk: een door de Nederlander A[lexander] C[ranendoncq][52] gesigneerde houtsnede die de overhandiging van de rozenkrans door Maria aan Dominicus voorstelt. Rond deze afbeelding zijn vijftien kleine medaillons (eveneens houtsneden, evenwel niet gesigneerd) aangebracht die, mede dankzij de typografisch toegevoegde teksten, evenveel mysteries van de Rozenkrans oproepen. In een Antwerpse privé-verzameling bevindt zich een andere editie van deze prent. Dezelfde houtblokjes en tekst zijn gebruikt, maar de omlijsting is breder en het zetwerk verschilt. Ook komt Hanicqs naam er niet op voor. Rechtsonder staat: *Te bekomen by Detrie-Tomson, te Halle: het zelve ook in 't fransch.* Linksonder: *N°. 16.* Klaarblijkelijk betreft het hier een Hanicq-uitgave gedrukt op naam van een detailhandelaar.

Met de nummers 15 en 16 pikte P.J. Hanicq aan bij de prenten op groot formaat (nummers 1 tot 4) waarmee hij zijn ‘carrière’ als prentenuitgever in 1817 begonnen was. Het lijkt erop alsof hij in 1820 een nieuwe start als prentenmaker trachtte te nemen. Het bleef echter bij deze twee in folio's. Daarna kwam Hanicq nog enkel met kleinere uitgaven te voorschijn. Wellicht oogstten de nieuwe grote prenten niet het verhoopte succes.

Weerom kleinere spullen

Aan de summiere in de fondslijst van 1825 onder nummer 18 voorkomende omschrijving *Godvruchtige opdragt aen 't Hert van Jesus met print; idem in 't fransch*, beantwoorden drukwerkjes met drie verschillende afbeeldingen maar met allemaal eenzelfde tekst.

52 Over Alexander Cranendoncq (Maassluis 1799 - Nijmegen 1869): P. Vansummeren, *Kinderprenten...*, p. 110.

Welk van deze drie in de loop der jaren verschenen types anno 1825 op de markt was, valt nog moeilijk uit te maken.

Eén type vertoont op de linkerzijde van het eenzijdig bedrukte blaadje (13,5 cm × 17,8 cm) een houtsnede die Christus ten voeten uit voorstelt terwijl hij naar Zijn hart wijst, een kopie door A. C[ranendoncq] naar een kopergravure van Joseph Hunin. De tekst op de rechterzijde is getiteld: *Godvrugtige Opdragt aen't / H. Hert van Jesus, / Brandende van liefde voor den mensch, / te doen of te lezen voor zyn Beeld.* Het impressum: *Te bekomen by P.J. Hanicq, tot Mechelen.* Bij de Franse editie (*Pieux Hommage / au Très-Saint / Coeur de Jésus, / Enflammé d'amour pour l'homme, / à faire devant son Image)* met dezelfde afbeelding luidt het impressum: *Se trouve chez P.J. Hanicq, à Malines.*[53]

Voor een totnogtoe alleen in het Nederlands aangetroffen type van de *Godvrugtige Opdragt* (13,5 cm × 16 cm) is een anonieme houtsnede gebruikt die een vlammend hart voorstelt, omringd door gevleugelde engelenhoofdjes[54]. Het 'realistisch' weergegeven hart roept herinneringen op aan een kopergravuurtje van Ignatius Livinus Wauters uit de tweede helft der achttiende eeuw.[55]

In de Ruusbroec-collectie berusten twee verschillende Hanicq-drukken van een derde type dat enkel in een Franstalige versie *(Pieux Hommage)* voorhanden is (12,5 cm × 15 cm). Hier geeft de houtsnede een vlammend hart weer, omkranst met een doornen-

53 RG (Nederlandstalig exemplaar) en VMA (Franstalig exemplaar). - De gravure van J. Hunin is afgebeeld bij: B. Verriest, *Mechelse bijdragen...*, p. 234, nr. 17.

54 Het RG bezit twee edities. Het impressum luidt respectievelijk: *Te bekomen by P.J. Hanicq, te Mechelen* en: *Gedrukt en te bekomen by P.-J. Hanicq, te Mechelen.* - Hanicq beschikte in 1825 alleszins reeds over deze houtsnede, vermits hij ze gebruikte op pagina 1 van: *Aenneming in het Broederschap van het H. Hert van Jesus, wettelyk opgeregt in de wydberoemde kerke van O.-L.-V. van Hanswyk te Mechelen*, Mechelen, P.J. Hanicq, 1825. Hij wendde het houtblokje ook aan als titelprent in: *Devotie tot het Allerheyligste Hert van Onzen Heer Jesus-Christus, behelzende verscheydene oefeningen, gebeden en overdenkingen, Nieuwen druk*, Mechelen, P.J. Hanicq, 1830.

55 De Antwerpse drukker Guillielmus Van Merlen gebruikte het gravuurtje van I.L. Wauters voor zijn editie van de *Godvrugtige opdragt aen't H. Hert van Jesus.* Periode 1822-1855. Exemplaar in PVA. - Een sterk gelijkend anoniem kopergravuurtje komt als frontispice voor in: *Devotie tot het Alderheyligste Herte van Onzen Heer Jesus Christus, Behelzende verscheydene Oeffeningen, Gebeden en Meditatien*, Gent, Bernard Poelman, s.a.

kroon en volgende in het hout gegraveerde tekst: *O Coeur très doux de mon Jésus fais que je t'aime de plus en plus.* Eens te meer valt voor de houtsnede een Hunin-voorbeeld in kopergravure te signaleren.[56]

We vonden een druksel (14,8 cm × 8,8 cm) waarvan de titel aan die van het nummer 19 uit de fondslijst van 1825 beantwoordt: *Gebed tot Christus in 't H. Sacrament met print.* Het betreft een plaquette van vier bedrukte pagina's. Op de eerste bladzijde bevindt zich een houtsnede van A. C[ranendoncq] die het H. Sacrament voorstelt, door twee engelen geschraagd. Op pagina twee staat de titel: *Gebed tot Christus / in het / H. Sacrament.*[57] Het is niet duidelijk of de lijst uit 1825 onder nummer 19 deze plaquette bedoelde dan wel een échte prent, dus een - nog niet weergevonden - geïllustreerde eenbladdruk.

Van de nummers 20 *(Officie en Aflaet ter eere van de H. Maegd Maria met print)* en 21 *(Godvruchtig Gebed tot de geduerige aenbidding)* is geen exemplaar voorhanden.[58]

De aflaat van Pius VII

Voor de laatste prent uit de fondslijst van 1825 *(Vollen Aflaet van Pius VII. met afbeeldsel; idem in 't fransch)* gebruikte Hanicq één van de reeds ten behoeve van het (dubbel)nummer 5 aangewende houtsneden: het portret van Pius VII.

Het nummer 22 (18,3 cm × 21 cm) bestaat zowel in een Ne-

56 Het impressum op de ene Hanicq-uitgave luidt: *Se trouve chez P.J. Hanicq, à Malines.* Bij de andere uitgave staat een streepje tussen de initialen: *P.-J. Hanicq.* - Afbeelding van de Hunin-gravure: B. Verriest, *Mechelse bijdragen...*, p. 234, nr. 18.

57 Impressum, op p. [4]: *Gedrukt en te bekomen by P.-J. Hanicq, te Mechelen.* Exemplaren in PVA, RG en VMA. - Zie ook: *Catalogus...* (1829), p. 19: *Gebed tot Christus in 't H. Sacrament, met print, 4 pag. groot in-18° Mechelen 1829.* Er verscheen een nieuwe editie in 1834, volgens de catalogus uit 1835 (p. 23): *Gebed tot Christus in 't H. sacrament, 4 pag. in 18° Mechelen, 1834.*

58 Het is onduidelijk of we nummer [21] mogen vereenzelvigen met een (in het RG bewaarde) plaquette van 8 bladzijden (15 cm × 9 cm) die een enigszins verwante titel draagt: *Gebed voor den dag der Inschryving in het vermaerd Broederschap van de Gedurige Aenbidding van het allerheyligste Sacrament* (impressum op p. 8: *Gedrukt en te bekomen by P.J. Hanicq, te Mechelen*). De fondscatalogi van 1820 (p. 9) en 1825 (p. 5) vernoemen de plaquette (onder de exacte titel: *Gebed voor den dag*, enz.) bij de afdeling boeken. De plaquette én de (enkel in de prentenlijst van 1825 vermelde) 'prent' nummer [21] (*Godvrugtig Gebed*, enz.) blijken in 1825 allebei 20 stuiver per honderd te kosten.

Sa Sainteté
Souverain
Né à Césene
Elu Pape
Décédé

PIE VII.
Pontife,
le 14 Août 1742.
le 14 mars 1800.
le 28 Août 1823.

INDULGENCE PLÉNIÈRE

accordée

PAR N. S. P. LE PAPE PIE VII.

N. S. P. LE PAPE PIE VII, par son Décret *Urbis et orbis*, du 10 avril 1821, rendu par l'organe de S. E. M. le Cardinal Doria-Pamphili, Préfet de la Congrégation des Indulgences, a daigné accorder à perpétuité la faculté de publier une Indulgence plénière, et la délivrance d'une ame du purgatoire, comme l'avaient accordée autrefois Clément VIII et Benoît XIV à tous les Fidèles en J. C. de l'un et de l'autre sexe, qui, s'étant confessés avec un cœur contrit, et ayant reçu la sainte Communion, réciteront dévotement devant un crucifix, et en quelque langue que ce soit, l'Oraison suivante.

ORAISON.

O bon et très-doux Jésus! je me prosterne à genoux en votre présence, et je vous prie et vous conjure avec toute la ferveur de mon ame, de daigner graver dans mon cœur de vifs sentimens de foi, d'espérance et de charité, un vrai repentir de mes égaremens, et une volonté très-ferme de m'en corriger, pendant que je considère en moi-même et que je contemple en esprit vos cinq plaies, avec une grande affection et une grande douleur, ayant devant les yeux ces paroles prophétiques que prononçait déjà le saint roi David: « *Ils ont percé mes » mains et mes pieds; ils ont compté tous mes os.* »

Cette indulgence plénière peut être publiée.
Donné à Malines le 12 *Juin* 1823.

J. FORGEUR, Vic.-Gén.

Imprimé chez P. J. HANICQ, à Malines; où la même se trouve en Flamand.

Fig. 12: Aflaat van Pius VII, Franse editie. Enkel in zwart-wit verspreide Hanicq-prent nummer [22].

derlandse als in een Franse versie. Op de linkerzijde van de Nederlandstalige versie leest men onder het portret volgende (door het pauselijke wapen in twee helften verdeelde) tekst: *Zyne Heyligheyd Pius VII. / Opperhoofd der H. Kerke, / geboóren te Cèsene den 14 Aug. 1740. / Paus gekoózen den 14 Meêrt 1800. / Gestorven den 20 Augusti 1823.* Op de rechterzijde staat: *Vollen Aflaet / vergunt door onzen alderheyligsten vader / Paus Pius VII.* Daaronder volgen een toelichting over de op 10 april 1821 verleende aflaat, de tekst van het aflaatgebed en de vermelding *Deézen Vollen Aflaet mag afgekondigd worden. / Gegeéven te Mechelen den 12 Junius 1823. / J. Forgeur, Vic.-Gen.* Een dubbele lijn omlijst elk van beide luiken. Onderaan rechts: *Gedrukt by P.-J. Hanicq, te Mechelen, alwaer het / zelve ook te bekoómen is in het Fransch.* In het Nederlands zijn ten minste vijf uitgaven verschenen.[59] De Franstalige versie beleefde er ten minste twee, waarvan één met een foutieve overlijdensdatum *(le 28 Août 1823)* (ill. 12).[60.]

Volgens de toelichting moet men het aflaatgebed steeds *voór een beéld van den gekruysten Zaligmaeker* lezen. Liever dan gewoonweg een kruislieveheer af te beelden (zoals andere drukkers later op talloze bidprentjes-met-aflaat zullen doen), illustreerde Hanicq zijn uitgave met het portretmedaillon van Pius VII. Dit bespaarde hem de productiekosten voor een nieuwe drukblok. Vanuit het oogpunt van functionaliteit was deze keuze perfect te verantwoorden doordat op de houtsnede, naast de biddende paus, ook een crucifix voorkwam. De aanwezigheid van de H. Vader op de prent verhoogde daarenboven de aantrekkingskracht van Hanicqs uitgave: een pas overleden paus bezit nu eenmaal een aanzienlijke nieuwswaarde.

59 Drie verschillende uitgaven in het RG, twee andere in respectievelijk een privé-verzameling te Deurne-Antwerpen en de verzameling van wijlen K. van den Bergh. Dit laatste exemplaar is afgebeeld in: P. Jans, De iconografie van de Zuidnederlandse bidprentjes, in: *Ter zaliger nagedachtenis. Uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling in de Gasthuishoeve*, Geel, 1988, p. 28. We baseerden onze beschrijving op het exemplaar uit Deurne. Alle voorhanden exemplaren zijn ongekleurd. - Over dit type prent en de aflaat: K. Van den Bergh, Aflaatprentjes, in: *Ons Heem*, 15 (1960), p. 50-51; Id., *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden*, Brussel, 1975, p. 17.

60. Titel: *Indulgence plénière / accordée / par N.S.P. le Pape Pie VII.* Impressum: *Imprimé chez P.J. Hanicq, à Malines, où la même se trouve en Flamand.* Ongekleurde exemplaren in PVA (met foutieve datum) en RG (enkel het gedeelte met de afbeelding).

Na 1825: catalogi zonder een aparte lijst van prenten

Na 1825 bevatten de catalogi van de firma P.J. Hanicq geen aparte prentenafdeling meer. Enkele boektitels herinneren dan echter nog wel aan vermeldingen van prenten uit 1825.

De boekencatalogus van 1829 vernoemt: *Godvruchtige opdragt, aen het Hert van Jesus, met print. Item hetzelve in 't fransch 4 p. kl. in 18° Mechelen 1829.*[61] Dezelfde titel draagt prent 18. Indien de vermelde vier pagina's allemaal bedrukt zijn, gaat het bij de uitgave van 1829 niet meer om een 'prent' in de volle betekenis van het woord. Men herinnere zich dat we ook de titel van nummer 19 op een plaquette van vier bladzijden aantroffen. Naar analogie hiermee kunnen we ons de vraag stellen of ook niet het nummer 20 als een plaquette uitgegeven is.[62]

In 1829 wordt vermeld: *Vollen Aflaet van Pius VII., met afbeeldingen, Idem in het fransch 4 pag. in-12.º Mechelen 1829.* Bij de editie 1829 van de *Vollen Aflaet* gaat het dus om een plaquette, die bovendien meer dan één afbeelding bevat, in tegenstelling tot de weergevonden eenbladdrukken van nummer 22 die immers slechts één houtsnede vertonen: het portret van Pius VII. Blijkens de catalogus van 1840 beleefde de Franse versie van het aflaatgebed in 1839 een nieuwe editie: *Indulgence plénière accordée par notre saint Père le Pape Pie VII. 4 pages in-12° avec portrait. Malines. 1839.* Ook deze editie was dus een plaquette.

De catalogus van 1840 bevat, naast publiciteit voor de Franstalige en de Nederlandstalige duodecimo-uitgaven van 4 pagina's van de aflaat, nog steeds de vermelding: *Vollen Aflaet vergund door onzen allerheyligsten Vader, Paus Pius VII. Idem in't fransch. Mechelen.* Hieruit mogen wij besluiten dat het aflaatgebed op dat ogenblik ook als geïllustreerde eenbladdruk beschikbaar was, ondanks het

61 *Catalogus der boekhandel van P.-J. Hanicq, boekdrukker van Z.H. den prins-aertsbisschop van Mechelen, met de pryzen (in Neerl. geld) netto en verkooppryzen daer neven tot gebruyk van de boekhandelaers*, Mechelen, 1829, p. 21. - *Catalogus des boekhandels van P.-J. Hanicq,... in Nederlandsch geld, tot gebruyk van de boekhandelaers*, Mechelen, 1835, p. 23 vermeldt weerom een nieuwe editie: *Godvruchtige opdragt aen het Hert van Jesus, met print. Item hetzelve in 't fransch 4 p. kl. in-18° Mechelen 1834.* - Hanicqs *Catalogue général* uit 1840 (p. 31) vernoemt een editie uit 1839. - De geciteerde catalogi berusten in het CBG.

62 *Catalogus...*, p. 30 (1829): *Officie en Aflaet ter eere van de H. Maegd Maria, met print. 4 pag. in-18° Mechelen 1829.*

bestaan der duodecimo-versies. Dat het aflaatgebed onder twee verschillende vormen op de markt kwam, is niet zo verwonderlijk. De eenbladdruk en de plaquette bezaten immers elk een eigen functionaliteit. De plaquette was dankzij haar geringe afmetingen bijzonder geschikt om meegedragen te worden, eventueel in een kerkboek. De vrij grote eenbladdruk diende zich vooral aan als een vorm van devotionele wandversiering.

Dat na 1825[63] - afgezien van de *Vollen Aflaet* - geen prenten meer in de catalogi voorkomen, betekent niet noodzakelijk dat dit door Hanicq geproduceerd beeldmateriaal geen aftrek meer kende. Het kan erop wijzen dat Hanicq nu op vaste afnemers mocht rekenen die hij niet meer via publicitair drukwerk hoefde aan te spreken. Voor de verkoop van bedevaartprenten (zoals de nummers 2, 4, 10-13, 15 en 17) was hij niet zozeer op *boek- en printverkoopers* aangewezen maar op gespecialiseerde devotionaliahandelaars. De kramers in de bedevaartplaatsen zullen na korte tijd heus wel geweten hebben wat zij zoal bij de Mechelse uitgever konden bekomen. Zij hoefden niet via fondslijsten 'bewerkt' te worden, zeker wanneer er geen kersverse uitgaven te melden vielen.

Het feit dat Hanicq na het aflaatgebed (vermoedelijk in het najaar 1823 voor het eerst verschenen)[64] geen nieuwe titels meer uitbracht, wekt echter toch het vermoeden dat de belangstelling voor zijn prenten aan het tanen was. De verschillende edities die we van nogal wat prenten - zelfs zonder exhaustief onderzoek te verrichten - op het spoor zijn gekomen, wijzen weliswaar op een zeker succes, maar we weten helaas niet hoe lang dit succes geduurd heeft. In 1820 waagde de Mechelse uitgever met zijn twee in folio's (de nummers 15 en 16) een laatste doorbraakpoging. De nieuwe nummers die hij daarna nog lanceerde, vertonen - door het grote aandeel van het zetwerk - meer affiniteiten met de productie van boeken dan met die van prenten.

63 Van 1826 is geen catalogus voorhanden, wel van 1827: *Catalogue der Fonds-artikelen van P.-J. Hanicq, Drukker van Z.H. den Prins-Aertsbisschop van Mechelen*, [Mechelen], 1827.

64 Op p. 1 van het CBG-exemplaar van de Hanicq-catalogus *1823. Lyst van gesortéerde boeken* (Mechelen, 1823) staat bovenaan geschreven: *Aflaet van Pius VII 30 st. p[er] 100.* - Vermoedelijk verscheen dit aflaatgebed kort na het overlijden van Pius VII.

De plagiator geplagieerd?

P.J. Brepols drukte niet enkel de Waterloo-prent na. Van de grote Halle-prent (nummer 2) bracht hij een verkleinde (20,5 cm × 12,5 cm) en sterk vereenvoudigde versie op de markt.[65] In het voorjaar van 1820 (factuurdatum: 16 maart 1820) liet hij een *plaet Pius VII* snijden door de Lierse houtgraveur C.A. Moermans[66] met dezelfde voorstelling als de Hanicq-prent nummer 5. Deze houtsnede diende onder meer voor het aflaatgebed van Pius VII (met goedkeuring: Mechelen, 12 juni 1823) dat Brepols onder nummer 54 in zijn religieuze reeks liet verschijnen.[67]

Doordat we geen exemplaren in handen kregen van de Hanicq-nummers 7 *(Het H. Hert van Jesus)* en 8 *(Het H. Hert van Maria)* kunnen we niet uitmaken of er enige verwantschap bestaat met respectievelijk de nummers 75 *(H. Hert van Jezus,* in 1822 gegraveerd door A. Cranendoncq)[68] en 73 *(H. Hert van Maria)* uit Brepols' religieuze reeks. Vast staat wel dat Brepols een haarfijn nagesneden kopie van Hanicqs rebusprent (nummer 9) op de markt bracht.[69]

De *Roosenkrans* (nummer 16) was de eerste prent die na de publicatie van de fondslijst uit 1820 verscheen. Er valt dan ook niet aan te twijfelen dat deze Hanicq-prent al op de markt was toen Brepols in 1822 een gelijkaardige volksprent (maar dit keer geen al te slaafse kopie) uitgaf, eveneens getiteld: *Roosenkrans van Maria, Ingesteld en verkondigt door den heyligen Dominicus.*[70]

65 Het impressum: *Te Turnhout, uyt het Fabriek van P.J. Brepols.* Vanaf 1835 werd de firmanaam: *Brepols en Dierckx Zoon.* P. Vansummeren, *Kinderprenten...*, p. 16. PVA (handgekleurd exemplaar). Reproductie in: R. Baetens (red.), *Brepols drukkers en uitgevers 1796-1996*, Turnhout, 1996, p. 74,

66 P. Vansummeren, *Kinderprenten...*, p. 107 en 200.

67 Beschrijving van de Brepols-houtsnede: Em.H. van Heurck & G.J. Boekenoogen, *Histoire de l'imagerie...*, p. 82. Over de aflaatprent van Brepols: M. De Meyer, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw*, Antwerpen-Amsterdam, 1962, p. 90.

68 Factuurdatum van het houtblok: 13 juli 1822. P. Vansummeren, *Kinderprenten...*, p. 201.

69 Exemplaar (impressum: *Uyt de drukkery van Brepols en Dierckx Zoon*) gereproduceerd bij: N. Boyadjian, *Le Coeur, son histoire, son symbolisme, son iconographie et ses maladies*, Antwerpen, 1980, p. 54.

70 Nummer 49 uit de religieuze reeks. Brepols' journaal vermeldt dit nummer het eerst op 9 maart 1822. P. Vansummeren, *Kinderprenten...*, p. 200. - Zie een reproductie van een tweetalige editie van de Brepols-prent in: G. Rooijakkers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853*, Nijmegen, 1994, p. 572.

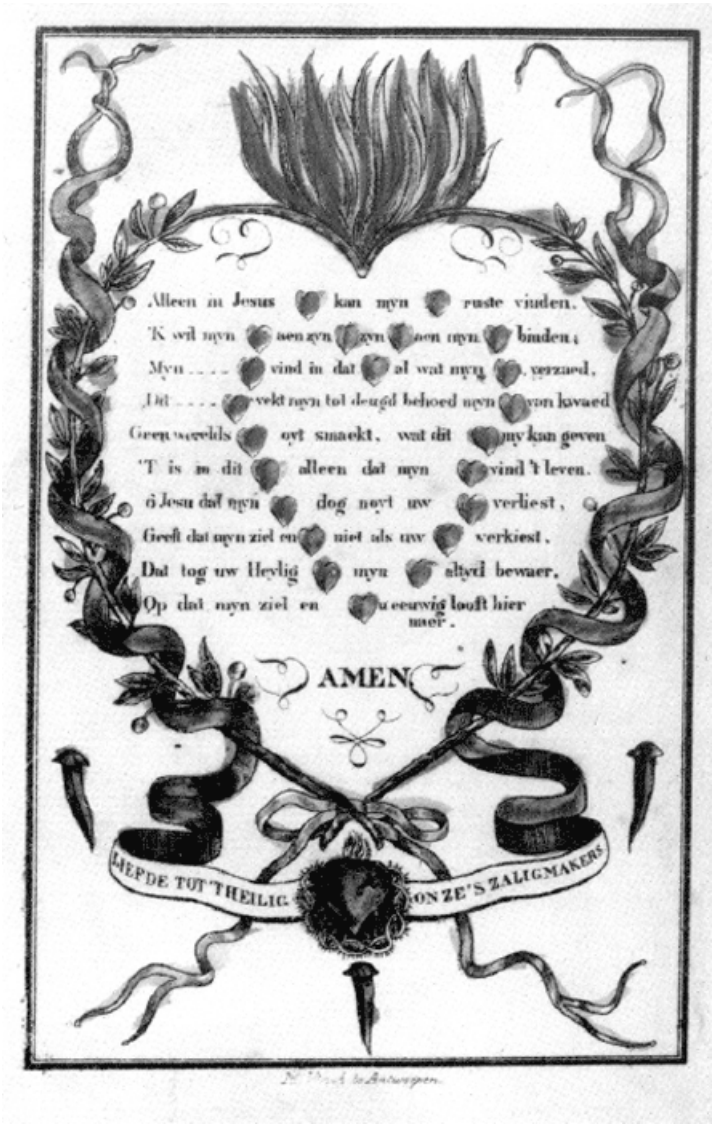
Alleen in Jesus kan myn ruste vinden.
K wil myn aen zyn zyn oon myn binden;
Myn vind in dat al wat myn verzaed,
Dit vekt myn tot deugd behoed myn von kwaed
Geen weelds oyt smaekt, wat dit my kan geven
'T is in dit alleen dat myn vind 't leven.
ô Jesu dat myn dog nyvt uw verliest,
Geeft dat myn ziel en niet als uw verkiest.
Dat tog uw Heylig myn altyd bewaer.
Op dat myn ziel en u eeuwig louft hier
AMEN.
LIEFDE TOT THEILIG ONZE'S ZALIGMAKERS

Fig. 13: Rebus van het H. Hart. Uitgave van M. Vinck te Antwerpen. Handgekleurd.

PIUS VII.
door onzen Heyligen Vader
VOLLEN AELAET, Toegestaen
Onzen heyligen Vader PIUS VII, door
zyn decreet aen geheel het Christendom, den
10 April 1821, heeft door het toedoen van
zyne doorlugtigheyd Mynheer den Kardinael
Coria-Pamphili, opperbestierder van de
vergaedering der Aflaeten, geweerdigt te
verleenen voór altyd van te mogen aenkondi-
gen eenen VOLLEN AFLAET en de ver-
lossing van eene Ziel uyt het Vagevuer,

Fig. 14: Aflaat van Pius VII. Uitgave van M. Vinck te Antwerpen. Handgekleurd.

P.J. Brepols was niet de enige uitgever-drukker die ten opzichte van de firma P.J. Hanicq plagiaat pleegde. Bij gebrek aan een inventaris van de Zuid-Nederlandse negentiende-eeuwse devotie-prentenproductie is het echter onmogelijk de omvang van deze praktijk nader te omschrijven. Wel kunnen we reeds signaleren dat de prentenuitgever Michaël Vinck (te Antwerpen werkzaam van 1826-1827 tot 1841[71] kopieën op de markt bracht van Hanicq-prenten zoals de Onze-Lieve-Vrouw van Halle in folio (nummer 2)[72], de rebusprent in octavo (nummer 9) (ill. 13)[73] en de aflaatprent met het portret van Pius VII (nummer 22) (ill. 14).[74]

Dat P.J. Brepols, M. Vinck en misschien nog anderen plagiaat pleegden ten nadele van drukkerij-uitgeverij P.J. Hanicq, hoeft ons niet te verwonderen. Plagiëren was van oudsher en in heel Europa gebruikelijk bij uitgevers van populaire prenten.

Of we in verband met de Hanicqs uitgaven naar voorbeelden van Hunin eveneens van grof plagiaat mogen spreken, is niet zeker. In 1801 hadden P.J. Hanicq en Joseph Hunin reeds samengewerkt bij de uitgave van een figuratieve kaart van Mechelen en omgeving.[75] Het is dus niet ondenkbaar dat Hunin zijn stadsgenoot Hanicq de toestemming verleend heeft om bepaalde van zijn kopergravures via goedkope houtsneden te populariseren. Voor zover we kunnen nagaan, is het portret van Pius VII de eerste Hanicq-prent waarvan de maker zich op werk van Hunin inspireerde. Welnu, het is bekend dat Joseph Hunin een vurige verering voor Pius VII koesterde[76], zodat het mogelijk is dat hij het toejuichte dat zijn pausportret, via de goedkopere Hanicq-houtsne-

71 A.K.L. Thijs, *Antwerpen als internationaal uitgeverscentrum...*, p. 64.

72 Vermoedelijk een steendruk. Em.H. van Heurck & G.J. Boekenoogen, *L'imagerie...*, p. 131: *une grande image de Notre-Dame de Hal, copiée d'après une planche de P.J. Hanicq, de Malines.*

73 Twee edities in RG. Impressum: *M. Vinck te Antwerpen.* Handgekleurde steendruk; 18,2 cm × 11,5 cm. F. Lemmens, *Antwerpse devotieprenten met zinnebeelden (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen, afdeling prenten)*, deel 2, Antwerpen, s.a., p. 181-182.

74 Het pausportret (houtsnede; 5,5 cm × 4,5 cm) is een sterk verkleinde weergave van de afbeelding op de Hanicq-prent. De lay-out van de over de voor- en de achterkant van het blaadje verdeelde tekst is anders dan bij Hanicq. Impressum op de keerzijde: *Ter Drukkery van M. Vinck, zoôn.* Handgekleurd exemplaar in PVA; 9,3 cm × 6,5 cm.

75 *Explication de la carte figurative de la ville et environs de Malines, gravée en douze feuilles par Joseph Hunin*, Mechelen, P.J. Hanicq, 1801.

76 Joseph Hunin, in: *Rond den Heerd*, 1874, p. 170-171. G. van Caster, *Souvenirs de famille...*, p. 4.

de, de kans kreeg ook in het interieur van minder bemiddelde gezinnen een plaatsje te veroveren.

Onder het bewind van François Hanicq: kopergravuurtjes

Op geen enkel ogenblik heeft de prentenproductie een voorname plaats binnen de uitgeversactiviteiten van P.J. Hanicq ingenomen. Zij werd echter pas helemaal marginaal nadat François Hanicq in 1828 volledig heer en meester in de drukkerij-uitgeverij was geworden.

Steeds meer in beslag genomen door zijn snel groeiende boekenproductie, besteedde zoon Hanicq niet veel aandacht meer aan het traditionele beeldmateriaal dat hij sedert 1817, in samenwerking met zijn vader, op de markt had gebracht. Wellicht oordeelde hij bovendien dat zulke volkse, meestal bont gekleurde prenten niet al te best meer pasten in het fonds van een uitgever die de grote ambitie koesterde zich, via liturgische en andere indrukwekkende publicaties, tot *le premier imprimeur du monde catholique op te werken.*[77]

In het begin der jaren dertig bracht François Hanicq nieuwe prentjes op de markt[78]: niet langer houtsneden maar keurige kopergravuurtjes met een beeldtaal waarin neoclassicisme en romantiek elkaar ontmoetten. Naast deze eigen uitgaven verkocht hij ook nog traditionele in kopergravure uitgevoerde sanctjes die hij vanuit Antwerpen betrok. In een exemplaar van zijn boekencatalogus uit 1835 staat volgende handschriftelijke notitie: *Petites images d'Anvers, noir à 85 c(entimes) le%*; colorié à 1-05.[79] Ongekleurde exemplaren gebruikte hij onder meer ook zelf om er, op verzoek van de nabestaanden van overledenen, bidprentjesteksten op te drukken.[80]

77 L. Le Clercq, *L'imprimerie...*, p. 17.

78 Prentje (kopergravure) van de Goede Herder, gesigneerd *Hanicq à Malines*, in 1833 gebruikt om er een bidprentjestekst op te drukken. RG. - Andere voorbeelden van gelijkaardige Hanicq-prentjes: B. Verriest, *Mechelse bijdragen...*, p. 225-227 (illustraties).

79 Exemplaar van de catalogus zonder gedrukte titel, met op de kaft de handschriftelijke aanduiding: *Francs Centimes - 1835.* - In een exemplaar van de voorgaande catalogus (*Catalogue de la librairie de P.-J. Hanicq,... avec les prix (en argent des Pays-Bas) nets et publics comparés...*, Mechelen, 1834) staat vooraan geschreven: *Kl[eine] gekoleurde beeldekens p[er] 100 50 c[ent], - swarte d^{o} 40 [cent]*. Wanneer we deze bedragen in Belgisch geld omrekenen, komen we uit op de in 1835 geciteerde prijzen: 0,85 en 1,05 frank.

80 L. Le Clercq, *L'imprimerie Hanicquienne...*, p. 25 signaleert dat de prentzijde van sommige van deze sanctjes gesigneerd was: *C. de Mallery sc.* en *Io. Galle excud.*

Vanaf 1839 maakten de catalogi van François Hanicq publiciteit voor een gloednieuwe reeks devotieprentjes: *Collectie van 48 beeldekens van heylige Vrouwen, op kopere plaet gesneden. Mechelen. 1839.* Per *pakje van 100 beeldekens gesorteerd in 't zwart* vroeg hij 3 frank. De handelaars konden, volgens hem, zulk een pakje aan 3,50 frank verkopen. De catalogi kondigen deze prentjes ook in het Frans aan: *Collection de 48 images de Saintes, gravées en taille douce. Malines. 1839. I*n 1844 vermeldde de Nederlandstalige aankondiging 1843 als jaar van uitgave.[81] Tegelijk dreef zij de prijs aan de verbruiker tot 3,75 frank per honderd op, terwijl de Franstalige annonce die op 3,50 frank handhaafde.

Hanicqs (helaas anonieme) kopergravuurtjes beantwoordden wellicht beter dan de ouderwetse Antwerpse sanctjes aan de onder invloed van de Romantiek gewijzigde smaak van de (goeddeels uit geestelijken bestaande) afnemers. Zij waren echter wel drie en een halve maal duurder.

Oorspronkelijk waren de 48 afbeeldingen van heilige vrouwen niet als devotieprentjes geconcipieerd maar als illustraties bij een boekwerk dat in 1837 bij Hanicq verscheen en in de catalogus als volgt vermeld staat: *Vies des saintes femmes, des saintes Martyres et des Vierges chrétiennes, pour tous les jours de l'année. 12 volumes in 18.º imprimés sur très-beau papier. Edition ornée de 48 gravures en taille douce et revêtue de l'approbation ecclésiastique. Malines. 1837.*[82]

Vanaf 1845 verscheen in de catalogus de gedrukte aankondiging: *Beeldeken van Maria, de Goddelyke Herderin,* maar wellicht was dit prentje al in 1837 of kort daarna op de markt.[83] Honderd exemplaren van dit Maria-prentje kostten 1,65 frank (verkoopprijs: 2 frank); een dozijn 0,25 frank (verkoopprijs: 0,30 frank). Voor één exemplaar vroeg Hanicq 0,03 frank (verkoopprijs: 0,04 frank).

Al deze in kopergravure uitgevoerde Hanicq-prentjes werden uitsluitend ongekleurd verspreid. De catalogus van 1850 prees

81 De Nederlandstalige annonce in de catalogus van 1845 vermeldt 1845 als jaar van uitgave der prenten.

82 Deze 48 illustraties werden herbruikt in een latere door C.J. Fonteyn te Leuven op de markt gebrachte uitgave: *Vies des Saintes Femmes, des Saintes Martyres et des Vierges Chrétiennes*, 12 delen, Leuven, 1851.

83 Op een exemplaar in het CBG van een voor de Noord-Nederlandse markt bestemde Hanicq-catalogus uit 1837 staat op p. 1 geschreven: *Beeldeken van O.L.V. de Herderin per 100 48 c. - 60 c.*

nog een Hanicq-prent aan, nu van een groter formaat: *Couronnement de S. Liguori, par Joseph et Marie. Nouvelle gravure, très-fine en noir; in-8°*. De handelaars betaalden er 15 centiem per stuk voor; de verkoopprijs bedroeg 20 centiem.[84]

De keuze van François Hanicq voor de kopergravure als eigentijdse en kwalitatief hoogstaande reproductietechniek sloot aan bij het na de Belgische onafhankelijkheid sterk door de elite gekoesterde verlangen naar een opleving van de 'nationale' graveerkunst.[85] Hanicqs concurrenten, die vooral op een volks publiek mikten, volgden hem daarin niet of nauwelijks na.

We kennen een keurige kopergravure betreffende Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel, door een eigentijdse anoniem gebleven kunstenaar omstreeks het midden van de negentiende eeuw geproduceerd met als signatuur: *Drukkery van Brepols & Dierckx Zoon te Turnhout.* Deze Brepols-gravure, getiteld *Het beld van onze lieve Vrouw van Scherpenheuvel vermaerd door Mirakelen*, vormt werkelijk een hoge uitzondering. Gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw drukten P.J. Brepols en zijn opvolgers de verpletterende meerderheid van hun religieuze prenten met traditionele en erg 'primitief' aandoende houtblokken. P.J. Brepols heeft in beperkte mate ook oude Antwerpse koperplaatjes herdrukt waarop hij zijn naam liet graveren.[86] Dat deed ook Michaël Vinck. Naast zijn herdrukken van versleten achttiende-eeuwse koperplaatjes, publiceerde Vinck vooral lithografische, vrij goed verzorgde devotieprenten. Andere Vlaamse devotieprentenuitgevers lieten zich evenmin door het Mechelse voorbeeld ertoe verleiden om kopergraveurs aan het werk te zetten.

84 De catalogus uit 1848 bevat reeds een handschriftelijke notitie: *Beeld van den H. Liguorio in den Hemel gekroond door Joseph en Maria. 15 [centimes], 20 [centimes]*. - De catalogus van 1851 weet te vertellen dat niet Joseph maar Jezus de heilige kroont: *Couronnement de S. Liguori par Jésus et Marie. Nouvelle gravure, très-fine, in-8°*. De prijs bedraagt nu respectievelijk 12 en 15 centiem.

85 J.H.M. van der Marck, *Romantische boekillustratie in België*, Roermond, 1956, p. 109-110.

86 In 1819 kocht hij bij Henri De Cock te Antwerpen 625 koperplaten, waarvan de helft in slechte staat verkeerde. R. Baetens, *Brepols...*, p. 77. Bedoeld is de Antwerpse plaatdrukker Henricus Aloysius Joseph De Cock (geboren in 1770, overleden na 1818). H.L.V. De Groote, De Antwerpse boekdrukkunst van 1794 tot 1830, in: *Bouwstoffen voor de geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw,* Antwerpen, 1964, p. 445.

Staalgravuurtjes

Tijdens de laatste jaren voorafgaand aan de overname door H. Dessain (1855) verspreidde F. Hanicq kunstzinnige zwart-wit staalgravuurtjes van onder meer Friedrich August Ludy (geboren te Keulen in 1823) en Heinrich Nüsser (Düsseldorf, 1821-1883).[87] Hiermee pikte hij aan bij een totaal nieuwe tendens, geïntroduceerd door het in 1841 opgerichte 'Verein zur Verbreitung religiöser Bilder in Düsseldorf'. Deze organisatie van katholieke kunstenaars, geestelijken en zakenlieden propageerde een trendbreuk in de religieuze beeldtaal. Onder invloed van de Nazareners, artiesten die zich op de kunst van de Italiaanse Renaissance inspireerden, bestreed zij de op dat ogenblik alles overheersende sentimenteel-romantische 'bondieuserie' uit Parijs. Zij deed zulks door staalgravures naar werk van gerenommeerde oude en nieuwe meesters te publiceren en zoveel mogelijk *in allen Klassen des Publikums* te verspreiden.[88]

Door op staalgraveurs uit het Düsseldorfse kunstenaarsmilieu een beroep te doen, bracht F. Hanicq nu devotieprentjes op de markt die hetzelfde kwalitatief hoogstaande peil bereikten als de illustraties in zijn kostbaarste en best verzorgde boeken.[89] Hij slaagde er echter niet in deze prentjes een grote verspreiding te geven.[90] Dit is niet verwonderlijk. Ook de door het 'Verein' geïmporteerde staalgravuurtjes werden nooit echt populair in Vlaande-

87 Het impressum is in het staal gegraveerd en luidt: *P.J. Hanicq éditeur à Malines*. Exemplaren in PVA. Over deze kunstenaars: Verzeichnis der Maler und Stecher, in: *Religiöse Graphik aus der Zeit des Kölner Dombaus 1842-1880*, Keulen, 1980, p. 58 en 60.

88 L. Gierse, Das kleine Andachtsbild und der Verein zur Verbreitung religiöser Bilder in Düsseldorf, in: *Religiöse Graphik...*, p. 21-28.

89 Bij de overname door H. Dessain (1855) werden in het bedrijf, naast talloze gegraveerde houtblokken en staalplaten, o.m. ook 12 gravures op staal *faites à Düsseldorf* aangetroffen. De waarde per stuk bedroeg 250 frank. De waarde van de 12 getekende ontwerpen werd geschat op 50 frank per stuk. CBG. - Over boekillustraties geleverd door de Academie van Düsseldorf voor een uitgave van het *Coeleste Palmetum* (1846; 8 illustraties en een titelprent): L. Le Clercq, *L'imprimerie Hanicquienne...*, p. 29, noot 1.

90 B. Verriest, *Mechelse bijdragen...,* p. 219 verwijst in dit verband naar het ontbreken van Hanicq-prentjes in het bronnenmateriaal van J. Pirotte, *Images des vivants et des morts. La vision du monde propagée par l'imagerie de dévotion dans le Namurois 1840-1965,* Louvain-la-Neuve/Brussel, 1987. - Zelfs in de rijke collectie van het RG komen slechts enkele van deze Hanicq-prentjes voor.

ren, al wisten sommige geestelijken (onder wie Guido Gezelle) van in de vroege jaren vijftig er de artistieke kwaliteiten van te waarderen. Genoodzaakt massa's prentjes uit te delen, vonden de meeste priesters de Düsseldorfse gravuurtjes te duur, vooral ook omdat het strenge academisme van de voorstellingen de verbeelding van de kinderen weinig aansprak.[91] Het hoeft dan ook nauwelijks gezegd dat Hanicqs edities in staalgravure geen navolging uitlokten, noch bij Brepols noch bij andere Vlaamse prentenuitgevers.

Tijdens de jaren zestig verminderde de al erg geringe impact van de Düsseldorfse prenten nog in onze contreien. Geestelijken die het iedere religieuze diepgang missende maar massaal op de markt aanwezige Franse beeldmateriaal afwezen, konden zich vanaf 1865 te Brugge achtereenvolgens bij de Heilige Beeldekensgilde en steendrukker Jacob Petyt 'archeologisch verantwoorde' neogotische devotieprenten aanschaffen. Vanaf dan vonden ook staalgravuurtjes in de stijl der Nazareners, onder meer wegens hun eclectisme en hoge prijs, geen genade meer bij de sterk nationaal geïnspireerde neogotici.

De firma Dessain hoefde, als opvolgster van de uitgeverijdrukkerij P.J. Hanicq, zich over het debat rond de beeldtaal van dit soort religieuze grafiek geen zorgen te maken. Zich nog sterker dan F. Hanicq op de productie van wereldwijd gegeerde liturgische drukken toespitsend, wenste H. Dessain niet te investeren in de uitgave van devotieprenten.[92]

H. Dessain bracht ook nooit herdrukken van de tijdens het leven van P.J. Hanicq vervaardigde houtsneden op de markt. Uit de tweede helft van de negentiende eeuw kennen we nochtans een Halle-prent (32,8 cm × 21,2 cm) welke gedrukt is met twee hout-

91 A.K.L. Thijs, Devotie, winst en politiek: achtergronden van de produktie van neogotische devotieprenten in Vlaanderen tijdens de tweede helft van de 19de eeuw, in: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek*, Leuven-Amersfoort, 1986, p. 281-284.

92 Dit belette natuurlijk niet dat Dessain nog wel teksten op (door anderen geproduceerde) bidprentjes drukte. Bij de overname in 1855 verwierf hij uit de stock van de firma P.J. Hanicq ook bidprentjes *(images pour souvenirs pieux)*, ter waarde van 121,48 frank. CBG: documenten inzake de overname Hanicq/Dessain.

blokken uit het fonds van P.J. Hanicq.[93] Drukte de firma H. Dessain deze prent ten behoeve van boekhandelaar J.B. Vandenbroeck-Desmeth wiens naam onderaan het blad voorkomt? Dit lijkt ons zeer onwaarschijnlijk. De typografische toevoegingen verraden de hand van een onhandige letterzetter, de tekst staat vol fouten en de afdruk is onverzorgd. Dit is niet het werk van een uitgever-drukker die een internationale faam hoog te houden had. Wellicht heeft H. Dessain na de overname in 1855 de al te 'volkse' drukblokken verkocht aan één of meer lokale drukkers of uitgevers.[94]

Epiloog

Volledige fondslijsten, door een drukker-uitgever van populaire prenten zelf opgesteld, zijn uitermate zeldzaam. Dit geldt zeker voor een relatief vroege periode als de eerste helft van de negentiende eeuw.[95] De Lierse drukker-uitgever J.H. Le Tellier vermeldde achteraan zijn *Catalogue van Boeken* (1801) enkel dat hij beschikte over *eene verzaemelinge van Kinder-prentjens, sive Mannekens-papier, onder welke Prentjens vermaekelyke Rymkens zyn gevoegt.* Een nadere specificatie van inhoud van zijn kinderprentenfonds gaf hij niet. Dat P.J. Hanicq zulks in verband met zijn fonds in 1820 en 1825 wél deed, houdt verband met de heterogene samenstelling van zijn prentenaanbod, zowel inzake voorstellingen en formaten als inzake prijzen en verkoopsvoorwaarden. De *verzaeme-*

93 Eén houtsnede (de grootste) had vroeger voor prent nummer 2 gediend, één voor prent nummer 10. De prent is op machinaal vervaardigd papier gedrukt en bleef ongekleurd. Tweetalige tekst. Uitgeversadres: *Hal. - chez J.B. Vandenbroeck-Desmeth, Libraire, Marché de Lundi, 61.* - PVA.

94 W. Godenne, *François Hanicq...,* p. 85, noot 9 veronderstelt eveneens dat een deel van het materiaal voor of na de overname aan derden verkocht is.

95 Een Duits voorbeeld (met 1115 nummers) van omstreeks 1825: *Verzeichnis der Halbbogen-Bilder im Verlage der Campeschen Handlung zu Nürnberg.* Tekstpublicatie in: E. Reynst, *Friedrich Campe und sein Bilderbogen-Verlag zu Nürnberg. Mit einer Schilderung des Nürnberger Kunstbetriebes im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts,* Neurenberg, 1962, p. 56-65. - Van de Rijselse volksprentenuitgeverij en boekhandel Blocquel-Castiaux-Delarue zijn fondscatalogi bewaard uit de periode 1812-1873. *Exposition de l'image de Lille,* Rijsel-Parijs, 1957, p. 40.

linge die J.H. Le Tellier de handelaars aanbood, bestond uitsluitend uit kinderprenten van éénzelfde formaat die per riem en aan een eenheidsprijs verkocht werden: 4 gulden 5 stuiver Brabants per riem voor gekleurde en 4 gulden (dus: 80 stuiver) voor ongekleurde exemplaren.

In zijn fondscatalogus deelde P.J. Hanicq dus niet alleen mee welke prenten hij uitgegeven had, maar ook aan welke prijs elk van deze druksels voor handelaars ter beschikking was. Hoeveel uiteindelijk de consument betaalde vernemen we pas onder het bewind van François Hanicq en bovendien slechts in verband met de kopergravuurtjes. Bij aankoop van honderd prentjes met vrouwelijke heiligen betaalde de consument 17 procent meer dan de handelaar. Voor honderd stuks van de *Goddelyke Herderin* lag de verkoopprijs 21 percent boven de aankoopprijs.

Hanicqs lijsten bevatten uitzonderlijk kostbare informatie voor wie inzicht wil verwerven in de prijsstructuur van de prenten. Zij bieden de mogelijkheid de prijsverhouding na te gaan van gekleurde tegenover ongekleurde exemplaren, van grote tegenover kleine formaten, van per honderd tegenover per dozijn (eventueel per stuk) verkochte prenten.

Zij laten zien hoe Hanicq de samenstelling van zijn fonds doelbewust in functie van ondervonden moeilijkheden en mogelijkheden wijzigde. Geconfronteerd met Brepols' dumpingprijzen, verliet Hanicq al na het eerste nummer het terrein van de profane volksprenten om zich, als prentenuitgever, volledig op religieus beeldmateriaal toe te leggen. Aanvankelijk bracht hij prenten van groot en middelgroot formaat op de markt: relatief dure producten die hoofdzakelijk als kleurrijke wandversiering opgevat waren. De meest aangewezen afnemers voor dit soort prenten waren boekhandelaars en devotionaliaverkopers die deze spullen onder bedevaarders en andere individuele consumenten verspreidden. De belangstelling bij het publiek voor religieuze afbeeldingen bestond sedert eeuwen, maar werd tijdens de Restauratieperiode sterk aangezwengeld van klerikale zijde.

Het nummer 14 en alle nummers van 18 tot 22 waren enkel ongekleurd te bekomen. Inhoudelijk sloten deze nummers niet meer aan bij het vertrouwde repertoire van de traditionele religi-

euze volksprenten.[96] P.J. Hanicq, die in nauw contact stond met het aartsbisdom, speelde met deze producten in op de vraag van de geestelijkheid naar materiaal waarmee zij propaganda kon maken voor een strengere, meer verinnerlijkte en sterk op Christus toegespitste geloofsbeleving. Waar de eerste, gekleurde prenten eventueel ook analfabeten konden aanspreken, waren de latere nummers met hun uitvoerig tekstgedeelte vooral voor een geletterd publiek bestemd.

Als gevestigd boekdrukker verkoos P.J. Hanicq de houtsnede boven de kopergravure. Dit betekende een breuk ten opzichte van de eeuwenoude (op dat ogenblik reeds tanende) Antwerpse devotieprentenproductie die hoofdzakelijk uit burijngravures bestond. Dat Hanicq voor houtsneden opteerde, heeft alles te maken met het feit dat hij eerst en vooral boekdrukker was. Van oudsher waren de boekdrukkerij en de plaatdrukkerij, wegens de aanwending van geheel verschillende druktechnieken (respectievelijk hoog- en diepdruk), sterk gescheiden werelden.[97] Arend Fokke Simonsz. (Amsterdam, 1755-1812), zoon van een graveur, onderstreepte in zijn handleiding voor de graveerkunst *dat men de houtsneekunst thands weinig meer bezigt, dan alleen voor plaatjens, welken goedkoop verkogt, en waar op zeer veel afdrukken gemaakt moeten worden.*[98] Welnu, P.J. Hanicq, als typograaf gespecialiseerd in hoogdruk, wenste juist grote aantallen plaatjes te produceren die niet al te veel kostten. Waarom zou hij zich dan toeleggen op een hem nog geheel vreemde activiteit, namelijk het in diepdruk afdrukken van koperplaten? Er zich van bewust dat de xylografie vanuit artistiek oogpunt niet zeer hoog aangeslagen werd, liet hij hout-

96 Voorbeelden van het traditionele volksprentenrepertoire kan men vinden bij uitgevers als Philippus Lecuyer (omstreeks 1772-1774 actief in oostelijk Noord-Brabant) en de weduwe Hubertus Bontamps te Venlo (werkzaam tot haar dood in 1817). A. van den Berg & G. Rooijakkers, Een prentenmaker zonder pers. De houtsneden van Philippus J. Lecuyer te Uden en 's-Hertogenbosch, 1772-1774, in: *Volkskundig Bulletin,* 16 (1990), p. 254-309. G.W.J. Rooijakkers, Drukkerij Weduwe H. Bontamps, in: A.A.J.J. van Pinxteren (red.), *Pronkstukken. Venlo 650 jaar stad,* Venlo, 1993, p. 216-224.

97 A.K.L. Thijs, *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum...,* p. 6-9 en 112-113.

98 Arend Fokke Simonsz., *De graveur, behelzende eene beknopte handleiding tot de daktyloglyphia, of graveerkunst. (Volledige beschrijving van konsten, ambachten, enz.,* deel 13), Amsterdam, s.a., p. 75.

sneden maken van betere kwaliteit dan men toen van volksprentenuitgevers zoals een Le Tellier-Verhoeven of een Bontamps gewoon was. Zich op beter gesitueerde doelgroepen afstemmend, liet Hanicq zijn prenten tevens zorgvuldig inkleuren, niet met sjablonen en grove borstels maar met fijne penselen. Door deze (duurdere) methode toe te passen, sloot Hanicq aan bij wat in de Antwerpse devotieprentenproductie inzake 'afzetten' gebruikelijk was. Zijn kenmerkend streven naar een goede kwaliteit bleek ook uit de aanwending van *schoon en straf papier*, zoals hij zelf in zijn publiciteit onderstreepte.

P.J. Hanicq 'woekerde' met de beschikbare houtsneden. De blokjes dienden niet enkel voor het drukken van prenten. We haalden het voorbeeld aan van de Halle-prent waarvoor een blokje gebruikt is dat eerder bij het drukken van een frontispice gebezigd was. De houtsnede van nummer 11 (Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel) komt voor in de Hanicq-editie uit 1821 van het zeer populaire werkje van de Lierse schoolmeester J.B. Verhoeven, getiteld *Het Nieuw Scherpenheuvels Trompetjen uytblaezende verscheyde Geestelyke liedekens, tot meerder eere Gods, ende der Alderheyligste Maegd en Moeder Gods Maria.* De houtsnede die Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk voorstelt (nummer 13) is later, in 1838, door François Hanicq nog aangewend voor de frontispice van het *Kort Begryp der Geschiedenis van het mirakuleus beeld van O.-L.-Vrouw van Hanswyck binnen Mechelen.* De vijftien medaillons op de Rozenkrans-prent (nummer 16) smukten in 1821 de Hanicq-uitgave op van *Maniere om godvrugtelyk en met profyt der zielen te lezen het heylig Roosenkransken van Maria.*

P.J. Hanicq is er niet in geslaagd de houtsnede - sedert de zeventiende eeuw grotendeels door de kopergravure verdrongen - in Vlaanderen weer te laten doorbreken in de devotieprentenproductie. De snel opgekomen lithografie heeft deze eeuwenoude productietechniek vanaf de jaren dertig geheel gemarginaliseerd. Dat François Hanicq toen, ondanks de triomf van de steendruk, nog met kopergravures te voorschijn kwam, valt enkel te verklaren door het verlangen van deze uitgever om, via die - mogelijk elders gedrukte - hoogwaardige producten, een meer elitair doelpubliek te bereiken.

In tegenstelling tot Brepols hebben P.J. en François Hanicq

met hun prenten nooit de grote massa uit stad en platteland bereikt. Zij koesterden die ambitie ook niet, vooral nadat zij merkten hoe sterk Brepols met zijn religieuze en andere volksprenten de markt begon te beheersen. Met hun producten richtten zij zich vooral tot een veeleer geletterd (al dan niet kerkelijk) publiek dat waardering - en enig geld - wist op te brengen voor technisch en esthetisch behoorlijk verzorgd drukwerk.

Hoewel vooral op de middenklasse gericht, drong de beeldtaal van de Hanicq-prenten toch deels tot bij de lagere klassen door. Voorstellingen die de Mechelse graveur Joseph Hunin als 'kunstwerken' onder een beperkt en veeleer elitair publiek verspreidde, werden door Hanicq via de uitvoering in houtsnede naar een reeds beduidend meer populair circuit getransfereerd. Uiteindelijk bracht plagiator P.J. Brepols de grote massa met deze beeldtaal in contact, namelijk door vereenvoudigde en goedkope nabootsingen van de Hanicq-prenten op de markt te brengen. Aldus zijn P.J. en François Hanicq, met de - ongevraagde - medewerking van hun concurrent Brepols, ongewild opgetreden als culturele middelaars tussen de elite en de lagere klassen.

Universiteit Antwerpen UFSIA
Antwerpen

Hernieuwde belangstelling voor het oude sierpapier. Naar aanleiding van de publicatie *Sierpapier & marmering*

Alfons K.L. Thijs

Reeds vroeg in de twintigste eeuw koesterden bibliofielen en volkskundigen in onze contreien belangstelling voor wat in het boek- en bibliotheekwezen sedert ruim twee decennia 'sierpapier' heet maar toen meestal 'dominoterie' genoemd werd.[1]

Emile H. van Heurck en G.J. Boekenoogen publiceerden anno 1910 in hun *Histoire de l'imagerie populaire flamande et de ses rapports avec les imageries étrangères*[2] een foto van een 'domino de la fin du XVIe siècle'. Uit de toelichting blijkt dat de term 'domino' toen - in het spoor van de Franse auteur H. Champfleury[3] - algemeen gebruikt werd voor: 'le papier imitant le marbre ou tout autre papier peint'.[4]

Sierpapier voor publicaties van Antwerpse volkskundigen

Emile van Heurck, die als fijnzinnig bibliofiel streng over het esthetische uitzicht van zijn publicaties waakte, liet rond zijn bij

1 Reeds in 1896 had John Grand-Carteret aandacht gevraagd voor het 'papier de couverture de livre', zonder echter daarbij de term 'dominoterie' te gebruiken. J. Grand-Carteret, *Vieux papiers, vieilles images. Cartons d'un Collectionneur*, Parijs, 1896, p. 502-509.

2 Brussel, 1910, p. 4.

3 Champfleury, *Histoire de l'Imagerie Populaire*, Parijs, 1869, p. XVII: 'Du dix-septième à la fin du dix-huitième siècle, les imprimeurs d'images, qu'on appelait *dominotiers*, fabriquaient des jeux de cartes, des jeux d'oies, des estampes de toute nature, des couvertures pour la brochure des livres'.

4 Deze omschrijving beantwoordt aan de betekenis die men reeds in de 18de eeuw aan de term toekende: 'La Dominoterie consiste principalement dans la fabrique & le négoce de ce papier, qu'on appelle *Papier marbré*; & dans l'impression en toutes sortes de couleurs simples, de tout autre papier'. Jacques & Philemon-Louis Savary des Bruslons, *Dictionnaire universel de Commerce: d'histoire naturelle, & des arts & métiers*, deel 2, Kopenhagen, 1760, kol. 114.

J.E. Buschmann (Antwerpen) gedrukte *Histoire de l'imagerie* een keurig sierpapier aanbrengen. De opmaak van het papier vertoont uitgestrooide punten en elkaar in rechte hoeken kruisende lijnen. Een etiket op het voorplat vermeldt de naam der auteurs en de verkorte titel van het boek.

In 1916 publiceerde Emile van Heurck zijn *Guirlande de Saints. Notes de Folklore.* Het boekje kwam bij Buschmann in het voorjaar van de pers.[5] Blauw geverfd sitspapier met een strooipatroon van gele bloemetjes bedekt de platten. Dat bewust voor een archaïserende opmaak gekozen was, blijkt uit een zinsnede van een in verband met dit boekje verspreid publicitair vouwblad: 'La couverture cartonnée est ornée d'un semis de fleurons tiré à la main sur un domino ancien emprunté aux riches collections de l'auteur'.[6]

Guirlande de saints vormde het eerste deeltje van een door de Antwerpse boekhandelaar Albert de Tavernier Zoon tijdens de Eerste Wereldoorlog uitgegeven reeks folkloristisch getinte bibliofiele werkjes, allemaal bij Buschmann gedrukt. Uiteindelijk verschenen in het totaal vier deeltjes.[7] Drie ervan hebben een met sierpapier bedekte omslag: afgezien van het reeds genoemde boekje ook nog de deeltjes twee en vier.[8]

5 Emmanuel de Bom had op 31 mei 1916 het boekje reeds in zijn bezit blijkens de eigenhandige notitie in het uit zijn bibliotheek herkomstige exemplaar: '31 Mei 1916 Geschenk van den uitgever-drukker Joseph Buschmann aan E. de Bom'. A.K.L. Thijs, Opdrachten in presentexemplaren: een veronachtzaamde bron voor de geschiedenis van de volkskunde, in: *Oostvlaamse Zanten*, 71 (1996), p. 14.

6 *Vient de paraître chez J.-E. Buschmann à Anvers. Guirlande de Saints, notes de folklore par Emile van Heurck... Prix: Frs. 3.50*, [Antwerpen, J.E. Buschmann, 1916], [4] p. Citaat op p. [2].

7 [Publicitair vouwblad:] *Max Elskamp, Les Commentaires et l'Idéographie du Jeu de Loto dans les Flandres. Suivis d'un Glossaire*, Antwerpen, J.E. Buschmann, [1918], [4] p. Informatie over de reeks aldaar op p. [2]. - Op *Guirlande de Saints* komt de naam van Alb. de Tavernier als uitgever niet voor. Het titelblad vermeldt enkel: 'Se trouve chez Buschmann Rijnpoortvest à Anvers 1916'.

8 Het derde deeltje, [Oscar van Schoor (editor)], *L'Escole de Salerne avec traduction françoise en vers burlesques escrit en 1643* (Antwerpen, A. de Tavernier, 1917), bezit een met ornamenten en de verkorte titel bedrukte omslag. De publiciteit voor dit werkje vermeldde: 'La couverture parcheminée et la teinte verte de la tranche lui donnent un aspect archaïque'. *Est en vente l'Escole de Salerne avec tradvction françoise en vers bvrlesques escrit en 1643. A Anvers et se vendant chez Alb. de Tavernier Fils au prix de Frs. 3.50*, Antwerpen, J.E. Buschmann, [1917], [4] p. Citaat op p. [4].

Het tweede bandje kwam in oktober 1916 op de markt.[9] Het ging om *Dit is iets over de geschiedenis van het Poppenspel in Vlaanderen in't bizonder en over den alom vermaarden Antwerpschen Poesje* van Ary Delen, op dat ogenblik assistent aan het Museum Plantin-Moretus. De speciaal voor dit werkje verspreide folder deelt mee dat Buschmann ervoor gezorgd had 'dat het boekje het uitzicht kreeg van onze oude Vlaamsche zgn. "blauwboeken"'. Het was 'gecartoneerd volgens een typisch oud dominopatroon'.[10] Het hier bedoelde sierpapier vertoont kleine rode ruiten die de hoeken van onderliggende grotere blauwe ruiten overlappen. In het midden van elke ruit is een bijna vierkante bruine stip aangebracht. Op het voorplat prijkt een gedrukt etiket dat in een pseudo-zestiende-eeuws handschrift de titel, de uitgever en het jaartal vermeldt (zie ill.).

In 1918 publiceerde A. de Tavernier het vierde - ditmaal vrij volumineuze - deeltje: *Les Commentaires et l'Idéographie du Jeu de Loto dans les Flandres. Suivis d'un Glossaire* van de dichter, volkskundige en xylograaf Max Elskamp. Voor de omslag van deze waardevolle volkskundige studie is lussenmarmerpapier gebruikt. Op het voorplat kleeft een etiket met de naam van de auteur en de titel van het boek. Max Elskamp - die zichzelf als een 'imagier-dominotier' zag[11] - heeft het sierpapier gekozen, vermits hij persoonlijk ten nauwste bij de technische totstandkoming van dit boek betrokken was.[12]

9 A.K.L. Thijs, Opdrachten..., p. 12-13.

10 *Aan alle Boekenliefhebbers, Oudheidkundigen en Folkloristen, en aan alle Antwerpenaars in het algemeen*, Antwerpen, J.E. Buschmann, 1916, [4] p. Citaat op p. [3].

11 Louis Piérard, *Un poète de la vie populaire: Max Elskamp. Orné de bois gravés par Max Elskamp*, Brussel-Parijs, [1914], p. 45.

12 [Publicitair vouwblad:] *Max Elskamp. Les Commentaires...*, p. [2-]: 'Ce texte mérita une typographie des plus soignées; aussi aidé par les précieux conseils du délicat artiste, qu'est l'auteur, et grâce aux bois spéciaux qu'il voulut bien mettre à notre disposition, le volume couronne dignement les efforts tentés durant les heures noires'. Zie ook: R. Guiette, *Max Elskamp. Une étude... Choix de poèmes, inédits, bibliographie, portraits, documents (Poètes d'aujourd'hui 45)*, Parijs, 1955, p. 88-89.

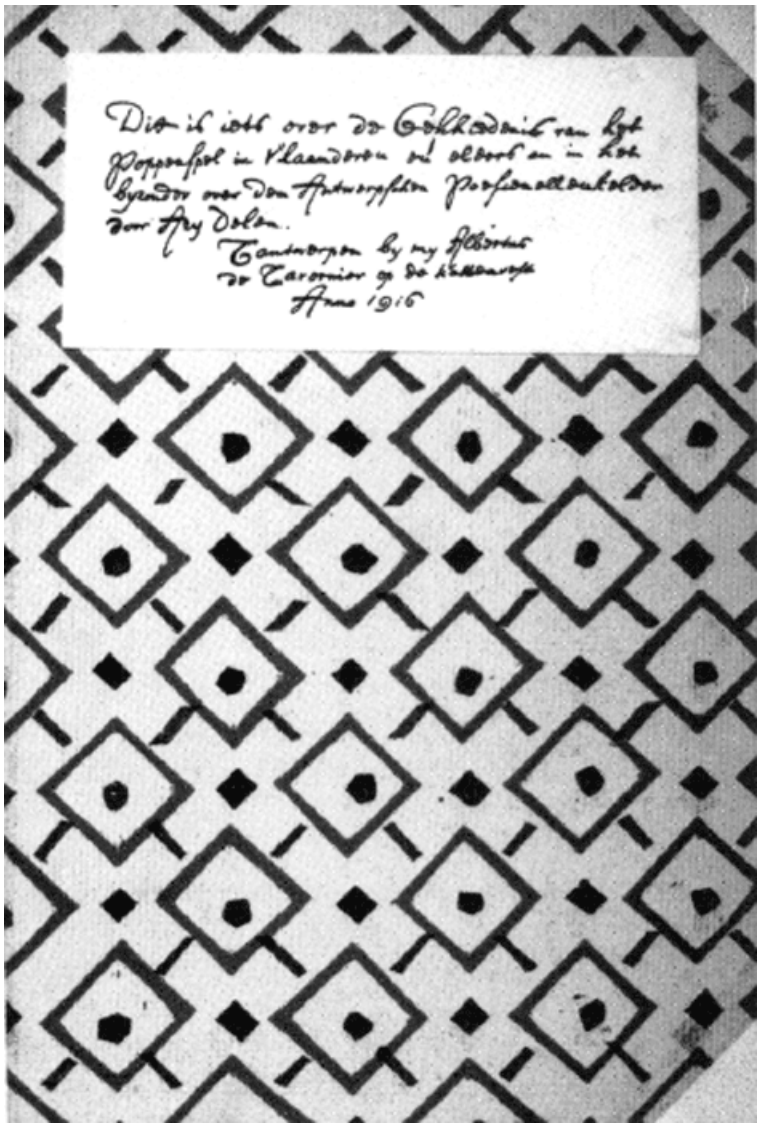
Dit is iets over de Geschiedenis van het
Poppenspel in Vlaanderen en elders en in het
bijzonder over den Antwerpschen Poppenschouwburg
door Fry Dolan.
Tandruppen bij my Hobbema
de Taromier op de Meir
Anno 1916

Antwerpse collecties

Ondertussen hadden de organisatoren[13] van de volkskundige tentoonstelling 'Ons Volksleven' in het Koninklijk Kunstverbond te Antwerpen van 1 tot 30 oktober 1916 de oude 'dominoteries', door er een hele collectie van te tonen, onder de aandacht van een ruimer publiek gebracht.[14] Hiermee zorgden de Antwerpse folkloristen echter niet voor een primeur. Al in 1910 had Isidoor Teirlinck een aan het Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek ontleende 'verzameling versierd omslagpapier voor boeken en schrijfboeken (uit de XVIe-XIXe eeuw)' getoond in de 'Folklore-tentoonstelling' welke hij in het Jubelpark ter gelegenheid van de 'Exposition Universelle et Internationale de Bruxelles' georganiseerd had.[15]

Op de wereldtentoonstelling van 1930 te Antwerpen was het sierpapier weerom present. Emile H. van Heurck exposeerde er van juli tot september een 'verzameling versierd omslagpapier voor boeken, schrijfboeken, doozen, enz. 18e en begin 19e eeuw'.[16] Deze verzameling sierpapier gaat in de catalogus van de nalatenschap van Emile van Heurck (overleden op 30 juli 1931) schuil achter de korte vermelding 'Lot papier dominoterie'.[17] In 1933 werd in de Scheldestad een 'collection d'échantillons de pa-

13 Het uitvoerend comité van de tentoonstelling bestond uit: Frans Claes (voorzitter), Jan De Schuyter (secretaris), Jules Baetes, Richard Baseleer, Jos Buschmann, Arth. H. Cornette, J. De Beuckelaer, Victor De Meijere, Pol de Mont, Henri Grell, Edm. Odeurs, Emile van Heurck en Oscar van Schoor. *Catalogus van de Tentoonstelling 'Ons Volksleven' in het Koninklijk Kunstverbond. Van 1 tot en met 30 October 1916. Catalogue...*, Antwerpen, 1916, p. [16].

14 [O. van Schoor], *De Folklore Tentoonstelling 'Ons Volksleven' te Antwerpen in 1916*, Antwerpen, 1917, p. 21.

15 Is. Teirlinck, *Folklore. Exposition, Bruxelles, Palais du Cinquantenaire. Tentoonstelling, Brussel, Jubelparkhalle*, Brussel, 1910, p. 33, nrs. 182 en 183.

16 *Wereldtentoonstelling voor koloniën, zeevaart en oud-Vlaamsche Kunst... Antwerpen 1930. Afdeeling der oud-Vlaamsche Kunst. Cataloog*, deel 3, Brussel, 1930, p. 126, nr. C.973.

17 *Catalogue de la très importante collection de livres... délaissée par feu M. Emile H. Van Heurck, Folkloriste. Première partie... vente publique... 23 Novembre 1931 et 3 jours suivants*, Antwerpen, 1931, p. 46, nr. 1217. Het is ons helaas niet bekend wie deze collectie sierbladen verwierf.

piers ornés' uit het privé-museum van Frans Claes geveild.[18] In tegenstelling tot wat de catalogusnotitie laat vermoeden, betrof het echter geen sierpapier maar deels op textiel gedrukte en deels op papier geschilderde stalen van één of meer Antwerpse katoendrukkerijen.[19]

Een tot op heden nooit geëxposeerde en nochtans rijke collectie sierpapier uit de achttiende en vroege negentiende eeuw berust in het Volkskundemuseum te Antwerpen. Zij omvat uiteenlopende types, zoals effen geverfd papier, metaalpapier, marmerpapier, stijfselpapier, blokdrukpapier en reliëfdrukpapier. Het omvangrijkste deel van deze verzameling verwierf het museum in 1958-1959 van de erfgenamen Goudswaard in Baarn (Nederland).[20]

De Nederlander Jos. Goudswaard heeft in zijn *Uit 't leven van een Leurder*[21] verteld hoe hij jarenlang, vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, steden en dorpen in Vlaanderen bezocht om met kunstboeken te 'leuren' en - tussendoor - ook in antiquarische boeken handel te drijven. Van zijn omzwervingen maakte hij gebruik om volkskundige voorwerpen op te sporen, voor de eigen collectie maar ook voor die van anderen. Aan Max Elskamp bijvoorbeeld leverde hij veel materiaal toen die de oprichting van het Antwerpse (in 1907 effectief geopende) Museum voor Folklore voorbereidde.[22]

18 *Musée Frans Claes 'De Gulden Spoor'. Deuxième partie. Vente des lundi 11 décembre 1933 et 4 jours suivants*, Antwerpen, 1933, p. 298, nr. 2930. - De collectie werd voor 70 frank toegewezen aan de Antwerpse textielhistoricus Corneel Leo Truyens. Zij berust nog in een Antwerpse privé-verzameling.

19 Een deel van deze objecten had Frans Claes op de Antwerpse wereldtentoonstelling geëxposeerd in een toonkast met 'stalen van koopwaren' als 'katoendrukken van 1766 tot 1820, afkomstig van Antwerpsche katoendrukkerijen'. J. Denucé, *Catalogus der Antwerpsche Economisch-historische Tentoonstelling. Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Paviljoen der Stad Antwerpen*, Antwerpen, 1930, p. 19.

20 Elly Cockx-Indestege, Das Buntpapier im Kontext des Buches. Einige Gedanken, in: *Archives et Bibliothèques de Belgique - Archief en Bibliotheekwezen in België*, 68 (1996), p. 196.

21 Jos. Goudswaard, *Uit 't leven van een Leurder*, Amsterdam, 1915.

22 Jan van Neervoord, Volksprenten opzoeken en met boeken leuren (naar aanleiding van een bezoek aan de verzameling van M. Goudswaard), in: *Vlaamsch Leven, zelfstandig Vlaamsch geïllustreerd weekblad*, jaargang 1, nr. 50 (17 september 1916), p. 597-598.

Terloops bracht Goudswaard sierpapier als verzamelobject ter sprake in zijn mémoires: ‘Uit Parijs was me dien dag gezonden het met honderden Oostersche miniaturen getooide boek “Les mille nuits et une nuit”, met de heerlijke zinnelijk-fransche vertaling van Dr. Mardrus. De randversieringen uit 1300 worden vergeleken met de teekening van oude schutbladen of dominoteries van 1700. Overgenomen, gestolen! Er is niets nieuws onder de zon’.[23]

Dat mensen als Emile van Heurck, Max Elskamp en Jos. Goudswaard belangstelling voor het oude sierpapier koesterden, was niet verwonderlijk, gezien hun bijzondere aandacht voor de ambachtskunst en voor al wat in verband stond met de esthetische ervaringswereld van de niet-elite. Hun interesse voor sierpapier lag, zeker voor wat het blokdrukpapier aanging, volledig in het verlengde van die voor volks- en kinderprenten, eveneens producten van de aloude ‘dominotiers’.

Oscar van Schoor en het sierpapier

In een Antwerpse privé-verzameling berust een omslag met sierpapier uit de collectie van de op 9 juli 1936 in de Scheldestad overleden apotheker en volkskundige Oscar van Schoor. Het pakket bestaat uit: 1) 54 onversneden plano's ambachtelijk vervaardigd sierpapier, 2) een door Oscar van Schoor zelf samengesteld album met 46 opgekleefde stalen van elk ongeveer 11 × 10 cm, 3) enkele losse, hoofdzakelijk van boekomslagen afkomstige fragmenten (waaronder marmerpapier).

Het ‘staalboek’ bevat, naast oud materiaal (waaronder brokaatpapier gesigneerd: ‘C.P.S.C.M. Simon’), nogal wat sierpapier dat pas uit het late negentiende of het begin van de twintigste eeuw dateert.

Bij de 54 plano's gaat het om handgeschept papier, waarvan er 24 een watermerk vertonen (in het totaal 12 verschillende watermerken). Twaalf vellen zijn aan één zijde effen geverfd (waarvan

23 Jos. Goudswaard, *Uit 't leven...*, p. 48.

vier met een glanzend oppervlak. Eén vel is dubbelzijdig geverfd en geglansd. De overige 41 bladen (waarvan 25 geglansd) behoren tot de categorie blokdrukpapier. Hiervan vertonen er 21 een verschillende opmaak en / of kleur. De hele partij plano's geeft de indruk één geheel te vormen, namelijk afkomstig te zijn van één leverancier.

Sommige van deze plano's vertonen dezelfde kenmerken als bepaalde bladen uit het Volkskundemuseum. Een fractie van de Goudswaard-collectie maakte klaarblijkelijk ooit deel uit van éénzelfde partij sierpapier als de Van Schoor-plano's. Als rondreizend boekhandelaar-antikwaar met een open oog voor relicten van de preïndustriële volkscultuur was Jos. Goudswaard bijzonder goed geplaatst om oud sierpapier te vergaren. Maar wellicht had ook Oscar van Schoor, als zoon van een meesterknecht-drukker, toegang tot het wereldje van het boekbedrijf.[24]

Over de goede verstandhouding tussen deze beide verzamelaars-volkskundigen legde Goudswaard volgende getuigenis af: ‘Als ik u mijn vriend den Dendermondschen in Antwerpen wonenden apotheker Oscar van Schoor noem is het voornamelijk omdat deze geleerde volksvriend behalve in mijn boeken veel belang stelt in alles wat de folklore aangaat. Hij die zelf belangrijke verzamelingen bezit, voelt zich altijd gelukkig in de mijne’.[25]

Oscar van Schoor was in 1916 één van de volkskundigen die de tentoonstelling ‘Ons Volksleven’ organiseerden. Ter herinnering aan deze manifestatie publiceerde hij in 1917 een beschrijving van de onderscheidene afdelingen. Aan de ‘dominoteries’ - kwamen zij misschien uit zijn collectie? - wijdde hij een apart kapittel: ‘In eene toonkast nevens de drukkerij, benevens enkele houtsneeplaten, ligt een merkweerdige verzameling gekleurde omslagpapieren en *schutbladen* voor boeken zooals die in de vorige eeuwen en tot 1850-60 gebruikt werden. Bloemkens, driehoekjes en vierkantjes, grillige bladertjes en kromme en rechte lijnen in schrille

24 L.J. Vandewiele, Schoor, Oscar van, apotheker, farmaciehistoricus en folklorist, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, deel 5, Brussel, 1972, kol. 779.

25 Jos. Goudswaard, *Uit 't leven...*, p. 55.

kleuren, die hevig tegen elkaar afsteken en het zoo eigenaardige kleed vormden waarmede de oude boekbinders de ingenaaide boeken omkleedden. Er zijn van die *dominoteries* die ons aan Corduaansch goudleer doen denken, andere aan marmer, met een spel van strepen en tinten, andere verbeelden geometrische vormen, rond, eivormig, hoekig, langwerpig; sommige gelijken heel wel op dobbelsteenen, of op dominosteenen, waarvan dan ook de generische naam is voortgekomen'.[26]

Jos. Goudswaard noemde Oscar van Schoor in 1915 'een Vlaming uit één stuk, die niet alleen in de gewone omgangstaal maar vooral in de wetenschappelijke zich beijvert de waarde, het gewicht onzer Vlaamsche sprake hoog te houden'. Ook de geciteerde passus uit 1917 over de 'dominoteries' getuigt van dit streven naar het ontwikkelen van een geëigende Nederlandse terminologie, in dit geval dus inzake objecten uit de materiële volkscultuur. Het betreft hier wellicht de allereerste tekst uit Vlaanderen waarin getracht wordt de veelvuldige verschijningsvormen van sierpapier zo accuraat mogelijk weer te geven.

Wachten op een doorbraak

Ook al werden in 1930 nog voorbeelden van 'versierd omslagpapier' op de wereldtentoonstelling geëxposeerd, toch was na de Eerste Wereldoorlog de 'rage' inzake 'dominoteries' bij de Antwerpse bibliofielen-volkskundigen definitief voorbij. Voor de omslag van zijn *Les Drapelets de Pèlerinage en Belgique et dans les pays voisins*, in 1922 bij Buschmann gedrukt, koos Emile van Heurck een effen grijs gekleurd papier. Fleurig dominoteriepapier leek plots niet meer geschikt voor serieuze volkskundige publicaties. Misschien was dit wel te wijten aan sommige chagrijnige critici die de tijdens de oorlog verschenen Buschmann-Tavernier-boekjes als 'puérilités' bestempeld hadden.[27]

26 [O. van Schoor], *De Folklore Tentoonstelling...*, p. 21.

27 A. De Mets, L'oeuvre d'Oscar van Schoor, in: *L'Art médical d'Anvers*, nieuwe reeks, nr. 4 (15 april 1937), p. 53.

Al bestonden belangrijke en minder belangrijke verzamelingen te Antwerpen (Goudswaard, Van Heurck en Van Schoor), te Brussel (Prentenkabinet KB) en wellicht ook elders, toch kwam de studie van het sierpapier niet op dreef. In hun *L'Imagerie Populaire des Pays-Bas. Belgique-Hollande*, in 1930 te Parijs uitgegeven, besteedden Emile van Heurck en G.J. Boekenoogen - ondanks de aanwezigheid van de Van Heurck-collectie - geen aandacht aan het sierpapier.

Het dient gezegd: de wijze waarop verzameld werd vergemakkelijkte het wetenschappelijke onderzoek inzake sierpapier niet. De collectioneurs hebben hun verzamelobject steeds als een 'ding op zich' benaderd en nooit aandacht besteed aan de culturele context waarin dit 'ding' in het verleden functioneerde. Begerig rukten zij de dominoterie-omslag van boeken die voor vernietiging of voor de boekbinderij bestemd waren. Identificatiegegevens (datering, geografische en sociaal-culturele situering) van het betrokken drukwerk of handschrift registreerden zij echter niet. Enkel oog voor het esthetische aspect hebbend, maakten zij al evenmin notities over de herkomst van de in hun collectie opgenomen onversneden vellen (wellicht opgediept uit de vergeten voorraden van een of andere oude papierhandelaar of boekbinder).

Het ontbreken van een gestandaardiseerde, door alle vorsers op dezelfde wijze gebruikte en geïnterpreteerde terminologie inzake sierpapier heeft het onderzoek eveneens erg bemoeilijkt.

Eindelijk een terminologische richtlijn

Aan dit laatste euvel is, voor wat het Nederlandse taalgebied betreft, nu sedert kort verholpen door de publicatie van: Elly Cockx-Indestege, Carina Greven, Henk Porck en Jan Storm van Leeuwen, *Sierpapier & Marmering, een terminologie voor het beschrijven van sierpapier en marmering als boekbandversiering, onder auspiciën van het Belgisch-Nederlands Bandengenootschap*, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek - Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1994, 94 p., 103 illustraties in kleur (ISBN: 90-6259-117-5).

Zoals reeds uit het impressum blijkt, is deze terminologische richtlijn de vrucht van een samenwerking tussen de nationale bi-

bliotheken van Nederland en België. Een bijzondere impuls ging daarbij uit van het in 1984 opgerichte Belgisch-Nederlands Bandengenootschap.

De auteurs definiëren ‘sierpapier’ op heldere wijze als volgt: ‘Verzamelnaam voor soorten papier die met de hand of machinaal, aan één of beide zijden versierd zijn, met patronen die zich in wezen naar vier zijden uitbreiden en herhalen en dus niet met slechts één voorstelling’. Hun publicatie betreft niet alle denkbare types sierpapier uit de hele wereld, maar beperkt zich wijselijk tot de manueel vervaardigde westerse sierpapieren, gemaakt tot circa 1850. Patronen en procédés die bij de productie van sierpapier te pas kwamen, zijn ook toegepast op niet-papieren bandbekledingen evenals op de boeksnede. Daarom schenken de auteurs ook aandacht aan de marmering van de boeksnede en van lederen en andere niet-papieren boekbanden.

Opgevat als een richtlijn die een uniforme en systematische Nederlandse terminologie ingang moet doen vinden bij de onderzoekers, biedt deze publicatie de lezer uiteraard geen geschiedenis van het sierpapier en de marmering. Toch herinnert de inleiding er terecht aan dat het sierpapier klaarblijkelijk pas vanaf het begin van de zeventiende eeuw in boekbanden aangewend is en na 1700 aan populariteit won, toen men het ook meer en meer voor platbekledingen en omslagen begon te gebruiken.

Een groot deel van het boek bestaat uit duidelijk verwoorde en vaak met verwijzingen naar de kleurplaten geïllustreerde toelichtingen bij de voorgestelde termen. De terminologie heeft betrekking op een zevental groepen van begrippen: 1) sierpapier in het algemeen, 2) effen papier, 3) metaalpapier, 4) marmerpapier en marmering, 5) stijfselverfpapier en stijfselverving, 6) blokdrukpapier, 7) reliëfdrukpapier. Inzake bakmarmeringen stelt het boek een groot aantal onderverdelingen voor, waarvoor de auteurs nieuwe, sprekende namen gecreëerd hebben, zoals bijvoorbeeld ‘langkiezelmarmerpapier’ of ‘zweepslagkammarmerpapier’. Ook inzake blokdrukpapieren, reliëfpapieren en stijfselverfpapieren reikt de publicatie termen aan voor een meer gedetailleerde beschrijving, namelijk in verband met opmaak, patroon en fond. Zij verstrekt tevens kostbare aanwijzingen om de verschillende bij de fabricatie aangewende productiemethodes te onderscheiden. De

bruikbaarheid van deze publicatie wordt nog verhoogd door het feit dat de auteurs bij de termen zoveel mogelijk de equivalenten in het Duits, Frans, Engels en Italiaans vermeld hebben.

Na het terminologische gedeelte volgt een korte, van enkele voorbeelden voorziene handleiding voor het beschrijven van verscheidene types sierpapier. De lijst van de geraadpleegde literatuur biedt de lezer meteen de mogelijkheid door zelfstudie dieper op het fenomeen sierpapier en marmering in te gaan. Het tekstgedeelte van het boek wordt afgesloten met handige registers op de termen in respectievelijk het Duits, het Engels, het Frans, het Italiaans en het Nederlands.

We mogen zonder meer stellen dat deze publicatie van Nederlandse en Vlaamse papier- en boekhistorici op gelukkige wijze een leemte vult die, gezien het cultuurhistorische belang van het onderwerp, al te lang bestaan heeft.

Universiteit Antwerpen UFSIA
Antwerpen

Boekbesprekingen

Stanley Morison, *First principles of typography.* Introduction by Huib van Krimpen. Preface by David McKitterick.- Leiden: Academic press, 1996.- xvi, 56 p.; 21 cm.- ISBN 90-74372-14-7. Fl. 24,95.

In 1930 verscheen voor het eerst, in het tijdschrift *Fleuron*, het 'credo' van Stanley Morison, *First principles of typography.* In de daarop volgende jaren werd het ook als zelfstandige uitgave gepubliceerd en werd het in verschillende talen, waaronder het Nederlands en het Frans, vertaald. Bij elke nieuwe uitgave herzag Morison zijn tekst en dateerde hij zijn voorberichten. De laatste is van 1967; Morison overleed in oktober van dat jaar.

In 1966 organiseerde de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, samen met het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum te Den Haag, een tentoonstelling gewijd aan 'Stanley Morison en de typografische traditie'. De catalogus, van de hand van Fernand Baudin, bevat ook de vertaling door Huib van Krimpen van Morisons *Principles.* Hieraan had Morison een postscriptum, in 1966 geschreven, toegevoegd dat het jaar daarop te Cambridge in het Engels verscheen.

De nieuwe uitgave door de Academic Press te Leiden bevat behalve de tekst van FP, Morisons voorbericht uit 1967, zijn nawoord uit 1966/1967 èn een lang postscriptum, daterend uit 1962, dat op verzoek van Max Caflisch geschreven is voor de uitgave in Zwitserland (1966). Die postscripta zijn a.h.w. een tegemoetkoming van de auteur aan de critici die hem verweten niet met de moderne evolutie van de typografie (denk bv. aan de schreeflozen en de Bauhaus-stijl) rekening te houden. Het ene sluit evenwel het andere niet uit.

In alle opzichten is het een bijzonder keurig boekje (het tegenovergestelde zou een blaam zijn geweest!), door Koninklijke Wöhrmann te Zutphen gedrukt.

Elly Cockx-Indestege

Ilse Schunke, *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben, II: Werkstätten.* Fortgeführt von Konrad von Rabenau.- Berlin: Akademie Verlag, 1996.- XI, 344 p.: ill.; 30 cm.- (Beiträge zur Inkunabelkunde, Dritte Folge; 10).- ISBN 3-05-002625-1.- DM 124. (Deel I, Beiträge 7, is te verkrijgen bij de Staatsbibliothek zu Berlin PK, Handschriftenabteilung, Gesamtkatalog der Wiegendrucke, D-10117 Berlin; prijs: DM 60).

Paul Schwenke (1853-1921), eerste directeur van de Preussische Staatsbibliothek, heeft zich bij het aanleggen van het wrijfselarchief op de Duitse boekband in de vijftiende en zestiende eeuw toegelegd. Bijzonder treurig is wel dat hij in dezen niet op samenwerking met anderen heeft kunnen rekenen en dat hij niet van zijn pensioen heeft kunnen genieten. Gelukkig is de collectie van Schwenke bestaande uit wrijfsels van stempels en wrijfsels van banden, door Konrad Haebler voor de PrStB aangekocht

in 1926 en dank zij de latere directeur, Horst Kunze, zijn er middelen tot publicatie verstrekt. In 1979 verscheen het eerste deel met de ondertitel ‘Einzelstempel’ (Dritte Folge; 7). Alfabetisch

geordend (van ‘Adler’ tot ‘Zacken’) bestaat het uit reproducties van wrijfsels van stempels en rollen met verwijzing naar een binderij.

Na de dood van Ilse Schunke in het jaar zelf van het verschijnen van deel I, heeft de voortzetting lang op zich moeten laten wachten. Dankzij de drijvende kracht en de overtuiging van een man als Konrad von Rabenau is het onvoltooide manuscript tot publicatie bewerkt. Hij heeft zich met de aartsmoeilijke en ondankbare taak van nazicht en voltooiing belast. Holger Nickel, die als ‘erfgenaam’ (uitgever van de ‘Beiträge’) dit tweede deel inleidt, is zich terdege bewust van de tekortkomingen, helaas voor een groot deel onherstelbaar aangezien heel wat banden door Schwenke afgewreven, ‘Kriegsverlust’ zijn en er niets meer te controleren valt. Over die binderijen, de ‘Werkstätten’, wordt nu in het tweede deel bericht. De criteria om stempels aan een binderij toe te schrijven zijn, volgens Schunke, de volgende: archiefbronnen, eigendomsmerken, boekbindersaantekeningen, maculatuur en watermerken; vervolgens gegevens uit de literatuur (Weale-Taylor, Kyriss); tenslotte de stempels zelf. De toeschrijvingen aan de binderijen zijn genuanceerd geschied: ‘zeker’, ‘in de trant van’, ‘in de omgeving van’, ‘van elders’. De ontbrekende binderijen (Werkstätten) heeft Von Rabenau toegevoegd; zo is hij vanaf het lemma ‘Uelzen’ (Nedersaksen) geheel voor de tekst verantwoordelijk. Zijn aanvulling in hetdaaraan voorafgaande gedeelte is met KvR ondertekend. Aan concept en werkwijze van Schunke viel uiteraard ook niet meer te tornen. Het was kiezen of delen. En zo gezien is het alles samengenomen toch verkieslijk de onderneming voltooid te zien. Nu weten wij tenminste aan welke binderijen Schunke bepaalde banden en stempels met de nodige nuances heeft toegeschreven, ook al zullen die toeschrijvingen niet alle definitief blijken te zijn. Alles is immers niet even overtuigend; bij de locaties in de Nederlanden b.v. zal men goed op zijn hoede moeten zijn. Deze laatste zijn trouwens gering in aantal en slechts als toevallige vondst bij het geheel betrokken. Antwerpen komt in de lijst voor als bindersplaats op grond van enkele stempels waaronder de rijksadelaar. Het klooster Bloemendaal bij Utrecht op grond van eigendomsmerk, Sint-Katharinadal te Hasselt is niet in Overijsel maar in Zuid-Limburg te zoeken. Sub ‘Löwen’ is sprake van de binder van Johan van Westfalen: de meest recente studie die geciteerd wordt, is van 1929... De band sub ‘Namur’ vermeld zal wel van de kruisheren aldaar komen. Deze, en nog enkele andere Nederlandse locaties, leveren gegevens op die van belang kùnnen zijn; zij zullen echter eerst aan de recentere literatuur en de ons bekende zaken moeten worden getoetst.

Het is begrijpelijk dat de laatste stand van het onderzoek niet verwerkt is en de recente literatuur ook niet opgegeven: wanneer was het einde dan in zicht gekomen? Niettemin blijft dit een zwak punt en zal de gebruiker dit voortdurend *in mente* moeten houden. Wanneer hij dit doet en de bevindingen met literatuuronderzoek aanvult, kan hij met vrucht dit wrijfselsysteem gebruiken.

Elly Cockx-Indestege

Karen Lee Bowen, *Chistopher* (sic) *Plantin's Books of Hours: Illustration and Production.* - Nieuwkoop: De Graaf Publishers, 1997. - XXXI, 301 p.:

156 pl. - (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica; 32). ISBN 90-6004-427-4. Fl. 250.

Hoewel de publicaties over Plantijn ondertussen al een paar forse planken vullen, blijft nog ontzettend veel werk te doen voor deze en nog enkele komende generaties. De rijkdom van het materiaal is ook zo een overvloedige en unieke bron voor verdergezet on-

derzoek over productie (relatie auteur-uitgever, druk en illustratie) en distributie van het boek in Europa vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw tot het einde van het Ancien Régime. Karen Lee Bowen heeft met haar onderzoek alvast een leemte ervan opgevuld. Op basis van archivalia, journaals en correspondentie, realia, de houtblokken, en analytisch-bibliografisch onderzoek op de (zeldzaam) bewaarde exemplaren maakte ze een studie over Plantijns getijdenboeken, niet alleen binnen Plantijns productie een erg verwaarloosd domein binnen de studie van het gedrukte boek (op Antoine Vérard en hier en daar een verspreide studie over andere drukkers na).

De studie, een proefschrift aan Brown University, Providence RI, is mooi opgebouwd in zes hoofdstukken (in het boek wat ongelukkig in negen: de inleiding van vijf en het besluit van drie bladzijden kunnen bezwaarlijk een hoofdstuk heten - in een hoofdstuk wordt iets substantieels ontwikkeld - en 'Chapter 8', de 'Catalogue of Christopher Plantin's Books of Hours', kan dat bezwaarlijk ook). Het eerste hoofdstuk (Chapter 2), *Early Printed Books of Hours*, is onderverdeeld in vijf kapittels, 'The origin and formation of the book of hours', waarin vanzelfsprekend de handschriftentraditie zeer kort wordt geschetst, 'The traditional illustration of the book of hours', 'Paris and the printing of books of hours in the late 15th and early 16th centuries', met Antoine Vérard, Gilles & Germain Hardouyn, Simon Vostre & Philippe Pigouchet en Thielman Kerver & Yolande Bonhomme, 'The use and ownership of books of hours during the 16th century', waarin een paar methodologische problemen voor de interpretatie van de bronnen aan de orde komen, om te besluiten met 'Concluding remarks'.

Het tweede hoofdstuk (Chapter 3) draagt de titel *Christopher Plantin and an Overview of his Production of Books of Hours* en bevat drie kapittels: 'Plantin and the production of the Plantin Press under his direction', 'The printing of texts at the Plantin Press, as attested to by Plantin's production of books of hours' en 'The costs of including illustrations in Plantin's books of hours'. Wat lijkt te beginnen als een resumé van een stukje *Golden Compasses* etc. groeit uit tot een helder exposé over een stuk drukgeschiedenis, gebaseerd op archivalia en in dialoog met enige secundaire literatuur over Plantijns financiering (Robert M. Kingdom) en over de werkregeling in het drukkersatelier (de Hellinga's en Jean-François Gilmont, maar misschien had wat recentere literatuur daar ook bij kunnen betrokken worden). De verschillende kunstenaars worden besproken en het onderscheid tussen werk en kosten van houtsnede en kopergravure wordt geëxpliciteerd.

Het derde hoofdstuk (Chapter 4) behandelt *The illustration of Plantin's Horae (1557-1570)* en wordt gestructureerd in vijf kapittels: 'The images used to illustrate Plantin's earliest known book of hours', houtsneden, 'Illustrations and borders for a 8° *Horae*, ordered in 1564-65', hier eveneens, 'Illustrations for the "petites heures"', ook, 'The last decorative elements commissioned by Plantin for his *Horae*', kopergravures, en tenslotte een bladzijde 'Conclusions'. De auteur legt boeiend de relaties bloot tussen de illustratie en de randversiering, op zichzelf en ten opzichte van de verschillende formaten, gebaseerd op de bewaarde exemplaren én op archivalia met hoofdzakelijk de betaling van illustratoren, vaak ook vergeleken met houtblokken bewaard in het Museum. De vraag wordt onder andere gesteld waarom Plantijn met een wijziging van de samenstelling van de getijden door Rome (op basis van het

Concilie van Trente) in het vooruitzicht, nog een nieuwe editie opzette. Bij gebrek aan verder bewijsmateriaal wordt als hypothese naar voren geschoven dat hij door deze luxueus verluchte editie een goede indruk bij Rome en de omgeving van het Spaanse Hof wilde maken om het privilege voor de vernieuwde versie in de wacht te slepen. Deze hypothese is onder andere gebaseerd op de ‘speciale klanten’ uit Spanje of in relatie met het Hof. Overigens wordt ook de distri-

butie van andere edities besproken, gebaseerd op archivalia, een bijzonder interessant aspect.

Het vierde hoofdstuk (Chapter 5) heeft het dan in vier kapittels over *The Illustration of Plantin's Officia (1572-1589)*, met als eerste, technisch identificerend 'The sets of illustrations and borders used to decorate Plantin's *Officia*: Evidence of when they were made and how they were used', veertien groepen, vervolgens 'Summary of the approach Plantin took to the illustration of his *Officia* as suggested by the sets of decorative elements detailed above', 'The decoration of Plantin's Officia (sic) in comparison with his Horae' (sic, i.e. niet gecursiveerd zoals tevoren), om af te sluiten met een 'Conclusion'.

Het vijfde hoofdstuk (Chapter 6) werkt de achtergrond van het vorige uit in *Spain and Plantin's Production of Officia* met vier kapittels: 'Rome and the annotated model *Officium* sent to Plantin', 'The possible input of local theologians: The case of Johannes Molanus', allebei heel kort, en 'Spain and the decoration of Plantin's books of hours', afgerond met een goede bladzijde 'Concluding remarks'.

Het zesde en laatste hoofdstuk (Chapter 7), dat eveneens in vier is gedeeld, kijkt uit naar *The Influence of the Decoration of Plantin's Books of Hours* met: 'The production of the reformed religious texts by Plantin and his competitors', 'Plantin's and his successors' books of hours' and 'The influence on local artists', afgesloten met een 'Conclusion'.

Daarop volgt de 'Catalogue of Christopher Plantin's Books of Hours' (Chapter 8) met de *PP*-nummers vaak aanvullend op de oorspronkelijke bibliografie van Dr. Leon Voet op basis van teruggevonden exemplaren of op grond van archivalia. Een korte 'Conclusion' (Chapter 9) sluit het corpus af. Drie tabellen volgen in bijlage, de eerste, per jaar en per drukker, een overzicht van 'Editions of French Books of Hours Published between 1505-1510 and 1526-1535' (geen verklaring voor het hiaat gevonden), de tweede van 'Series of Illustrations included in Plantin's *Horae*', en een derde met 'Sample Series of Illustrations included in Plantin's *Officia*'. Er is een index met chronologisch Plantijns *Horae* op een rijtje, een op onderwerp van de illustraties, een op de namen die in tekst en noten voorkomen (evenwel zonder specifieke aanduiding of in noot of niet) en een op de bibliotheken waarvan stukken werden geciteerd.

Van bij de inleiding wordt de indruk gewekt dat *Horae*, getijdenboeken voor de leek, liturgische werken zijn en dat zijn ze natuurlijk fundamenteel niet. Dit maakt dat ze in de literatuur over het Concilie van Trente in het algemeen of over liturgische boeken in dit verband in het bijzonder (p. 4 n. 7) als zodanig niet voorkomen. Dit verklaart enerzijds waarom pas post factum enige regelgeving daarvoor op gang kwam, anderzijds dat de Contra-Reformatie (zegge Rome en Spanje) het toch nodig vond daaraan iets te doen, omdat ze precies door hun grote verspreiding gepaard aan een conservatisme (zegge preconciliaire geest) een grote invloed konden hebben en Rome meer greep wou krijgen op de privé-devotie.

In dit verband ontbreekt fundamenteel een kapittel met uitleg over de illustraties, over de identiteit van deze getijdenboeken, hun relatie tot breviaria, waarmee toch binnen Plantijns productie vergeleken wordt, en wat precies de wijzigingen waren. Dan hoefde de terloopse uitweiding p. 152-3 niet en dan was het geheel beter geduid (en kon ook p. 167 n. 41 in een samenhangend geheel worden opgenomen). Overigens

kon dan worden afgerond met de herziening van het missaal door Urbanus VIII (1568-1644) in 1642 omdat nu toch een aantal keren de lijn van Plantijns opvolgers tot een stuk in de 17de eeuw wordt doorgetrokken en een paar keer naar zeventiende-eeuwse voorbeelden wordt verwezen. Daarbij kon gebruik worden gemaakt van recente literatuur over liturgica (Cyrille Vogel, in Engelse vertaling en bewerking, 1981; Andrew Hughes, 1982;

Robert Taft, 1986 en John Harper, 1991) en de degelijke samenvatting ‘Breviar, Stundenbuch, Gebetbuch’ met uitvoerige literatuur door Joachim M. Plotzek in deel 2 van de Ludwig-handschriften (Keulen 1982). Overigens wekt het verwondering dat als vergelijkingsmateriaal alleen naar de tentoonstellingscatalogus *Time Sanctified* van Roger Wieck (1982) wordt verwezen, ook als tertiaire bron voor verdere verwijzingen (zelfs voor een citaat uit *Alice in Wonderland*! - motto van Chapter 9, p. 259). De rijk geïllustreerde catalogus van dezelfde Plotzek, *Andachtsbilder des Mittelalters aus Privatbesitz* (1987), staat wel in de bibliografie maar werd nergens gebruikt, evenmin de tentoonstelling te Caen, *Livres d'heures* (1985) met heel wat 16de-eeuws materiaal, of het Russische boek in o.a. Franse vertaling, *Livres d'heures* (1991) (van o.a. Ekaterina Zolotova), en van Gerard Achten, *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter. Andachts- und Stundenbücher in Handschrift und Frühdruck* (Berlijn 1980), om enkele recente te noemen, maar zelfs niet de goede oude en onvermijdelijke abbé Leroquais bij wie in het supplement van de *Livres d'heures* (1927-43) heel wat 16de-eeuwse voorbeelden staan. Voor de vroege gedrukte Franse getijdenboeken, waarop toch uitvoerig wordt ingegaan, is Anatole Claudin, *Histoire de l'imprimerie en France au XVe et au XVIe siècle*, 4 dln. + Tables, Parijs 1900-1915 (en in reprint) een rijk geïllustreerd basiswerk dat kennelijk evenmin werd gebruikt.

Daarbij komt het soms over dat wat te ‘archeologisch’ wordt gesproken over iets wat tot Vaticanum II (1963) nog leefde (en bij veel traditionalisten en fundamentalisten over de gehele wereld nog leeft) (p. 50). De kerkgangers hadden hun ‘kerkboek’ bij. Hier had kunnen worden verwezen naar het artikel van Paul Saenger over ‘Silent reading’ (Viator, 13, 1982) en de bijdragen van Michael Camille over ‘Seeing and reading’ (1985 en 1991). Waar begijnen genomen worden als standaard om aan te tonen dat getijdenboeken door leken werden gelezen (p. 45), zijn zij natuurlijk net niet het goede referentiepunt. Waar overigens over de relatie lezer-getijdenboek in het algemeen wordt gehandeld (p. 13), lijkt dit nogal ‘dwangmatig’, ver afstaand van de lezer en van de lees-activiteit, de interrelatie, de communicatie, waarbij o.a. nog eens de prentjes-als-lectuur-voor-‘analfabeten’ worden opgevoerd. Er wordt trouwens m.i. herhaaldelijk in het gehele betoog voor de afwerking van de getijdenboeken teveel uitgegaan van de producent en te weinig van de (eisen van de) consument, die commercieel bepalend zijn en inderdaad veelal conservatief waren (zijn) of gevoelig voor mode-verschijnselen (wat dan wel, met een referentie naar Chartier, onderstreept wordt op p. 106 n. 30). Het lijkt me in die zin wat gewaagd om bij Plantijn bij zijn getijdenboeken, en elders overigens, van ‘experimenten’ te spreken (p. 260-262, de ‘Conclusion’).

In dezelfde lijn ligt de interpretatie van bewaarde exemplaren. Wanneer van een zelfde editie hoofdzakelijk geïllumineerde exemplaren overblijven, betekent dit niet noodzakelijk dat de totale oplage verlucht was. Rijkelijk verluchte (dus dure) exemplaren bleven beter bewaard als familiaal erfgoed of als handelswaar, dan de ‘gewoon’ gedrukte.

Nog over het commerciële aspect heb ik het wel moeilijk met Plantijns opties een ‘gamble’ te noemen (o.a. p. 122). Zoals hoger al onderstreept, zit in het tweede hoofdstuk (Chapter 3) heel wat behartenswaardigs over de organisatie van de drukkerij. Het lijkt inderdaad juist vast te stellen dat ‘the precise arrangement depended upon the individual circumstances and not a rigid, consistently adhered to

rule'. De financiële consequenties van de concrete omstandigheden primeerden, niet de regel. Niet de regel moest gediend, de regel moest dienen. Wij kunnen pogen een werkwijze af te leiden uit allerlei stukken informatie, maar we kunnen die post factum niet opleggen.

Naast enkele inhoudelijke bedenkingen, mogen een paar structurele bemerkingen

volgen. Het vijfde hoofdstuk (Chapter 6) heeft kennelijk onder tijdsdruk geleden. Dit is best begrijpelijk, maar dit had voor de editie moeten worden weggewerkt, zo bijv. p. 150 en 179. De vraag op p. 181-182: 'Who then would have drawn upon the visual elements... the wishes of the Spanish court at large?' die meteen wordt beantwoord 'The most obvious candidate is Benedictus Arias Montanus', klinkt wat post factum na de uiteenzetting op p. 156-157 waar de relatie met B.A.M., o.a. als go-between, wordt uiteengezet. Overigens staat Joannes Molanus ook wat in zijn hemd als het (zeer korte) tweede kapittel hem een 'case' noemt, maar er in feite geen 'case' blijkt te zijn. De vraagstelling die naar een negatie of een 'non-lieu' leidt, ontkracht in casu eerder het betoog. Dit is ook het geval met het zesde hoofdstuk (Chapter 7) dat 'The Influence of the Decoration of Plantin's Books of Hours' is getiteld. De initiële vraagstelling is goed te begrijpen, maar het moet spoedig duidelijk zijn geweest (zoals met de 'case' Molanus) dat de vraagstelling niet echt vruchtbaar is. Daartegenover zou het zinvol zijn geweest enigszins systematisch een vergelijking op te bouwen met de contemporaine en eindzestiende-begin-zeventiende-eeuwse productie. Kapittel één heeft het over 'The production of the reformed religious texts...', terwijl het hier toch over 'images' gaat.

Tenslotte mogen hier nog een selectie van kleine bemerkingen op een rijtje gezet: 'Fairfax Murray French' (p. 2 n. 2): daarvan is '1961' natuurlijk de reprint (oorspronkelijke ed. 1910, maar ten onrechte niet op de reprint vermeld); voor de Tiburtijnse sibylle en andere iconografische identificaties kon in plaats van Réau (1956), niet slecht maar wat verouderd, beter verwezen worden naar het veel steviger onderbouwde en zeer gecondenseerde *Lexikon der christlichen Ikonographie* (8 dln., 1964-1976, en een paperbackeditie in 1994) begonnen o.l.v. Engelbert Kirschbaum (over de Sibyllen, dl. 4, 150-153); Pollard & Redgrave (p. 23 n. 40), algemeen bekend als *STC*, bestaat natuurlijk uit 4 delen (1976-1991); 'an' Antwerp dealer, Jan Borgiani (p. 120 n. 70) staat in Rouzet (p. 23-24); 'Sire Gassen' (p. 121) had toch even geïdentificeerd kunnen worden, zo 'naaste aangetrouwde familie' van Christoffel; Catholic University of Louvain (p. 190 n. 8) is maar verwarrend voor een boek dat in Leuven is gebleven en dus niet naar Louvain-la-Neuve is gegaan; over de opvolgers van Aldus en over Paulus Manutius is er, afgezien van verspreide literatuur en de herdenkingspublicaties (1995), in plaats van de, weliswaar nog altijd nuttige, oude Fumagalli (1905) (p. 192 n. 16) *La tipografia del '500 in Italia* van Fernanda Ascarelli en Marco Menato (1989); datzelfde boek had nuttig kunnen worden gebruikt voor de identificatie van 'Faletti, the Venetian bookbinder', zijnde de Venetiaanse boekverkoper Bartolomeo Faletti (overigens al kort te situeren met de *BL STC Italian*), en voor, de overigens bekende, Giovanni Varisco (die vanzelfsprekend ook in Norton staat) (p. 210-211); enige bibliografische verificatie had meteen ook getoond dat hij in 1515 samen met Daniel van Bomberghen een Latijnse editie van de psalmen (Adams B1398) produceerde; Varisco zelf blijkt slechts actief te zijn geweest tot zowat 1530 en zijn erven tot 1585; de Petrus Liechtenstein (p. 211 n. 56) blijkt dan ook nog 'de Colonia' te zijn, waardoor Venetië, al niet veraf, nog dichterbij komt. 'La Pâque' van Mauquoy-Hendrickx (p. 212 n. 59) is vanzelfsprekend het Pascha (Pesach) en de 'cloaked men holding staffs and gathered around a long table with platters of food' brengen uiteraard Ex. 12.11 in beeld, zoals op de zijpanelen van Dirk Bouts' Laatste Avondmaal, inderdaad al van in de Middeleeuwen typologisch

tegenover elkaar geplaatst; Gaskell's ‘advocation of this system of notation’ (p. 219 n. 5) voor de " bij collaties, gaat natuurlijk terug op Bowers en die op zijn beurt op McKerrow, en het is niet gebruikelijk de π (of de χ, die hier niet wordt vermeld) tussen [ ] te zetten, zoals in de catalogus van Plantijns *horae* (Chapter 8).

Deze bemerkingen doen evenwel helemaal niets af van de fundamentele waarde van dit werkstuk. Het helpt meer greep te krijgen op moeilijk bibliografisch materiaal en betekent daarmee een essentiële aanvulling op *The Plantin Press.* De rijke illustratie biedt onmisbaar vergelijkingsmateriaal voor bibliografisch, strikt kunsthistorisch of ruim boekwetenschappelijk onderzoek. Het is evenmin een geringe verdienste dat een degelijk onderbouwde studie wordt voorgezet van een tot nog toe verwaarloosd aspect van Plantijns boekillustratie. Tenslotte liggen er allerlei schakels naar ruimer zestiende-eeuwse boek- en ander historisch onderzoek waardoor dit boek niet alleen in elke institutionele bibliotheek thuis hoort, maar handig staat in de boekenkast van de onderzoeker.

Chris Coppens

Robert Lee Weaver, *A Descriptive Bibliographical Catalog of the Music Printed by Hubert Waelrant and Jan de Laet.* [Pinewood Warren] MI: Harmonie Park Press, 1994, xxvi, 264 p.: ill.; 26 cm.- (Detroit Studies in Music Bibliography; 73).- ISBN 0-89990-058-5. Idem, *Waelrant and Laet, music publishers in Antwerp's Golden Age.* [Pinewood Warren] MI: Harmonie Park Press, 1995, xxvi, 264 p.: ill.; 26 cm.- (Detroit Monographs in Musicology / Studies in Music; 15).- ISBN 0-89990-071-2.

Bedoeld als een tweeluik draagt het eerst verschenen werk de bouwstenen aan voor het tweede. Het eerste, de bibliografie, valt in vier delen uiteen, resp. gewijd aan de uitgaven van Waelrant en Laet samen (nrs. 1-19), aan Laet en zijn weduwe (nrs. 20-36), aan de composities van Waelrant door anderen (Susato en Phalesius, maar ook Gardano en Scotto) gedrukt (nrs. 37-60); tenslotte volgen de composities van Waelrant in handschrift overgeleverd (nrs. 61-73). Jan (of Hans) de Laet is wel bekend als boekdrukker (over de 200 drukken van 1546 tot 1566, elf bij de weduwe van 1567-1569) te Antwerpen. Het gaat Weaver in hoofdzaak om Waelrant en zijn relaties met Laet: slechts in de eerste twee delen zijn van de drukken in beginsel uitvoerige beschrijvingen gegeven. In de twee laatste delen krijgen de heruitgaven zelfs geen afzonderlijke behandeling. Van een vrij groot aantal titels (nrs. 1, 18, 19, 20, 28, 30, 31, 33, 35, 44, 45, 49, 50, 56) is geen exemplaar bekend. Meestal zijn zij in de literatuur te traceren, soms echter zijn het klaarblijkelijk bibliografische schimmen. Telkens wordt de toedracht door W grondig uit de doeken gedaan.

Muziekdrukken bibliografisch vastleggen is geen eenvoudige aangelegenheid. De geschiedenis van de bewaarde exemplaren, voornamelijk van zangboekjes zoals die van Waelrant, leert ons dat de muzikanten om evidente redenen *stem*boekjes aanlegden, waarbij een editie, bestaande uit x aantal stemmen, uit elkaar gerukt werd, en waarbij in één band partijen van verschillende edities konden gebundeld worden. In feite zijn het de drukkers zelf die hierin voorzien hebben: aan elk stemboekje of partij gaf de drukker een eigen titelblad, in de regel identiek met dat van de eerste partij, de *superius.* De toestand is dus meestal: de partijen van één muziekdruk gespreid over een aantal banden, soms van verschillende herkomst; één band waarin partijen voor eenzelfde stem van verschillende edities samengebonden zijn (‘bound

with’). Het komt er dus op aan enerzijds de éne druk, met al zijn delen, te beschrijven, anderzijds de kenmerken van elk exemplaar dat niet per se homogeen is voor alle partijen. Deze vrij complexe bibliografische beschrijving vereist voor alles een duidelijk visuele weergave van de editiegegevens, ev. per partij, en van de exemplaargegevens. Hier heeft Weaver kennelijk een beetje mee

geworsteld, bekommerd tegelijk helder en niet redundant te zijn. En de vormgever heeft hier ongetwijfeld mede zijn woord gehad; een overdaad aan wit valt onmiddellijk op en komt uiteindelijk de harmonische samenhang van de verschillende onderdelen niet ten goede.

De beschrijving bestaat uit een diplomatische transcriptie van de titelpagina en het impressum van het eerste stemboekje, de varianten in het titelblad van de andere partijen, te beginnen met de stem, verwijzing naar het RISM, collatie en paginering met telkens de bijzonderheden voor elk exemplaar, overzicht van de inhoud en een tabel met alle liederen, hun componist en de bladzijde in de bundel, met de aanduiding, voor elk van hen, van een moderne editie. Daarna volgen de 'Notes', de bandbeschrijvingen van al de exemplaren, een reeks elementen eigen aan de druk als daar zijn sprekende hoofdregel, zetspiegel ('type *area*'), letter- en notentypen, papier. Dit boekdeel sluit af met afbeeldingen van de watermerken en drie indices: van de verkorte titels, van de incipits van de liederen per taal, van de componisten. Lijsten met de namen van de andere drukkers (37-60), van de geciteerde componisten en van die door Laet uitgegeven, van de vroegere bezitters (er zijn er beroemde bij!) en van bibliotheken met exemplaren, zijn opgenomen in het andere deel.

Weaver heeft zich, naar zijn eigen woorden, door de analytisch bibliografen laten leiden, Bowers, McKerrow en Gaskell. Het resultaat is een grondige analyse waar bij de auteur, geloof ik, niets wezenlijks is ontgaan. Overzichtelijkheid in de presentatie van de gegevens over druk en exemplaren is zo te zien niet zijn sterkste kant (maar ik herhaal, hier speelt de tussenkomst van de vormgever ongetwijfeld mee). Een trapsgewijze beschrijving zou allicht bepaald moeilijkheden uit de weg zijn gegaan: een overkoepelende titel met alle gegevens gemeenschappelijk aan al de delen (stemboekjes of partijen), en daaronder een beschrijving van elke deeltitel met zijn eigen titelblad, signaturen, paginering en wat nog. Overvloedig literatuur in de tekst verwerken en niet als voetnoot citeren, verdient bv. geen navolging. Dat van sommige exemplaren het papier niet is onderzocht, is begrijpelijk maar gezien de grondigheid waarmee W dit onderzoek heeft gevoerd, enigszins te betreuren. Het is geschied voor de belangrijkste collecties; zij bevinden zich in Stockholm, Uppsala, Londen en Augsburg. De talrijke afbeeldingen van watermerken bestaan uit tekeningen naar betagrafieën ('drawings from betaradiograms'); een reproductie van de oorspronkelijke beta's zou zinvoller geweest zijn met zicht op ketting- en waterlijnen. Waarom een diplomatische transcriptie zoals Weaver ze voorstaat, niet is gegeven voor de twee eenbladdrukken in de Brusselse bundel over het Landjuweel van 1561, blijkt niet. In verband hiermee kan het W allicht interesseren dat ongeveer gelijktijdig met zijn boek de Brusselse tentoonstellingscatalogus over het Landjuweel is verschenen (Dirk Coigneau, Elly Cockx-Indestege en Werner Waterschoot, m.m.v. Marcus de Schepper, Ann Peckstadt en Lieve Watteeuw (catalogus), *Uyt Ionsten Versaemt: het Landjuweel van 1561 te Antwerpen*, Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1994 (Dossier, Koninklijke Bibliotheek Albert I; D4). Op de vraag of het eerste van deze twee bladen aan Waelrant kon worden toegeschreven, had alleen Weaver het antwoord kunnen geven (nr. 17.17)! Het andere blad kon daarentegen wel met zekerheid worden toegeschreven, met name aan de rederijker Joris de Hose, en de druk naar alle waarschijnlijkheid aan Laet (nr. 17.49).

Geheel logisch is op grond van de bibliografische analyse de monografie samengesteld. In een inleidend gedeelte (hoofdstuk 1) hangt de auteur een beeld op van het zestiende-eeuwse Antwerpen (politiek, economisch, cultureel) waartegen zich de bedrijvigheid van Waelrant en Laet afspelen. Vervolgens is de vennootschap grondig aan een onder-

zoek onderworpen (hfdstk 2). De tekst van de liminaria (opdrachten en voorberichten) in de drukken van de vennoten en van Laet alleen zijn in een eerste appendix gepubliceerd. Weaver beoogt in dit deel het historisch verloop te schetsen van de muziekdrukken door Laet uitgebracht en door Laet en Waelrant samen. Hij gaat na hoe de relaties waren tussen beide, en met de zetter en wie voor de inhoud verantwoordelijk was. Aangezien er geen archivalische bronnen bestaan, blijft enkel het eindresultaat over als primaire bron: de drukken zelf. Om Waelrant en Laet in context te plaatsen, heeft Weaver parallellen met Susato, Phalesius en Plantijn getrokken; maar vooral heeft hij kenmerken vastgesteld die de Waelrant / Laet productie een eigen, unieke stijl toekennen, beïnvloed door Willaert te Venetië. In hoofdstuk 3 gaat Weaver ook in op de niet-muzikale productie van Laet (*Belgica typographica* III en IV verschenen in '94!) en op de werkorganisatie in een drukkerij (Hellinga en Gilmont mis ik in de Literatuuropgave). Het muziektechnisch aspect is eveneens onderzocht. Interessant is te vernemen wie in de Nederlanden het vroegst een poging heeft gewaagd muziek te drukken. Jan Seversz te Leiden heeft het geprobeerd met notentypen en notenbalken in twee drukgangen, terwijl Christoffel van Remunde te Antwerpen in 1523 (zwarte) notentypen op rode notenbalken zette. Symon Cock in 1539 houdt het bij twee drukgangen, maar Willem van Vissenaken, in 1542, bij één enkele drukgang, de techniek die in de Nederlanden de meest gangbare is geworden. Hierin onderscheidt W nog wat hij noemt ‘nested music type’ en ‘non-nested font’. Hiermee wordt verwezen naar het al of niet goed aansluiten van de muziektypen; het eigene van de ‘nested type’ is dat slechts de noodzakelijke notenbalkfragmenten worden meegegoten, terwijl de zetter de ontbrekende stukjes met lijnen aanvult. Dit nu is typisch voor Waelrant en Laet gebleken (hfdstk 4). Daarna wordt uit de doeken gedaan welke rol Waelrant en Laet elk in hun muziekuitgaven gespeeld hebben, hoe de stemboekjes werden samengesteld, in welke volgorde ze gezet en gedrukt zijn geweest. Dankzij het papieronderzoek, waarvan hij de hele theorie ten overvloede uiteenzet, heeft W de niet gedateerde drukken in de bibliografie chronologisch kunnen ordenen (hfdstk 5 en 6). In een volgend hoofdstuk (7) slaagt W er in de eigen huisstijl in de verf te zetten; hiervoor zijn de materiële aspecten van de boeken zeer nauwgezet bekeken: formaat (4° oblong), lay-out (in zandlopervorm), letter- en notentypen (de zg. ‘nested font’ en drie verschillende typen voor de noot met kruis), zetwerk van de onderliggende tekst bij vocalises (van groot belang voor de zangers). Een geheel ander aspect is productie en verkoop (hfdstk 8). Er komt veel bij kijken: aanvraag tot approbatie en privilege, drukklaar maken van de kopij, voorberekening, zetten, proeflezen, drukken, vergaren; Weaver heeft daar wel bepaalde gedachten over, mede dank zij parallellen met andere drukkers / uitgevers. Dat vooral over de laatste bezigheden geen geschreven documenten bestaan in verband met Waelrant en Laet lijkt nogal logisch! In muziekdrukken kan staand zetsel (standing type) om economische redenen gewenst zijn: meerdere elementen komen immers in de meeste partijen terug. Hoe hebben Waelrant en Laet hun boeken aan de man gebracht, wie hebben ze gekocht en gelezen? Op deze laatste vragen kunnen in het beste geval alleen maar de nog bekende exemplaren een antwoord geven. Ze zijn in Augsburg te vinden en in Regensburg -er waren handelsbanden tussen Antwerpen en Zuid-Duitsland-, terwijl het Stockholms bezit afkomstig is van een Duitse kerkgemeente. Nog andere exemplaren bevonden

zich eertijds eveneens in Duits bezit. Er is opvallend weinig in eigen land gebleven: geen rijke beschermheren? Of nog onontgonnen bibliotheekrijkdommen? zo vraagt W zich af. In een laatste hoofdstuk (9) overloopt W welke componisten in de stemboekjes vertegenwoordigd zijn en gaat hij na of en welke contacten er tussen drukker, uitgever en componisten bestonden.

In twee appendices zijn verscheidene documenten uitgegeven en transcripties van muziekstukken bezorgd. Een literatuuropgave en een globale index ronden het geheel af.

Deze boeken zijn rijk aan informatie, niets is over het hoofd gezien. Degene die niet vertrouwd is met de wijze waarop boeken in de zestiende eeuw gemaakt werden, kan de gang van zaken volgen; ik heb het gevoel dat de auteur daar zelf nood aan had en hij heeft er zich uitstekend vertrouwd mee gemaakt.

Enkele kleine correcties of opmerkingen geef ik voor wie het belangrijk zou vinden: in deel I p. 65 (nr. 12) R*e*nsing lezen; de uitdrukking 'leather-covered ends' (cf. bv. nr. 27; LP 107), 'vellum-covered paper ends', 'cardboard ends' en dergelijke (cf. nr. 27), 'marbleized paper' (nr. 27) lijken mij eerder ongebruikelijk; bedoeld wordt, neem ik aan, leren band ('leather binding') of van welke andere materie ook; in deel II zal '*Vu*aelrant' in de plaats van 'VVaelrant' zijn gezet, niet zo zeer omdat er geen voldoende V's in de letterkast zouden aanwezig zijn, maar wel omdat er al één kapitaal stond en het voor de zetter normaal was daarop een onderkast te laten aansluiten! Lees op p. xxiii n. 10 Ste*l*lfeld, op p. 13 Mich*i*el H*i*llen, op p. 55 g*a*uffered. Met 'Lowlands' wordt wel 'Low Countries' bedoeld, neem ik aan. Voor op zijn minst verwarring zorgt de bewering op p. 6 n. 5 dat de bevolking in het noordelijke deel van België 'speak a language properly known as Nederduits, but more often called Dutch'; de aangehaalde bron is *The New Grove...* (De boekjes die de Stichting Ons Erfdeel over onze taal in meer dan tien talen verspreidt, zijn nog niet overal doorgedrongen: O. Vandeputte, P. Vincent, T. Hermans, *Dutch*, *the language of twenty million Dutch and Flemish people*, Rekkem, 1989). Destijds werd hier 'Dietsch', 'Duytsch' of 'Nederduytsch' gesproken; de gangbare benaming nu, Nederlands, is in het Engels 'Dutch', terwijl Nederduits ('Niederdeutsch') een Noordduits dialect is.

Weaver's werk over de muziekdrukken van Waelrant en Laet is een fundamentele bijdrage op het gebied van de muziekuitgeverij en de boekgeschiedenis in de Zuidelijke Nederlanden. Het hoort thuis bij elke boekhistoricus en bibliograaf en bij elke muziekhistoricus die zich in interesseert voor de uitgave van polyfonie in het algemeen en voor de Nederlandse zestiende eeuw in het bijzonder.

Elly Cockx-Indestege

Owen Morris, *The 'Chymick Bookes' of Sir Owen Wynne of Gwydir. An annotated catalogue.* - Cambridge: LP Publications, 1997. - xii, 58 p. (Libri pertinentes; 4). - ISBN 0-951881-13-2. £9.

Dit is een aardige boekenlijst die geïnteresseerden in de geschiedenis van de wetenschappen (en de alchemie) zich niet mogen ontzeggen. Owen Wynne (1592-1662) van het landgoed Gwydir in Wales mag wat exotisch klinken, het is een handjevol interessante boeken, een goede honderd handschriften en drukken meestal over alchemie en metallurgie, gekocht in Londen in 1629. Wynne kocht het lot tweedehands bij een boekhandelaar in Duck Lane, later Duke Street, in het centrum

van de Londense boekhandel. De oorspronkelijke bezitter was een zekere Thomas Gascoign die de verzameling aan zijn testamentuitvoerders had gelegateerd. Zoals in de bibliotheek van John Dee, bij wie de sectie ‘chymick bookes’, gezien het gehele aantal van de verzameling (nagenoeg 3000 gedrukte boeken en handschriften) uiteraard omvangrijk was, maar in

vergelijking waarmee dit hoopje boeken in het genre een niet onbelangrijke plaats inneemt.[1] Zoals bij Dee zijn de boeken overwegend in het Latijn en, op een uitzondering na, gedrukt op het continent.

De titels van de lijst zijn niet naar editie geïdentificeerd. In de inleiding geeft de editor een boekhistorische interpretatie van de lijst wanneer hij de recentst bekende editie van de werken neemt en daarin een aankooppatroon meent te kunnen blootleggen van de oorspronkelijke eigenaar, Thomas Gascoign. Geboren kort voor 1560, kocht hij als student of jong afgestudeerde, betoverd door alchemie, tot zowat 1580 de belangrijke Paracelsische en (pseudo-)Lulliaanse traktaten. Van de laatste twintig jaar van de zestiende eeuw zijn nog geen tien edities aanwezig, terwijl er in de volgende vijfentwintig jaar weer een grote regelmaat vast te stellen is. Speculatie, maar te verleidelijk om niet (voorzichtig) naar voren te schuiven en methodologisch niet onaardig.

Chris Coppens

Marika Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw.* - Hilversum: Historische Vereniging Holland & Uitgeverij Verloren, 1997. - 382 p.: ill.; 24 cm. - (Hollandse Studiën; 33). - ISBN 90-70403-38-2 - Fl. 67,50.

De goed driehonderd bladzijden tellende studie van Marika Keblusek heb ik gelezen aan mijn werktafel, op de tram naar huis, in bed voor het slapengaan en - toen de lente in mei 1998 dan toch besloot door te breken - op een stoel in de tuin. Deze mededeling houdt een appreciatie in. Over de inhoud: ik vond het boek zo boeiend dat ik het helemaal uitgelezen heb, tot in de verste uithoeken van mijn vrije tijd. Over de structuur: dankzij de helderheid ervan raakte ik de draad nooit kwijt, ook al las ik het boek met enkele onderbrekingen. En over de vormelijke uitvoering: het boek kan makkelijk worden meegedragen en dankzij zijn rustige vormgeving zelfs op een schuddende stadstram worden gelezen.

Soortgelijke mededelingen over het wat, waar en wanneer van het lezen (maar dan in het verleden) worden door Keblusek geklasseerd onder de noemer ‘uiterlijke leescultuur’. *Boeken in de hofstad* biedt echter veel meer dan een overzicht van die uiterlijke leescultuur in Den Haag. Het is een breed panorama geworden van de plaatselijke boekcultuur in haar verschillende facetten (leescultuur is er daar één van), met als richtinggevend principe de vraag hoe de stedelijke context deze cultuur mee heeft vormgegeven.

De eerste hoofdstukken beschrijven de Haagse microcosmos in de zeventiende eeuw, althans die aspecten ervan die van belang zijn om de rol van het boek in de maatschappij van toen te begrijpen. Vooral de bestuurlijke tweedeling in hof (bevoegd voor Binnen- en Buitenhof en de zogenaamde ‘Dependentiën’) en magistraat (bevoegd

1 Julian Roberts & Andrew G. Watson (eds), *John Dee's Library Catalogue.* Londen 1990. Een razend interessante collectie, maar het was een vergissing de catalogus alleen in facsimile uit te geven (ook al is het een klare hand) met slechts occasioneel noten, zonder bibliografische identificatie en niet (ook) in transcriptie met een degelijk apparaat.

voor de overige stadswijken) gaf Den Haag zijn eigen gezicht. Deze administratieve opdeling werd ook weerspiegeld in de organisatie van de boekensector. Wie in de stad boeken wou drukken of verhandelen, moest lid zijn van de Sint-Lucasgilde. Op hofgrond - en meer bepaald in de Grote Zaal van het Binnenhof - bepaalde het Hof van Holland wie

boeken mocht verhandelen; hier was het lidmaatschap van de gilde niet vereist. Dat stelde boekverkopers van buiten de stad, zoals de van oorsprong Leidse familie Elsevier, in staat hun waren aan het Haagse publiek te verkopen. De aantrekkingskracht van de stad was aanzienlijk omdat de welvaart er veel groter was dan in andere Hollandse steden. Bepalend voor het eigen karakter van het plaatselijke boekenbedrijf waren verder het hofleven, de hoge concentratie van diplomaten, ambtenaren en juristen, en vanzelfsprekend het politieke verkeer, dat voor een aanhoudende stroom van wetenswaardigheden zorgde. Tijdens de Engelse burgeroorlog, en vooral na de terechtstelling van koning Karel I, kwamen bovendien veel Engelse gevluchte royalisten zich in Den Haag vestigen.

In de eerste hoofdstukken wordt ook een algemeen beeld geschetst van de opkomst van het Haagse boekenbedrijf, en van de aard en inhoud van de lokale typografische productie. Een verrassende vaststelling is wel dat de plaatselijke drukkerijen naar verhouding weinig luxueus uitgevoerde, fraai geïllustreerde uitgaven hebben voortgebracht. De vraag daarnaar was relatief gering: de welstellende bevolking etaleerde haar status meer met kunst dan met boeken. De Haagse uitgeverij richtte zich daarom vooral op de productie van politiek geïnspireerd drukwerk. Het drukken van pamfletten en couranten was veel minder kapitaalsintensief, en bovendien was de vraag ernaar zeer groot, zowel bij het Haagse publiek als over de stads- en landsgrenzen heen: ‘In Den Haag lag het nieuws bij wijze van spreken op straat en de boekverkopers en drukkers zagen vooral daar een gat in de markt’ (p. 73).

Het corpus van het boek bestaat dan uit een vijftal hoofdstukken waarin wordt nagegaan welke rol boeken speelden in het leven van welbepaalde segmenten van de Haagse bevolking. Om deze thematische deelstudies is het de auteur écht te doen. Het zijn naar mijn smaak ook de meest levendige hoofdstukken van het boek. In ‘Boeken voor het hof’ zien we stadhouder Frederik Hendrik met de hulp van zijn secretaris Constantijn Huygens een bibliotheek opbouwen, niet als statussymbool maar als een verzameling boeken die hij werkelijk wenste te lezen. Interessant is de uitweiding over de boekenagent Lus Bauterne, die voor de stadhouder de Parijse markt in het oog hield op zoek naar goede (Franse) vertalingen van de klassieke auteurs en naar historische boeken en militaria. De lijst van de boeken die Bauterne in stadhouderlijke opdracht aanschafte, is als bijlage opgenomen.

Over de protagonisten van de Haagse literaire scène vernemen we meer in ‘Literatuur in de stad’. Naast de traditionele rederijkerskamers kende de hofstad ook een belangrijke groep ambtenaren die zich in hun vrije tijd als dichters profileerden, met Jacob Cats en Constantijn Huygens voorop. Minder bekend is de figuur van Lieuwe van Aitzema, die niet alleen als historicus ten tonele wordt gevoerd, maar ook als ijverige koper van de nieuwste politieke pamfletten. Op zijn beurt verspreidde hij die bij diverse contact-personen in Europa. Daarnaast stond hij nog in dienst van hertog August van Wolfenbüttel, als politiek adviseur en vooral als leverancier van boeken die op de Haagse markt te koop waren. Van Aitzema schakelde onder meer de Elseviers in, die via hun uitgebreid netwerk boeken uit de voornaamste Europese centra konden leveren. De internationale dimensie van Den Haag komt tenslotte nog uitgebreid aan bod in het laatste hoofdstuk. Het handelt over de opvallende aanwezigheid van Engelse vluchtelingen in de jaren 1640-1660. Tijdens hun ballingschap bleven ze zeer ijverig boeken lezen, schrijven en publiceren. Vooral de figuur van Samuel Browne wordt uitgebreid uit de doeken gedaan. Zijn winkel was

een trefpunt voor uitgeweken royalisten en zijn naam werd vaak als schuiladres gebruikt voor opruiend politiek drukwerk dat in Londen van de persen kwam.

De stijl van Keblusek is weinig betogend maar veeleer verhalend. Ze verliest zich

niet in overbodige programmaverklaringen en houdt zich vooral aan die ene vraag naar het functioneren van het boek binnen de stedelijke samenleving, of beter: binnen verschillende groepen van die samenleving. Stedelijke boekcultuur, zo luidt het immers, is ‘de optelsom - niet de algemene deler - van de verschillende manieren waarop burgers in die stad het boek als middel van communicatie gebruikten’ (p. 308). Of nog: ‘deze verschillende boekculturen in Den Haag schetsen samen een panorama van het boek als communicatiemiddel in de stad’ (p. 309).

De zeer concrete aanpak, die de kopers en lezers van boeken zo dicht mogelijk tracht te benaderen, levert een levensechte en onderhoudende synthese op. In het besluit betreurt Keblusek dat haar verhaal slechts een subjectieve waarheid is, een gereconstrueerde visie op de Haagse boekcultuur, gebaseerd op feiten en vermoedens, vragen en antwoorden. Dat zal wel zo zijn. Maar daarmee gaat ze voorbij aan de suggestieve kracht van haar verhaal, waardoor ik na sluiting van het boek de indruk heb een tijdlang op het Haagse Binnenhof te hebben rondgekuierd. Zulke ervaringen zijn voor een lezer van (boek-) historische werken een al te zeldzaam genoegen.

Pierre Delsaerdt

W.A. Kelly, *The Library of Lord George Douglas (ca. 1667/8?-1693?). An early donation to the Advocates Library.* - Cambridge: LP Publications, 1997. - xx, 166 p., 3 ill., - (Libri pertinentes; 5). - ISBN 0-9518811-4-0. £17.

De befaamde Advocates Library, opgericht in het begin van de jaren tachtig van de zeventiende eeuw, is verbonden met de Rechtsfaculteit te Edinburgh. De boeken van Lord George Douglas werden aan de bibliotheek geschonken door zijn vader, William Douglas, 1st Duke of Queensberry, na de voortijdige dood van zijn jongste zoon. De inventaris van de collectie die hier wordt gepresenteerd, werd opgemaakt door Joannes Stevenson, bibliothecaris van de Advocates Library, als een ontvangstbewijs voor de schenker. Dit document bevindt zich in de National Library of Scotland. Daarnaast zijn er nog twee aanvullende bronnen. De eerste is een handgeschreven alfabetische catalogus van de hele Advocates Library, waarin de edities van Douglas, die nog niet in de bibliotheek waren, staan genoteerd. De tweede is de standcataloog van dezelfde bibliotheek die in 1703 door Thomas Ruddiman werd opgesteld. De Douglas-collectie staat er achterin afzonderlijk vermeld. Deze privé-bibliotheek bevat een 850 edities, die, op enkele verliezen na, nog altijd in Edinburgh zijn bewaard.

George Douglas studeerde aan Glasgow University van 1682 tot 1686, wanneer hij met zijn privé-leraar, Alexander Cunningham[2], jurist en classicus, aan zijn *grand tour* begon. Die ving aan in Utrecht, leidde dan naar Heidelberg en Italië en eindigde in Duitsland om eind november 1692 in Londen af te sluiten. Aan de universiteiten van beide eerste steden studeerde hij Rechten. In Italië bezocht hij de Ambrosiana te Milaan, de hertogelijke bibliotheek te Florence, waar hij de bibliothecaris, Antonio Magliabechi, ontmoette en kennismaakte met ene Gottfried Wilhelm von Leibnitz, en de *Codex Justiniani* in het oude handschrift van het Palazzo Vecchio ging lezen.

2 Cunninghams aanzienlijke bibliotheek werd in 1730 te Leiden door Jan van der Linden geveild.

Daarna gingen Douglas en Cunningham naar Rome en reisden dan naar Duitsland terug waar ze

als toerist van stad naar stad trokken en ook even naar Polen gingen. Ook dit toerisme kon in Lord George's opleiding passen. Met het oog op een diplomatieke loopbaan vond Cunningham dat zijn pupil veeleer dan verder aan een universiteit zoals Padua, zoals vader suggereerde, in recht te specialiseren, zijn kennis kon verruimen met privé-onderricht, of diplomatieke geschiedenis of natuurrecht kon volgen.

De reis bleek voor het duo alvast zeer vruchtbaar voor de opbouw van de privé-bibliotheek van de toekomstige diplomaat Douglas, en daarvan getuigt deze inventaris, zo vruchtbaar dat vader William, die geld voor de uitbouw van zijn kasteel nodig had, enige wrevel betoonde. Het ligt binnen de opleiding van de jonge Lord George voor de hand dat het zwaartepunt van de collectie bij rechtsboeken ligt. De editor geeft in de inleiding wat te weinig cijfertjes naar mijn smaak, maar duidt helder de aan- of afwezigheid van de belangrijke juridische werken of verzamelingen teksten die tot dan waren verschenen, waarbij hij een bondige situering geeft van de bijdrage van de humanistische beweging tot de uitgave van juridische teksten.

Een tweede en kleine kern wordt gevormd door oude geschiedenis en klassieke auteurs, onder wie slechts weinig Griekse. Terloops kunnen twee Horatius-edities worden genoteerd respectievelijk bezorgd door Jacobus Crucquius en Janus Dousa (Leiden 1597) en door Laevinius Torrentius en Petrus Nannius (Antwerpen 1608) (H17-18 van de lijst).

De Italiëreis heeft een aanzienlijke oogst opgeleverd. Er zijn een 140-tal Italiaanse boeken. Een aantal roomse devotiewerken gebruikte hij kennelijk tegelijk als tekstboek voor de studie van de taal. Kelly maakt daarbij een interessante zij het bondige vergelijking met twee bekende contemporaine Schotse privé-bibliotheken, die van William Drummond of Hawthornden (1585-1649)[3] en van Andrew Fletcher of Saltoun (krankzinnig genoeg grotendeels verspreid in de jaren 70 van deze eeuw).

Niet alleen de Italiaanse boeken getuigen van de reisweg. Had het duo een tijdlang in Brussel verbleven zoals even werd overwogen (omdat ‘het er goedkoop was’), dan zou het aandeel van Zuidnederlandse drukken ongetwijfeld veel aanzienlijker zijn geweest. Nu zijn er slechts 32 Antwerpse, 6 Brusselse, 4 Leuvense en 1 Brugse (Hubert Goltzius) uitgaven. Zodoende is het verblijf in de Noordelijke Nederlanden inderdaad duidelijk merkbaar: 75 drukken uit Amsterdam (tegenover 72 uit Frankfurt, 53 uit Parijs, ‘slechts’ 35 uit Lyon, 58 uit Rome, en 89 uit Venetië). Verder zijn er uit Arnhem (1), Deventer (1), Dordrecht (2), Franeker (4), Gouda (1), Groningen (1), Den Haag (9), Leeuwarden (5), Leiden (56), Middelburg (2), Nijmegen (2), Rotterdam (7), Utrecht (25, opvallend veel, maar daar studeerde hij), Zutphen (1) en 7 anonieme.

De catalogus is niet volgens het oorspronkelijk document, per formaat, maar alfabetisch op auteur uitgegeven, een optie die ik aanvechtbaar vind. Persoonlijk mis ik te vaak bibliografische verwijzingen, ook al is dat voor de 17de eeuw niet altijd zo vanzelfsprekend, maar met de BL-catalogi (Goldsmith, Paisey en Simoni) en die van de Italiaanse drukken in Franse bibliotheken (Michel & Michel, 1972-75) bijvoorbeeld, kan al wat worden gedaan. Er is een register op voormalige eigenaars (ook al staan die niet in de beschrijving zelf vermeld), op de ‘collaboratores’, op drukkers, uitgevers en boekhandelaars, op plaats van uitgave (met de namen alfabetisch) en een algemeen namenregister. Het is een boek dat thuis hoort in elke

3 Robert H. Macdonald (ed.), *The Library of Drummond of Hawthornden*, Edinburgh 1971.

goede referentiecollectie en door de lage prijs binnen handbereik is van elke boek- of rechtshistoricus.

Chris Coppens

***Briefwisseling van Hugo Grotius. Vijftiende deel: januari-september 1644.* Uitgegeven door Henk J.M. Nellen en Cornelia M. Ridderikhoff. - Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1996. - XLIV, 852 p., ill.; 28 cm. - (Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote serie; 238). - ISBN 90-5216-089-9. - Fl. 135 (Set: dl. 3 t/m 15: Fl. 1075).**

Hugo de Groot (1583-1645) is als jurist, politicus, theoloog en Neolatijns auteur een der groten van de Nederlandse Gouden Eeuw. Zijn omvangrijke correspondentie is een belangrijke bron voor de Europese politieke en religieuze geschiedenis in het tweede kwart van de zeventiende eeuw. In 1928 verscheen het eerste deel van de volledige, geannoteerde, chronologische uitgave ervan, begonnen door P.C. Molhuysen. Later publiceerde B.L. Meulenbroek, samen met Paula Witkam, delen III-XI (periode 1626-1640). Het twaalfde deel (1641) was geheel het werk van P. Witkam (besproken in *De Gulden Passer* 68, 1990, p. 210-212. Het dertiende en veertiende deel (1642 / 1643) werden bezorgd door H. Nellen en C. Ridderikhoff (1990, RGP 213; 1993, RGP 222, besproken in *De Gulden Passer* 73, 1995, p. 234), die thans de editie afwerken.

Met deel 15 nadert de reeks haar voltooiing. Grotius' laatste levensjaar (hij overleed op 28 augustus 1645 te Rostock) wordt gekenmerkt door een intensieve betrokkenheid bij de politieke gebeurtenissen in Noord-Europa. De Zweeds-Deense oorlog en Grotius' terugroeping (door Koningin Christina) als Zweeds ambassadeur te Parijs deden hem in de zomer van 1645 ontslag nemen uit Zweedse dienst. In een ruimer perspectief blijkt zijn bekommernis om vrede in Europa te hebben bijgedragen tot de aanloop van de Vrede van Munster in 1648 (zie hiervoor m.n. C.M. Ridderikhoff en H.J.M. Nellen, 'Hugo de Groot en de voorbereidingen voor de Vrede van Munster', in *1648: de Vrede van Munster.* Speciaal nr. van *De Zeventiende Eeuw* 13, 1997, p. 47-55).

De briefwisseling uit de jaren 1644-1645 werd dan ook terecht als één geheel behandeld. Wegens de omvang (837 brieven!) werd de publicatie over twee delen gespreid. Dl. 15 bevat 445 brieven uit de periode januari-september 1644. De 392 brieven uit de maanden oktober 1644 - augustus 1645 verschijnen in dl. 16. De gehele uitgave zal dan niet minder dan 7.459 brieven bevatten! Voor 1644-1645 zijn er 490 uitgaande en 347 ingekomen brieven. Van die 837 waren er 470 niet eerder gepubliceerd! Als steeds zijn de brieven van en aan familieleden en goede vrienden het boeiendst. Een van Grotius' oudste vrienden overleed op 4 september 1644: Johannes Wtenbogaert, nestor der Remonstranten. Met hun beider dood binnen één jaar werd een tumultueus hoofdstuk uit de Nederlandse kerkgeschiedenis afgesloten. Als steeds bevatten de brieven onbekende gegevens i.v.m. de drukgeschiedenis van Grotius' (meest religieus-polemische) publicaties, m.n. bij de firma Blaeu. Belangrijke literaire (*Anthologia Graeca*) en historische werken (*Annales*) zullen echter slechts postuum verschijnen.

Andermaal zijn de brieven deskundig uitgegeven: een heldere inleiding, duidelijk leesbare teksten, nuttige annotaties, en gedetailleerde registers. Ook de materiële presentatie is weer verzorgd: heldere druk op getint papier en een fraaie groen linnen band. Bladeren en lezen in deze monumentale uitgave is een genot dat geen enkele electronisch medium ooit zal kunnen bezorgen: dit is reëel en voelbaar, niet 'virtueel'.

Marcus de Schepper

***Bibliografie van het Nederlandstalig narratief fictioneel proza 1701-1800. A bibliography of prose fiction written in or translated into Dutch (1701-1800).* Samengesteld en ingeleid**

door J. Mateboer. Met een woord vooraf door W. van den Berg. - Nieuwkoop: De Graaf Publishers, 1996. - (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica Volume XXXI). - XX, 576 p.: ill.; 25 cm. - ISBN 90-6004-426-6. - Fl. 225.

Acht jaar na de *Bibliografie van het Nederlandstalig narratief fictioneel proza 1670-1700*, samengesteld door J.L.M. Gieles en A.P.J. Plak (hierna *Bibliografie 1670-1700*), is thans het vervolgdeel van de pers gekomen dat de periode 1701-1800 omvat. Hiermee wordt een bibliografisch project afgesloten dat ooit opgezet werd om een betrouwbaar overzicht van de romanproductie over de periode 1670-1830 te bezorgen. Het huidige deel stopt in 1800 omdat de jaren tot 1830 bestreken worden door twee voorhanden bibliografieën.[4]

De norm om titels te selecteren is dezelfde als voor de *Bibliografie 1670-1700*: narratief fictioneel proza, Nederlandstalig, groter dan drie pagina's en afzonderlijk uitgegeven. De opzet is echter gewijzigd. De *Bibliografie 1670-1700* bracht een zeer uitvoerig beschrijvingsmodel met gedetailleerde inhoudsopgaven en verwijzingen naar diverse naslagwerken. In de plaats daarvan krijgt men nu een 'short-title-catalogue' (strikt genomen zou het boek dus een 'catalogus' moeten heten); de beschrijving van de inhoud en de verwijzing naar repertoria is weggevallen; behouden is de collatieformule van de beschreven werken en erbij gekomen is de vingerafdruk. Die aanpassingen zijn begrijpelijk: in plaats van dertig jaar valt nu een eeuw te beschrijven, waarin de productie van romans al maar sneller toeneemt.

Zoals zijn voorganger is het huidige werk alfabetisch van opzet, maar met een groot verschil: de *Bibliografie 1670-1700* was ingedeeld op auteursnaam en in geval van anoniemen op het eerste woord uit de titel met uitzondering van lidwoorden. Thans is de tweede regel veralgemeend: alle werken staan op het eerste woord van de titel, indien dat geen lidwoord is. In de beschrijvingen is de auteursnaam zoals die op de titelpagina voorkomt uiteraard overgenomen. Indien die naam van elders bekend is, staat hij tussen vierkante haken. De spelling is gemoderniseerd en genormaliseerd: 'Aanhangzel' (nr. 2) komt onder 'Aanhangsel', 'De Boere Studeerkamer' (nr. 156-01) onder 'Boeren' en 'De Aziaansche Weg-Wyzer' (nr. 85) onder 'Aziatische'. Het systeem wordt ook niet met alle rigiditeit toegepast: op p. XIX staat een 'Lijst aangenomen hoofdwoorden voor "volksboeken"' en ook elders wint de logica het van de regel: een 'Bijdrage tot de Merkwaardige Levensgeschiedenis Van Fredrik, Vrijheer Van der Trenck' wordt op p. 35 alfabetisch correct vermeld na 'Bibliotheek' (nr. 136-02), maar voor een beschrijving wordt men verwezen naar 'Merkwaardige Levensgeschiedenis[...]' onder het hoofdwoord 'Merkwaardige' (nr. 1080-04). 'Tweede Deel Der Wonderbare Levens Gevallen Van Robinson Crusoe' (p. 386) komt onder het lemma 'Leven en wonderbare' en volgt na de beschrijving van het eerste deel (nr. 975-02). Dat eerste woord wordt compleet als lemma genomen, dus ook verbogen of als eerste deel van een samenstelling: 'Flora's Bloem-Warande' (nr. 384-01) ressorteert onder 'Flora's' en 'Land- En Stad-Bibliotheek' (nr. 862-01) onder 'Landbibliotheek'. De reeds vermelde 'Lijst aangenomen hoofdwoorden voor "Volksboeken"' is niet compleet: de catalogus

4 [L.G. Saalmink], *Nederlandse bibliografie 1801-1832*. Uitgegeven onder auspiciën van de Koninklijke Bibliotheek, Houten 1993; J. Devolder, *Algemene bibliografie van publicaties uitgegeven in de Zuidelijke Nederlanden voor de periode 1800-1829*, Gent 1989.

hanteert ‘Virgilius’ en ‘Wandelende Jood’ voor respectievelijk ‘De Historie van Virgilius’ (nr. 1592 e.v.) en ‘De wonderlijcke Historie Van Den Werelt-Loopende Joodt’ (nr. 1666 e.v.)

In de beschrijvingen is de titel verkort weergegeven in de oorspronkelijke spelling.

Wat daarbij stilzwijgend uit de *Bibliografie 1670-1700* overgenomen lijkt, is de weergave van kapitaal. Uit een transcriptie als ‘Aangenaame Avondvertellingen Voor Kinderen, Opgesteld Uit Mondelyke Verhaalen’ (nr. 1) leid ik af dat die titel geheel in kapitaal gezet is overeenkomstig de stelregel in *Bibliografie 1670-1700*, p. 17: ‘Kapitalen worden aangegeven als op de titelpagina, met uitzondering van hele woorden, waarvan alleen de eerste letter in kapitaal wordt weergegeven’ - of soms niet?

De vingerafdruk schijnt enkel voor specialisten bedoeld te zijn: bij de uitleg hierover (p. XV-XVI) wordt volstaan met naar de *Handleiding voor de medewerkers aan de STCN* te verwijzen, wat de opbouw van dit beschrijvingsonderdeel zeker niet duidelijker maakt.

De alfabetische volgorde op titel en niet op auteur wordt ondervangen door een geheel van niet minder dan negen registers (jaar van uitgave, plaats van uitgave, namen van drukkers-uitgevers-boekverkopers, auteurs, vertalers-bewerkers-editeurs, taal waaruit vertaald, persoonsnamen uit de titels, geografische namen uit de titels, alternatieve titels).

Er is gekozen voor een eerder ruim corpus: zo wordt religieuze literatuur met duidelijk narratief karakter meegeteld. De tweede uitgave van Adriaan Poirters' ‘Heyligh Hof Vanden Keyser Theodosius’ (nr. 573) wordt wel om die reden opgenomen, terwijl de eerste druk uit 1696 nog ontbrak in de *Bibliografie 1670-1700.*

Zo zijn 2100 romans of ‘romanachtigen’ (p. VI) samengekomen, een aantal dat alle vorige inventarisaties verre overtreft. Er zijn merkwaardige vaststellingen te doen. Het merendeel van de zogenaamde ‘volksboeken’ komt zowel in het fonds van Zuid- als Noord-Nederlandse uitgevers voor, behalve een titel als ‘De Heerelycke Ende Vrolyke Daeden Van Keyser Carel Den V.’ (nr. 788 e.v.) die enkel in het Zuiden verspreiding vond (niet minder dan elf drukken, drie Brusselse en acht Antwerpse). De overlevering van een Europese succesroman als J.W. von Goethes ‘Die Leiden des jungen Werthers’ zet pas in met een derde druk (nr. 1005).

Een blik op het register ‘Plaats van uitgave’ reveleert het enorme overwicht van Amsterdam tegenover alle andere productiecentra. In het Zuiden zijn Antwerpen en Gent de voornaamste leveranciers van narratief fictioneel proza (het aantal Antwerpse titels ligt grosso modo tussen de productie van Den Haag en die van Rotterdam). Daarna volgen Brussel, Brugge, Lier, Leuven, Mechelen en Ieper.

Voor de *Bibliografie 1670-1700* werden naast Nederlandse en Belgische bibliotheken twee grote buitenlandse collecties bezocht, de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel en The British Library te Londen. Daar is voor het onderhavige werk de Parijse Bibliothèque Nationale bijgekomen die ‘een goudmijn voor de Neerlandistiek’ (p. XIII) bleek te zijn. Zo vindt men daar het enige vermelde stel van ‘De Duyzend En Eenen Nagt, Arabische Vertellingen’ (nr. 319-01 e.v.), een uitgave van C.J. Fernand te Gent in twaalf deeltjes, verschenen in 1788.

Met deze enkele boeiende steekproeven moge aangetoond zijn dat de belangstellenden voor de vroege Nederlandse roman voortaan over een uitstekend en stimulerend werkinstrument beschikken: zowel het bestaan als de bewaarplaats van een groot aantal romans zijn niet langer terra incognita.

Werner Waterschoot

Catalogus Librorum Werbrouck. **Met een inleiding van Boris Rousseeuw. - Wildert: De Carbolineum Pers, 1997. - 79 p.: front., ill.; 27 cm. - (Facsimile's van oude Vlaamse**

drukken; 5). - Besteladres: Elf Novemberstraat 22, B-2910 Wildert (Essen). BEF 5.000.

Met een bewonderenswaardige regelmaat blijft drukker in de marge Boris Rousseeuw in Wildert zijn handpers bedienen. 'De Carbolineum Pers', in 1989 gestart als kleinschalige privé-uitgeverij van hoofdzakelijk literaire werken (proza en poëzie) in een vaak oogstrelende vormgeving, bracht van bij de aanvang ook belangstelling op voor het boek en zijn geschiedenis. Gaandeweg werd die belangstelling geformaliseerd in een reeks met de titel *Rondom het Vlaamse boek.* Die omvat thans een tiental korte studies over diverse aspecten van het oude en/of bibliofiele boek. Daarnaast brengt Rousseeuw ook een reeks *Facsimile's van oude Vlaamse drukken*, waarin de fotomechanische herdruk van een bijzonder drukwerk telkens voorafgegaan wordt door een met de hand gezette inleiding.

Het vijfde deel in deze luxueuze reeks biedt een facsimile van de veilingcatalogus met de privé-bibliotheek van J.A.F. Werbrouck (1692-1747), veertiende bisschop van Antwerpen. Van de catalogus bleef een zeldzaam exemplaar bewaard in privé-bezit. Hij telt 40 bladzijden en wordt integraal gereproduceerd, met inbegrip van de handgeschreven prijzen in de marge (op één enkele uitzondering na werden de namen van de kopers jammer genoeg niet genoteerd). De oplage werd beperkt tot vijftig Arabisch en vijf Romeins genummerde exemplaren.

In de inleiding brengt Boris Rousseeuw zelf de informatie samen die essentieel is voor een situering van de catalogus: de figuur van Werbrouck en zijn zeer korte episcopale carrière, eerst als bisschop van Roermond (1742-1746), daarna als bisschop van Antwerpen (1746-1747), en vooral de inbreng van de drukker van de catalogus, Joannes Grangé. Rousseeuw raadpleegde de bekende Grangé-documenten in het familie-archief De Cock De Rameyen in het Rijksarchief te Antwerpen. Hij vond daar geen gegevens over de veiling-Werbrouck, maar wel 'even veelzeggende als amusante details over vergelijkbare boekenveilingen' (p. 13), met de Amsterdammer Pierre Mortier en verschillende Antwerpse, Brusselse, Gentse en Leuvense collega's als protagonisten.

De veiling-Werbrouck vond vanaf 27 mei 1748 plaats in het bisschoppelijk paleis. Niet Grangé trad als veilingmeester op, wel een drietal 'geswore roepers'. Die verkochten 581 loten, samen goed voor 1.084 titels in 2.193 volumes. Dat was een voor die tijd respectabele collectie. De inhoud wordt - zoals het de inleiding tot een facsimile past - slechts in enkele trekken beschreven. Dankzij deze uitgave behoort een meer diepgaande analyse en een vergelijking met andere Antwerpse privé-collecties nu in elk geval tot de mogelijkheden. Zeker voor een zo kleinschalige uitgeverij is het geen geringe verdienste deze belangrijke bron voor de boekgeschiedenis een nieuw leven te hebben geschonken.

Pierre Delsaerdt

Marianne Tidcombe, *Women bookbinders 1880-1920.* London: The British Library; New Castle de: Oak Knoll Press, 1996, 240 p.: ill.; 25 cm.- ISBN

0-7123-0411-8 (The British Library); 1-884718-23-x (Oak Knoll Press). Prijs: £ 35.

Niet uit ‘emancipatorische’ overwegingen maar wel omdat vrouwen een essentiële rol in de boekbindkunst hebben gespeeld -en nog spelen, zij het op een enigszins andere wijze- heeft Marianne Tidcombe een monografie gewijd aan een opmerkelijke periode in de

geschiedenis van de boekband in Engeland. Zij had dit al eerder gedaan met haar studie over T.J. Cobden-Sanderson (1984) en de Doves Bindery (1991). De auteur is dus bijzonder goed vertrouwd met de periode en dit komt in dit boek ook weer tot uiting.

De 'revival' in de late negentiende en vroege twinstigste eeuw op het gebied van de typografie -ingezet door William Morris- is lang niet tot dat éne aspect beperkt. De boekband is daar ook deelachtig aan geworden. Deze ontwikkelingsgang heeft Marianne Tidcombe op heldere wijze in zijn historische context geplaatst. Bepaalde verrichtingen bij het boekbinden zoals vouwen en naaien zijn traditioneel vrouwenwerk geweest. Maar gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw ontwikkelde zich de goede smaak van enkele vrouwen uit de 'upper-class'; samen met een theoretische opleiding - zij gingen lessen volgen- en een onstuitbaar enthousiasme waren zij voldoende gewapend om zich in het strijdperk te gooien!

De auteur heeft er goed aan gedaan om vooraf de rol van de vrouwen in het totstandkomen van de 'trade' boekband op het eind van de negentiende eeuw te belichten: hierdoor is een overzicht van de techniek in deze periode geschetst en met suggestieve illustraties verduidelijkt. In de twee volgende hoofdstukken (III-IV) gaat zij in op de verschillende decoratietechnieken die toen opgang maakten: geborduurde banden en beschilderde perkamenten banden. 'Vernis sans odeur', een Franse schildertechniek die erin bestaat over de schildering een heldere vernislaag aan te brengen. 'Vellucent'-banden hebben de schildering aan de onderzijde van het vooraf transparant gemaakte perkament. 'Sutherland'-banden zijn gekenmerkt door kleurstempeling op het perkament. Met banden voorzien van beslag en metalen sluitwerk hebben zich slechts weinig vrouwen ingelaten. Goudgestempelde leren 'Cosway'-banden, hebben een inzet van miniaturen (Richard Cosway was een miniaturist). Naast pyrogravure werd vooral leerdrijfwerk toegepast. Ook bekend onder de benaming 'cuir repoussé' of 'modelé' en het Engelse 'modelled leather' wordt deze wijze van bewerken vaak in combinatie met de 'Lederschnitt'-techniek of 'cuir incisé' gebruikt. Langs de achterkant wordt het leer met uitstulpingen bewerkt ('repousser') die opgevuld worden met bv. boetseerwas, waardoor het leer langs de voorkant reliëf heeft verkregen. Dit reliëf kan laag zijn ('modelé') of hoger ('repoussé'). De contouren van deze opgewerkte partijen zijn door een snede in het leer aangegeven. Het leerdrijfwerk is door heel wat vrouwen beoefend; er zijn prachtige voorbeelden van.

In de volgende vier hoofdstukken heeft Marianne Tidcombe de schijnwerper gericht op de allerbelangrijkste figuren: Sarah Prideaux, het 'Guild of Women Binders', Katharine Adams en Sybil Pye. Sarah Prideaux (1853-1933), boekbindster, lesgeefster en boekbandhistorica (en ook op andere gebieden een geëmancipeerde vrouw), heeft met materialen en techniek geëxperimenteerd, nam deel aan wereldtentoonstellingen, ontwierp veel patronen maar liet het eigenlijke bindwerk door een mannelijk collega uitvoeren die nota bene een Fransman was, Lucien Broca. Het 'Guild of Women Binders' (1898-1904) was een commerciële onderneming van de boekhandelaar Frank Karslake aanvankelijk onder de vleugels van de Hampstead Bindery. Constance Karslake, Edith en Florence de Rheims hebben fraai werk geleverd, maar de onderneming werd slecht gerund en moest worden stopgezet. Een workshop was er opgezet om vrouwen het binden te leren maar ook aan het werk te laten. Katharine Adams (1862-1952), die veel boeken van de Daniel Press en andere

privépersen gebonden, telde onder haar opdrachtgevers -meteen haar critici- Emery Walker, Sydney Cockerell en C.W. Dyson Perrins. Rijkelijk met goudstempeling versierde zwijnsleren, later geitenleren banden, vaak met belettering, zijn kenmerkend voor haar productie van om en bij de driehonderd stuks. Haar werk heeft op tal van tentoonstellingen gelegen, o.m. in Duitsland, Gent en Brus-

sel. Het gros van haar stempelmateriaal -zij ontwierp zelf stempels- is in de British Library bewaard. De derde grote in de rij is Sybil Pye (1879-1958), een ‘self-made woman’ die met behulp van Douglas Cockerell's handboek het vak leerde. Uit het eerste kwart van deze eeuw stamt een vijfentwintigtal banden, waarvan achttien met inlegwerk, een techniek waarop zij zich heeft toegelegd. Ook zij stapt van zwijnsleer naar geitenleer over. Inspirator en criticus was Charles Ricketts, de man van de Vale Press. Haar vriendschap met Ricketts en Thomas S. Moore verklaren allicht Pye's voorliefde privépers-uitgaven te kiezen om te binden. Haar eerste opdrachtgever was Major Abbey. De patronen zijn meestal opgebouwd uit blind- en goudgestempelde lijnen en kleine stempeltjes, symmetrisch over de twee platten. Ook zij stelde regelmatig tentoon, o.m. in Gent (1913), Den Haag en Utrecht (1924), Brussel (1935 en 1938). Terwijl K. Adams ophield met binden vóór ze oud was, heeft Pye gebonden tot in 1955. Van deze trits zijn in appendix de lijsten van hun stempels en van hun banden opgenomen.

In een volgend hoofdstuk is sprake over de talrijke boekbindsters die misschien niet zo'n hoge toppen scheerden maar zonder twijfel meer dan verdienstelijk werk hebben geleverd. Er zijn leerlingen bij van Cobden-Sanderson, van Sangorski en Sutcliffe: Irene Nicholls, Johanna Birkenruth, Sylvia Stebbing en zovele anderen. Tenslotte betrekt Tidcombe ook nog Amerika en het overige buitenland in haar overzicht. Vooral op het Europese continent bleken vóór WO I de vrouwelijke boekbinders veel minder talrijk te zijn. Nà WO I begint de grote opgang, voornamelijk in Frankrijk met Andrée Langrand.

Dit boek van Marianne Tidcombe leest als een roman! De grote hoeveelheid aan informatie is op een levendige wijze tot een overzichtelijk geheel verwerkt (*voet*noten zijn echter verkieslijker dan eindnoten!). Tot die levendigheid dragen de talrijke, bescheiden, portretten en andere reproducties bij; ze zijn niet oogverblindend maar met smaak gekozen en uitstekend in de tekst ingepast: zo hoort het. De besproken en veelal gereproduceerde banden (een deel in zwart-wit en een groot aantal in kleur) zijn alle in Engels of Amerikaans bezit. De verschillende appendices zijn op de binders / bindsters toegespitst zodat de eigenlijke index voor alle andere namen is voorbehouden. Eén van deze appendices bevat namen van boekbindsters die niet in de tekst voorkomen, o.m. leerlingen van overal in Engeland om het vak te leren. Vergeefs heb ik daarin naar de naam van Berthe van Regemorter gezocht; zij heeft immers in het atelier van Sangorski en Sutcliffe gewerkt. Dit boek, is in alle opzichten -papier, letter, opmaak, band- voortreffelijk te noemen.

Elly Cockx-Indestege

Adrienne & Luc Fontainas, *Theo van Rysselberghe, l'ornement du livre. Catalogue raisonné.*- (Antwerpen): Pandora, 1997.- 117 p.: portr., ill.; 24 cm.- (Cahiers; 3).- ISBN 90-5325-061-1. 950 BF.

In 1993 was in het Museum voor Schone Kunsten te Gent een grote tentoonstelling te zien over Theo van Rysselberghe, neo-impressionist. In de begeleidende catalogus had het echtpaar Adrienne en Luc Fontainas een eerste aanzet geleverd om het werk

van Van Rysselberghe (1862-1926) als boekversierder in kaart te brengen (zie in de *Kroniek van het gedrukte boek in de Nederlanden tot 1940* in *Archief- en bibliotheekwezen in België*, 64,

1993 [versch. 1994] afl. 19 nr. 2135). Wat ik daar schreef, blijft overeind; alleen, nu ligt een eerste versie van een oeuvre-catalogus voor ons (de auteurs noemen het bescheiden ‘un essai de catalogue raisonné’). Het weze duidelijk, boeken die Van Rysselberghe geïllustreerd heeft, komen hier niet tet sprake.

Samen met Henry van de Velde en Georges Lemmen behoort de voornamelijk als schilder bekende Theo van Rysselberghe tot de drie voornaamste boekversierders die zich tijdens het laatste decennium van de negentiende eeuw rond ‘Les XX’ en ‘La Libre Esthétique’ hebben geprofileerd. Over beide eerstgenoemden was in dit opzicht reeds eerder gepubliceerd (over Van de Velde in 1993, uitg. Pandora, zie in *Kroniek 19* nr. 2130; monografie over Lemmen door R. Cardon, Gemeentekrediet / Pandora en, in 1997, de tentoonstelling met catalogus, Museum te Elsene); Van Rysselberghe heeft nu in het echtpaar Fontainas bekwame en liefdevolle onderzoekers gevonden.

Typisch voor genoemde trits is het abstraherende, lineaire karakter van de ornamenten: fleurons, vignetten, sierranden, sierletters voor o.m. titels, ontwerpen voor titelpagina's en boekomslagen. Ornamenten zijn geen boekillustratie, zijn doorgaans ook niet gesigneerd. Wat meteen duidelijk maakt dat een inventaris hiervan opstellen geen peulschil is. Behalve de gedrukte werken waarin de ornamenten voorkomen, hebben als bronmateriaal gediend de beschrijvingen door uitgever Edmond Deman in zijn catalogi, de bewaarde ontwerpen, de brieven van Van Rysselberghe aan Deman, van Marie Closset (cf. de boven genoemde twee kunstkringen) en de brieven van Van de Velde aan Van Rysselberghe, inhoudsopgaven van tijdschriften, efemeer drukwerk. Het gaat dus meestal om archivalische bronnen, op diverse plaatsen bewaard (o.m. het Museum Plantin-Moretus met zijn Collectie Verhaeren / Vandevoir). Tot de gedrukte werken behoort in de eerste plaats werk van Emile Verhaeren, veelal gepubliceerd door de Brusselse uitgever Edmond Deman, illustratie van een vriendschappelijke samenwerking; verder o.m. dichtwerk van Villiers de l'Isle-Adam, Verlaine, Mallarmé, Meier-Graefe. Er zijn catalogen zoals die van tentoonstellingen door ‘La Libre Esthétique’ georganiseerd, en tijdschriften zoals *Le Réveil* en *L'Ermitage.*

Het inleidend essay, bijna vijftig pagina's, wijdt terecht veel aandacht aan de ‘context’ waarin deze opmerkelijke en relatief korte bloei van de boekversiering in ons land kon gedijen: de ‘Arts & Crafts’ beweging, Julius Meier-Graefe, de Franse pogingen, Octave Maus te Brussel, ‘Les XX’, ‘La Libre Esthétique’, Edmond Deman, Emile Verhaeren. Daarop volgt de catalogus, ongeveer gelijk van lengte. Eerst komen de boeken (Arabisch genummerd van 1 tot 36), dan de catalogi (Romeins genummerd van I tot V) tenslotte de tijdschriften (van A tot D gemerkt), telkens chronologisch geordend. De beschrijving bevat jaar van uitgave, auteur, titel, plaats van uitgave, uitgever, gedetaillerde opgave van de ornamenten, opgave van ornamenten van andere kunstenaars, bron van de toeschrijving aan VR, gegevens van oplage. Een ornament dat voor het eerst voorkomt, staat in de beschrijving vet aangegeven. De toeschrijvingen aan Van Rysselberghe op grond van de diverse bronnen staat tussen rechte haken. De uiteraard zeer talrijke afbeeldingen zijn in de bladspiegel opgenomen, staan dus niet *per se* bij of naast de betreffende beschrijving. Ze hebben weliswaar een identificatienummer gekregen, bestaande uit het Arabisch, Romeins cijfer of de letter van het alfabet, na een punt gevolgd door de initialen van de auteur of van de titel als het om Verhaeren gaat, na een punt eventueel gevolgd door een volgnummer

bij meerdere ornamenten in één publicatie. Het gebruik van de gekozen initialen is m.i. niet voor iedereen glashelder. Zou een uniek volgnummer voor de afbeeldingen niet eenvoudiger zijn? Ik heb ook een vraag bij het concept. Het doel is een oeuvre-catalogus van Van Rysselberghe als boekversierder; toch is de gepubliceerde catalogus er een van publicaties waarin werk van VR is opge-

nomen. M.a.w. we krijgen geen globaal overzicht van de ornamenten zelf, met verwijzing naar de publicaties die afzonderlijk in een lijst konden worden beschreven. Niettemin is alle informatie aanwezig en vormt dit boek een uitgangspunt voor verder onderzoek op het gebied van de Art-Nouveauboekversiering.

Heel wat van deze boeken en tijdschriften komt ons bekend voor en bekoort ons; ze ogen, met hun Art-Nouveauversiering, vertrouwd, maar nu pas is het mogelijk met zekerheid te zeggen welke ornamenten hierin aan Theo van Rysselberghe zijn toe te schrijven. Dit is een niet geringe verdienste van de auteurs, die slechts dankzij véél en diepgravend speurwerk in hun opzet zijn geslaagd. In het besef dat niets volmaakt -lees compleet- is, nodigen zij de lezer uit hun inventaris aan te vullen op de daartoe voorziene blanco pagina's achterin. Wie duikt nu niet in zijn bibliotheek op zoek naar Artnouveaupublicaties, op jacht naar onbekende (?) ornamenten?

Behalve hoofdredacteur J.F. Buyck die de goede onderwerpen door de juiste auteurs laat behandelen, verdient uitgever André Bollen alle lof voor de wijze waarop dit boekje, in licht Pruisisch blauw omslag met witte belettering, is uitgegeven. Gedrukt door Snoeck-Ducaju & Zoon is met de vormgeving van Jean-Jacques Stiefenhofer nog maar eens het bewijs geleverd dat we geen slechte drukkers hebben in dit land, maar wel grote nood aan uitgevers die zich bewust zijn van het belang hun boeken door een goed typograaf te laten verzorgen.

Elly Cockx-Indestege

***Bibliografie van marginale uitgaven 1981-1994.* Samengesteld door Marieke van Delft & Kees Thomassen. Onder auspiciën van Stichting Drukwerk in de Marge. - Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1996. - (Bibliografie van Marginale Uitgaven: 4). - 676 p.: 21 cm. - ISBN 90-6259-128-0.**

Dit boek is het vierde deel van een reeks ‘Bibliografie van marginale uitgaven’ en dat is er aan te merken. Zo wordt in de inleiding niet toegelicht wat marginale uitgaven eigenlijk zijn. Het blijkt te gaan om het drukwerk van contribuanten van de Stichting Drukwerk in de Marge - hoewel niet compleet: ‘niet bibliofiele uitgaven van contribuanten wier activiteiten inmiddels zo'n hoge vlucht genomen hebben, dat zij niet meer als marginaal kunnen worden beschouwd’ (p. 5) komen niet in aanmerking. Anderzijds worden werken die door niet-leden in kleine oplage (minder dan 250 exemplaren) of in eigen beheer werden uitgebracht, wel opgenomen. Het gaat dus om bibliofiel drukwerk in kleine oplage, geproduceerd ‘in de marge’, dus buiten het gewone commerciële circuit.

De beschrijvingen zijn gebaseerd op het marginale drukwerk, aanwezig in het Depot van Nederlandse Publicaties in de Haagse Koninklijke Bibliotheek. Aangezien niet iedere margedrukker zich verplicht gevoeld heeft zijn complete productie aan het Depot toe te vertrouwen, is de collectie aldaar (en de daaruit resulterende catalogus) niet compleet. De contribuanten van de Stichting Drukwerk in de Marge zijn dan ook aangespoord geweest kaartjes met bibliografische beschrijvingen van hun uitgaven te bezorgen. Voor de jaren 1984 tot en met 1986 was de respons behoorlijk, voor de jaren 1987-1994 achten de samenstellers ‘bij veel contribuanten

in de loop der jaren het geloof in de bibliografie drastisch gedaald' (p. 4). Nog een laatste negatief detail: de in de bibliografie opgenomen werken zijn niet opnieuw bekeken. Er is gesteund op de titelbe-

schrijvingen die de medewerkers van het Depot bij het binnenkomen van de boeken aangelegd hebben. De inlichtingen die de drukkers daarnaast verstrekt hebben, betreffen gegevens over druktechniek, oplagen en prijzen.

Ondanks die impedimenta is een respectabel boek ontstaan met 6030 nummers, wat bewijst dat drukken in de marge een bijzonder bloeiende bedrijvigheid is. De volgorde van de beschrijvingen is alfabetisch op auteursnaam dan wel titel.

De inhoud getuigt van even grote verscheidenheid als de uitvoering. De geciteerde prijzen (die helaas niet voor elk nummer meegedeeld worden) schommelen van fl. 2.50 (nr. 84) tot fl. 1.500 (nr. 1846). Er is werk onder van bekende en minder bekende literatoren, van Jan van Boendale tot J.M.A. Biesheuvel, van Anna Bijns tot Mies Bouhuys, naast puur gelegenheidswerk. Hugo Claus spant de kroon met eenenveertig titels.

Na inzage van deze bibliografie is de overheersende indruk er een van optimisme omdat zoveel mensen ambachtelijk bezig zijn met het maken van boeken die henzelf plezier verschaffen en ook hun (telkens klein, maar gezamenlijk groot) publiek.

Het boek wordt afgesloten met twee registers: een eerste op persen en uitgevers, een tweede op secundaire auteurs, samenstellers, kunstenaars ‘en dergelijke’.

Tegenover de paar honderd drukkers in de marge in het Noorden trof ik slechts drie leden van de Stichting in het Zuiden aan: de Carbolineum Pers (B. Rousseeuw, Wildert), de Diamant Pers (A. de Vijlder, Zandhoven) en Marist Press (J.A.M. Bossaert, Habay-la-Vielle). *Rari nantes*...

Werner Waterschoot

***Het Museum Plantin-Moretus: Christoffel Plantijn, de belangrijkste uitgever-drukker van de 16de eeuw en stichter van de Plantin-Moretus-dynastie.* Wetenschappelijke leiding: Francine de Nave.- Antwerpen: Museum Plantin-Moretus en Stedelijk Prentenkabinet; Gent: Van De Kerckhove & De Vos, 1997.- CD-ROM Mac/PC.- ISBN 90-76083-01-0. 1950 BF.**

Vanuit zijn zetel het wereldvermaarde Museum Plantin-Moretus binnenstappen, er rondwandelen, de bewoners uit de zestiende en zeventiende eeuw horen praten, zien hoe letters tot woorden gezet en daarna gedrukt worden: een droom is werkelijkheid geworden!

Met beeld en klank wordt de toekomstige bezoeker van het Museum binnengeleid in de leefwereld van Christoffel Plantijn. Met behulp van een menugestuurd programma maakt hij kennis met Plantijn, zijn familie en zijn vrienden, met het proces van zetten en drukken, en tenslotte met een ruime keuze van boeken in de Plantijnse drukkerij gedrukt, en met verzamelde kunstvoorwerpen. Het bezoek is omlijst met muziek uit de tijd. De verantwoordelijkheid voor de inhoud ligt bij de directie van het Museum, de productie is van Van De Kerckhove & De Vos. De technische vereisten zijn aangegeven op de keerzijde van de doos waarin het schijfje en een summiere brochure zijn opgeborgen. De registratiekaart van de producenten blijkt te zijn bedoeld voor hun bestand (zie de kleine lettertjes!).

Met de muis klikken wij het portret van B. Arias Montanus aan om hem te laten vertellen wie hij is, wat hij doet. Na hem volgen Justus Lipsius, schoonzoon Jan I Moretus, schoonzoon Franciscus Raphelengius, en anderen. Weliswaar reageren niet àlle schilderijen die in het huis hangen op de muis. De betrokkenen vertellen ook niet door wie ze

zijn geportretteerd. En zou hun wijze van spreken in werkelijkheid ook zo geaffecteerd hebben geklonken?

Aantrekkelijk is natuurlijk het zetten en drukken te zien gebeuren. Toch vraag ik me af of deze actie niet iets wijdlopiger had kunnen in beeld gebracht worden; als je niet weet hoe alles zijn gang gaat, is de overgang van het ene moment naar het andere niet steeds even duidelijk. Het speet me geen blik in de grote diversiteit van lettermateriaal (hebreeuws, grieks, enz.) te krijgen. Wel kun je -met de muis- zelf letters uit de kast halen, ze in de letterhaak tot een woord vormen, die beïnkten met de wrijfbal, en interactief 'printen'. Van in de zetterij had ik via de deur achteraan graag naar de correctorenkamer gewandeld waar het portret van Kiliaan hangt, maar het is me niet gelukt. Als proeflezer en vriend van den huize zou Kiliaan trouwens heel wat kunnen vertellenmaar hij zwijgt.

In de winkel kan je een boek kiezen, bv. het werkje van G.M. Bruto (de eerste Plantijnse druk), een Bijbeluitgave, de *Thesaurus Theutonicae linguae* of een Dodoens, openslaan, bladeren en op een willekeurige plaats vergroten ('inzoomen'). Voor wie nog nooit een oude druk in handen heeft gehad, is dit een heel plezierige eerste kennismaking. Over de invloed van de aartsdrukker op de boekenmarkt ook buiten de grenzen heb ik niets kunnen vernemen.

Zoals het elke onervaren gebruiker met dit nieuw soort drager wel zal overkomen, heb ik soms (te) lang moeten zoeken waarop de muis in actie moest worden gebracht (een bolletje, een driehoekje, een willekeurige plek), en hoe verder of terug te gaan. Zo ben ik niet in de drukkerij noch in de correctorenkamer geraakt en heb ik van de dynastie geen globaal overzicht gevonden. Voor een interactieve cd-rom had ik meer gesproken woord verwacht; te veel en te lange teksten worden enkel geafficheerd op het scherm. Dat gaat men niet lezen vrees ik. De interactieve mogelijkheden zijn m.i. niet ten volle benut. De uiteindelijke vraag die zich opdringt, is wie de doelgroep voor deze cd-rom is. Te oordelen naar wat ik heb gezien, en overigens wéét over het MPM, is dit schijfje in wezen bestemd voor scholen (de hogere middelbare niet inbegrepen), als voorbereiding op en als recapitulatie na een bezoek aan het Museum Plantin-Moretus. Zelf verkies ik zonder enige twijfel de niet zo lang geleden verschenen aflevering van *Musea nostra* over het museum (Gemeentekrediet Brussel, 1989): dat is een schitterende presentatie.

Elly Cockx-Indestege

Naamregister

Het *Repertorium van Antwerpse boekenveilingen 1750-1800* is ontsloten door vier eigen *Registers* (p. 108-119). Die namen zijn hier *niet* herhaald.

Aalst 122, 123, 126, 132, 134, 138
Abbey (Major) 270
Achilles 159
Adams, Katharine 269, 270
Aeneas 160
Affligem 122
Aitzema, Lieuwe van 262
Ajax 159
Alsemberg 189, 211, 213
Amerika (Noord-) 186, 199, 203, 270
Amsterdam 235, 264, 268
Anchises 160
Anthologia Graeca 169
Antiphon 178
Antonius van Padua (Hl.) 204
Antwerpen 5-119, 121-138, 183, 193, 197, 204, 213, 225, 226, 227, 228, 230, 236, 239-250, 252, 256, 257-260, 264, 267, 268, 273-274
Arias Montanus, Benedictus 256, 273
Aristoteles 121
Arnhem 264
Athena (Pallas) 141
Augsburg 258, 259
August van Wolfenbüttel (Hertog) 262
Ausonius 169

Baarn 244
Baetes, Jules 243
Baseleer, Richard 243
Baudin, Fernand 251
Bauterne, Lus 262
Berg, W. van den 266
Beuckelaer, J. de 243
Biesheuvel, J.M.A. 273
Bijns, Anna 273
Birkenruth, Johanna 270
Blaeu 265
Blocquel-Castiaux-Delarue 233
Bloemendaal 252
Blucher (Prins) 192, 193
Boekenoogen, G.J. 239, 248
Boendale, Jan van 273
Bollen, André 272
Bom, Emmanuel de 240

Bomberghen, Daniel van 256
Bona, Georgius 180
Bonhomme, Yolande 253
Bontemps, Hubertus (Wwe) 235, 236
Borgiani, Jan 256
Borij (Born), Johannes 122, 134
Bossaert, J.A.M. 273
Bouhuys, Mies 273
Bouts, Dirk 256
Bowen, Karen Lee 252-257
Brabant 192, 204, 235
Brepols, Philippus Jacobus 187, 190, 191, 192, 193, 194, 224, 227, 230, 232, 234, 236, 237
Broca, Lucien 269
Browne, Samuel 262
Brugge 126, 184, 197, 232, 264, 267
Brussel 125, 184, 243, 248, 258, 264, 267, 268, 269-270, 271
Bruto, G.M. 274
Bueren, Bernardus de 134
Bursfeld 122, 123, 124, 125, 127, 129, 131, 132, 135, 138
Buschmann, Jos. E. 240, 241, 243, 247
Buyck, J.F. 272

Cabbaeij, Michiel 207
Caflisch, Max 251
Caster, G. van 195
Cats, Jacob 262
Cesena 198, 199, 200, 220, 221
Champfleury, H. 239
Chiaramonti, Scipio 199
Christina van Zweden 265
Claes, Frans 243, 244
Claus, Hugo 273
Closset, Marie 271

Cobden-Sanderson, T.J. 269, 270
Cock, Henricus A.J. de 230
Cock, Symon 259
Cock de Rameyen, de 268
Cockerell, Douglas 270
Cockerell, Sydney 269
Cockx-Indestege, Elly 248-250
Colonia, Petrus de 256
Cornette, Arthur H. 243
Cosway, Richard 269
Cranendoncq, Alexander 217, 218, 219, 224
Croesus 179
Crucquius, Jacobus 264
Crusoe, Robinson 266
Cunningham, Alexander 263-264
Dee, John 260-261
Delen, Ary 241
Delft, Marieke van 272-273
Deman, Edmond 271
Dendermonde 246
Denemarken 265
Den Haag 261-263, 264, 267, 270, 272-273
Dessain, Henri 185, 231, 232, 233
Deventer 264
Dierickx-Beke, H. 193
Dionysius 178
Dodoens, R. 274
Dominicus (Hl.) 217, 224
Doornik 133
Dordrecht 264
Douglas, George (Lord) 263-264
Douglas, William 263-264
Dousa, Janus 264
Drummond, William 264
Düsseldorf 231, 232
Duitsland 122, 259, 263, 269
Dyson Perrins, C.W. 269

Edinburgh 263-264
Egmond 122, 125, 129, 131, 132, 134, 136, 138
Elsevier 262
Elskamp, Max 240, 241, 244, 245
Elst, Fr. Jos. vander 184
Ename 122
Engeland 262, 268-270
Epinal 187

Faletti, Bartolomeo 256
Fano 199
Fernand, C.J. 267
Fletcher, Andrew 264
Florence 263
Fontainas, Adrienne & Luc 270-272
Fonteyn, C.J. 229
Forgeur, J. 220, 221
Franeker 264
Frankfurt 264
Frankrijk 270
Frederik Hendrik 262
Fruytiers, Philip 213

Galle, Joannes 228
Gardano 257
Gascoign, Thomas 260-261
Gassen (Sire) 256
Gembloers 122
Gent 218, 267, 268, 269, 270
Gezelle, Guido 232
Ghini, Joanna 199
Gieles, J.L.M. 266
Glasgow 263
Goethe, J.W. von 267
Gouda 264
Goudswaard, Jos. 244, 245, 246, 247, 248
Grand-Carteret, John 239
Grangé, Joannes 268
Grell, Henri 243
Greven, Carina 248-250
Grévin, Jacques 139-182
Grimholt, Anthonius 122, 126
Groningen 264
Grotius, Hugo 265
Gwydir 260

Haarlem 176
Habay-la-Vielle 273
Haebler, Konrad 251

Halle 183, 186, 188, 190, 195, 196, 206, 207, 208, 209, 213, 217, 224, 227, 232, 233, 236
Hanicq, François Pierre Joseph 184, 185, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 236, 237
Hanicq, Hubert François 184
Hanicq, Petrus Josephus 183-237
Hanswijk 186, 211, 212, 213, 236
Hardouyn, Gilles & Germain 253
Hartsens zie Hertsens
Hasselt 252
Hawthornden 264
Hayé, Michael 213
Heel, C. van 122
Heidelberg 263
Helmstedt 129
Herfelingen 204
Herodotus 165
's-Hertogenbosch 124
Hertsens, Isabella 207, 209
Heurck, Emile H. van 183, 186, 193, 195, 203, 216, 239, 240, 243, 245, 247, 248
Hoeve, Lyvoldus then 134
Holland 122, 138, 261-263
Homerus 159, 180
Horatius 139, 149, 161, 264
Hose, Joris de 258
Hunin, (Matthieu) Joseph (Charles) 199, 201, 203, 206, 211, 215, 216, 218, 219, 227, 237
Huygens, Constantijn 262

Icarus 141
Ieper 267
Irus 179
Italië 123, 199, 263-264

Job 204
Johannes de Doper (Hl.) 204
Jozef (Hl.) 204, 230
Junius, Hadrianus 144, 176, 177, 181

Kamerijk 132, 137
Karel I (Engeland) 262
Karel V (Keizer) 267
Karslake, Constance 269
Karslake, Frank 269
Keblusek, Marika 261-263
Kelly, W.A. 263-264

Kentucky 199, 203, 204
Kerver, Thielman 130, 253
Keulen 122, 123, 132, 134, 137, 231
Kevelaer 186, 210, 211, 213
Kiliaan, Cornelis 274
Koblenz 130
Krimpen, Huib van 251
Kunze, Horst 251

Laach 129
Laet, Jan (Hans) de 257-260
Langrand, Andrée 270
Lecuyer, Philippus 235
Leeuwarden 264
Leibnitz, Gottfried Wilhelm von 263
Leiden 259, 262, 263, 264
Lemmen, Georges 271
Le Tellier, Jacobus Henricus 192, 194, 233, 234, 236
Leuven 121, 123, 213, 229, 252, 256, 264, 267, 268
Leys, Hendrik 197, 198
Liechtenstein, Petrus 256
Lier 191, 192, 224, 236, 267
Liguorio (Hl.) 230
Limburg 252
Linden, Jan van der 263
Lipsius, Justus 207, 273
Londen 258, 260-261, 263, 267
Loretto, Little (Kentucky) 186, 187, 188, 198, 199, 202, 203, 204, 216
Ludovici, Ghijsbertus 124
Ludy, Friedrich August 231
Luik 126, 185
Luxemburg 211
Lyon 264

Maassluis 217
McKitterick, David 251

Magliabechi, Antonio 263
Mallarmé, S. 271
Mallery, C. de 228
Maniquet, Jacobus 180
Manutius, Aldus & Paulus 256
Mardrus (Dr.) 245
Maria (Hl.) 183-237
Maria Magdalena (Hl.) 195
Martens, Dirk 121-138
Mateboer, J. 266
Mattheus (Hl.) 180
Maus, Octave 271
Méan, F.A. de 185
Mechelen 183-237, 267
Meier-Graefe, Julius 271
Meijere, Victor de 243
Merlen, Guillielmus van 218
Meulenbroek, B.L. 265
Michiels, Guillaume 197
Middelburg 264
Milaan 263
Minden 122
Moermans, C.A. 224
Molanus, Johannes 254, 256
Molhuysen, P.C. 265
Momus 177
Mont, Pol de 243
Montaigu zie Scherpenheuvel
Moore, Thomas S. 270
Moretus 273-274
Morison, Stanley 251
Morris, Owen 260-261
Morris, William 269
Mortier, Pierre 268
Munster 265
Muzen 161

Namen 252
Nannius, Petrus 264
Napoleon 194
Nave, Francine de 273-274
Nazareners 231, 232
Neeffs, Jacobus 204, 213
Nellen, Henk J.M. 265
Nerinckx, Carolus 204
Nicholls, Irene 270
Nickel, Holger 252

Nijmegen 217, 264
Noord-Brabant 235
Nüsser, Heinrich 231

Odeurs, Edm. 243
Oukerke 134
Overijssel 252

Paderborn 129
Padua 204, 264
Pallas Athena 141
Parijs 122, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 231, 245, 248, 262, 264, 265, 267
Paris 141
Paulus (Hl.) 197
Pellerin, Jean Charles 187
Pels, Johannes 122, 123, 124, 126, 127, 135, 137
Petrini, Gio. 201
Petrus (Hl.) 197
Petyt, Jacob 232
Phaethon 141
Phalesius, P. 257, 259
Phoebus 170
Pigouchet, Philippe 253
Pius VII (Paus) 186, 189, 198, 199, 200, 201, 204, 213, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 227
Plak, A.P.J. 266
Plantin, Chr. 139-182, 252-257, 259, 273-274
Poelman, Bernard de 218
Poirters, Adriaan 267
Polen 264
Porck, Henk 248-250
Priamus 141
Prideaux, Sarah 269
Pye, Sybil 269, 270

Queensberry (Duke of) 263

Rabenau, Konrad von 251-252
Raphelengius, Franciscus 273
Rees, Hendrik III van Wittenhorst van 122
Regemorter, Berthe van 270
Regensburg 259
Remunde, Christoffel van 259
Rheims, Edith & Florence 269
Ricketts, Charles 270
Ridderikhoff, Cornelia M. 265
Rijsel 233
Roermond 268
Rome 160, 201, 204, 253, 254, 263, 264
Rostock 265
Rotterdam 192, 264, 267
Rousseeuw, Boris 267-268, 273
Ruddiman, Thomas 263
Ruhr 122
Rysselberghe, Theo van 270-272

Saint-Geneviève 204
Salisbury 126
Saltoun 264
Sambucus, Joannes 139-182
Sangorski & Sutcliffe 270
Scherpenheuvel 186, 197, 211, 213, 230, 236
Schoor, Oscar van 240, 243, 245, 246, 247, 248
Schotland 263-264
Schunke, Ilse 251-252
Schuyter, Jan de 243
Schwenke, Paul 251
Scotto 257
Seligenstadt 129
Seversz, Jan 259
Sibylle 256
Simon, C.P.S.C.M. 245
Simonsz., Arend Fokke 235
Socrates 178
Spanje 253-254
Stavoren 122, 134
Stebbing, Sylvia 270
Stevenson, Joannes 263
Stiefenhofer, Jean-Jacques 272
Stockholm 258, 259
Storm van Leeuwen, Jan 248-250
Susato, T. 257, 259
Sutherland 269
Symonis, Jacobus 134

Tartarus 178
Tavernier, Albert de (Zoon) 240, 241, 247
Teirlinck, Isidoor 243
Tellier zie Le Tellier
Theodosius 266
Theresia van Jesus Maria (O.C.D.) 199
Thomassen, Kees 272-273
Thompson, J.J. 192
Tidcombe, Marianne 268-270
Torrentius, Laevinus 264
Trenck, Frederik van der 266
Trente 253, 254
Trie-Tomson, De 213, 217
Trier 131, 138
Troje 141, 159
Truyens, Corneel Leo 244
Turnhout 187, 224, 230

Ülzen 252
Ulysses 159
Uppsala 258
Urbanus VIII (Paus) 254
Utrecht 126, 132, 134, 252, 263, 264, 270

Vandenbroeck-Desmeth, J.B. 233
Varisco, Giovanni 256
Velde, Henry van de 271
Venetië 256, 259, 264
Venlo 235
Venus 141
Vérard, Antoine 253
Vergilius 160, 161
Verhaeren, Emile 271
Verhoeven, Franciscus Gaspar Adrianus 191, 192, 194, 236
Verhoeven, J.B. 236

Verlaine, P. 271
Vermeiren, Anne Marie 184
Vijlder, A. de 273
Villiers de l'Isle-Adam 271
Vinck, Michael 225, 226, 227, 230
Vissenaken, Willem van 259
Vostre, Simon 253

Waelrant, Hubert 257-260
Wales 260
Walker, Emery 269
Waterloo 183, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 224
Wauters, Ignatius Livinus 218
Weaver, Robert Lee 257-260
Wellington (Hertog van) 192, 193
Werbrouck, J.A.F. 268
Werden 122, 124, 125, 126, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 137
Westfalen, Jan van 123, 252
Wildert 268, 273
Willaert, A. 259
Windesheim 122, 126, 131
Wit, Jan Baptist de 207
Witkam, Paula 265
Wittenhorst van Rees, Hendrik III van 122
Wolfenbüttel 262, 267
Wtenbogaert, Johannes 265
Wynne, Owen 260-261

Xerxes 165

Zandhoven 273
Zele 133
Zoilus 177
Zutphen 264
Zweden 265